

С 821 (477)
X22

The cover features a dark, atmospheric illustration. A young boy in a light-colored jacket stands in the center, looking towards the right. Behind him is a large, reddish-brown horse. The background is filled with dark, textured brushstrokes and some autumnal foliage in shades of yellow and orange. The overall mood is somber and contemplative.

БОРИС ХАРЧУК
ТЕПЛИЙ ПОПІЛ

БОРИС ХАРЧУК

ТЕПЛИЙ ПОПІЛ

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

Для середнього шкільного віку

У2
Х22

В збірник произведених українського радянського письменника входять повісті і розповіді про участь підлітків у боротьбі радянського народу проти німецько-фашистських загарбників в роки Великої Вітчизняної війни, про цікаві справи сьогодення дітей, про любов до природи.

Передмова
ВІТАЛІЯ ДОНЧИКА

Малюнки
АНАТОЛІЯ МИХАЙЛЮКА

Х22

Харчук Б. М. Теплий попіл: Повісті та оповідання. Для серед. шкільн. в. / [Передм. В. «Дончика. Мал. А. О. Михайлюка]. — К. : Веселка, 1981. — 328 с., іл.

До збірки творів українського радянського письменника входять повісті та оповідання про участь підлітків у боротьбі радянського народу проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни, про цікаві справи сьогодення дітей, про любов до природи.

X $\frac{70803-232}{M206(04)-81}$ 138.81. 4803010200.

У2

9249

Криворізька
міська централізована
БІБЛІОТЕЧНА СИСТЕМА

ДЛЯ ДІТЕЙ 143

ДИТИНСТВО НАШЕ І ВАШЕ

Перед вами книжка, до якої увійшли повісті українського радянського письменника Бориса Харчука «Йосип з гроша здачі», «Крижі», «Теплий попіл», «Діана» та оповідання. Вони розраховані на читача середнього шкільного віку, але це не означає, що їх не буде цікаво читати і старшокласникам. Певна річ, дитяча книжка має свої відмінності в темі, сюжеті, конфлікті тощо, але давно спостережено, що в талановитому творі кожен читач знайде для себе цікаве.

А крім того, відомо: якщо ми полюбили якогось письменника в дитинстві, то і, ставши дорослими, як правило, не забуваємо своїх перших читачьких вражень. Відтак шукаємо і інші книжки знайомого нам ще з юнацьких років автора. У письменника Бориса Харчука є цілий ряд книг, написаних виключно для дорослого читача: тетралогія «Волинь», романи «Майдан», «Довга гора» та ін. У них талановито розкрито складні людські долі й характери, постає правдива картина народного життя.

Є одна стійка особливість, що об'єднує різні твори Бориса Харчука. Всі вони розповідають про події, які відбувалися в західних областях України, зокрема на Волині, про боротьбу, яку вели трудящі колись знедоленого, а нині вільного й щасливого краю за своє соціальне й національне визволення. І цей інтерес письменника не випадковий.

В оповіданні «Школа» зустрінемо такі слова, що належать авторові: «Мені йшов сьомий рік, і я все пам'ятаю: люди виходили на шляхи, назустріч воїнам із червоними зорями». Автор-оповідач у творі і автор-письменник не обов'язково є особами в усьому тотожними, з ідентичними біографіями, однаковими характерами тощо. Досить часто герой, від імені якого ведеться розповідь у творі, є просто результатом художнього домислу письменника, своєрідним прийомом.

Але якраз наведені мною слова автора-оповідача майже точно відповідають достеменному факту із біографії Бориса Микитовича Харчука: коли йому було вісім років, у його рідне село Лози Вишнівецького району на Тернопільщині прийшла Радянська влада. Письменник народився 13 вересня 1931 року, а у вересні 1939 року західноукраїнські землі воз'єдналися з Радянською Україною.

Вам, юним читачам, представникам молодшого покоління, мабуть, важко уявити, що багато наших людей, ще не старих, починали своє життя в зовсім інших, а не таких, до яких ми всі давно звикли, умовах,— дитсадок, школа, найширші можливості вчитися, рівноправність усіх громадян, відсутність злиднів, експлуатації. Ми відзначаємо вже шістьдесят четверту річницю Радянської влади, а на Львівщині, Тернопільщині, Івано-Франківщині та інших західних областях нашої республіки минає тільки сорок друга річниця, а на Буковині (Чернівецька область) та Закарпатті і взагалі —

тридцять сьома. Вовчі закони капіталізму, згідно з якими той, у кого гроші, хто багатший, той і кравий, згідно з якими бідні селяни часто замість школи змушені були віддавати своїх дітей у найми до багатіїв; школа, де основний із предметів — «закон божий», для «кращого засвоєння» якого учнів б'ють лівійкою по долоні; усіякі інші, скрізь і повсюди, прояви соціального та національного гніту, визиску людей-трудівників... Все це сприймається як дуже далека історія, і вона й справді є дуже далекою, дуже чужою й неприйнятною нам із соціальної точки зору, чимось, що йому, здається, місце лише в творах Шевченка, Франка, Нечуя-Левицького, Панаса Мирного. А разом з тим і похмурий час експлуаторського суспільства, і світлий сьогоднішній день в умовах розвинутого соціалізму можуть уміщатися, як ми бачимо, в межах одної людської біографії. І те, що ця біографія склалася щасливо для мільйонів вихідців із бідних, простих, трудових галицьких, чи волинських, чи гуцульських родин, слід завдячувати великому історичному зломові — визвольному західних областей Гадяньською Армією в 1939 та в 1944 роках і крутому повороті їхнього життя на соціалістичний шлях.

Саме тому син західноукраїнського селянина Борис Харчук зміг успішно закінчити середню школу, вступити і вчитися в Кременецькому, потім Полтавському педінститутах, згодом, після кількох років журналістської й комсомольської роботи, і на Вищих літературних курсах у Москві.

Є в книжці зворушлива повість «Йосип з гроша здачі». Відчувається, що в ній відбилися враження скрутного власного дитинства автора. З яким нетерпінням чекав малий герой цього твору Йосип Тарачук того дня, коли піде до школи! Як він переживав, коли почув таку розмову батька з матір'ю: «Ти думаєш, Ганко, я нетямущий? Чи я добра дітям не зичу? Та я б їх у найвищі школи... але подумай, скоро зима. Ми ж голі й босі». А мати відповідає: «Зимую в мої озуються, а поки й босому можна...» «Мати знов засовує бадилля в піч, а потім іде в протилежний куток кімнати, де стоїть скриня. Всі чекають, що то буде далі. Солодко б'ється серце в Йосипових грудях. Так і є: мати дістає нову торбину (вона більша, ніж та, яку бере Йосип на пасовисько) і вішає синови на плече. Нічого, що вона з простого полотна, а не брезентова. Мати не дістала гудзика, і тому торбина застібатиметься на патичок. Йосип мацає її руками, в ній щось шелестить. Розстебнув — а там зошит».

У цій повісті — ряснота точних і дуже влучних, колоритних подробиць, характерних — і драматичних, навіть трагічних, і веселих, смішних, і просто цікавих — епізодів, які правдиво й докладно відтворюють життя тих часів. Легко читаючи її, ви довідаєтеся про те, як малий Йосип починав ходити до школи, про більші й менші пригоди та придибенції його нового життя. Про те, що парта була високою і, хоч як старався він поставити ноги на підлогу, вони тільки звисали над нею. Про те, як хлопець одержав своє чудернацьке прізвисько «Йосип з гроша здачі» купивши в класі за півгроша олівця, він хотів, повертаючись зі школи, купити ще й цукерок собі та

малому Іванкові, тож і повторював спочатку тихіше, а дедалі вимогливіше: «Пане керовніку, з гроша здачі!», не підозрюючи, що гріш нерозмінний... Про те, як, допомагаючи батькові зорати й засіяти житницько, пропустив урок і, викликаний до дошки написати велике «А», написав маленьке, але ледве не на півдошки...

Будуть у Йосипа Таранчука і інші, радісні чи смутні, події, будуть і конфлікти з «батушкою» (попом) та його «наукою», будуть і перші успіхи, і добра та уважна вчителька Єва Станіславівна помітить здібного, старанного, до всього цікавого хлопця. Але більше розповідатиметься в повісті все ж таки не про навчання Йосипа в школі, а про його тяжке й безрадісне наймитування за три пуди жита, штани і маркерку (піджак) у хижого багатія Бородая. Захворів менший братик Йосипа Іванко і, щоб відвезти його до лікарні, батьки змушені були продати годувальницю-корову, та й це не допомогло,— хлопчик помер. А Йосипа віддали у найми.

Будуть у Йосипа Таранчука і зустрічі з хорошими, чесними людьми, до чийого життя й боротьби він пильно придивлятиметься; поволі він мужнітиме сам, гартуватиметься його характер, глибшатимуть увялення про довколишню дійсність. А потім хлопець свідомо обере своє місце серед тих дорослих, що борються за нове життя. І в кінцевому наслідку розповідь про випробування й поневір'яння в куркульських наймах підлітка Йосипа Таранчука розгортається як історія утвердження в неповнолітньому пастишкві, упосліджуваному «злидареві» почуття певності в своїх силах, трударської солідарності й людської гідності.

Жорстоким випробуванням і тяжким горем прийшла на нашу землю війна, розв'язана німецькими фашистами. На західноукраїнських землях Радянська влада проіснувала менше двох років, як знову настала темна ніч чужинського поневолення. Але й тут народ чинив запеклий опір загарбникам, піднімався на боротьбу, бо була це вже наша, радянська, земля, і люди, за короткий час відчувши себе господарями, не хотіли поступатися новими правами й завоюваннями.

Дитяча пам'ять, обпалена війною, дуже тривка, і враження, винесені з вогненних років, залишаються з людиною назавжди. Тому ж бо більшість повістей Бориса Харчука — це повісті про людину на війні, і зокрема про дітей, які опиняються у жорстоких, смертоносних обставинах. У творах «Крижі», «Теплий попіл» письменник, змальовуючи чітко й виразно сам побут, умови життя воєнних літ, проникаючи в психологію своїх юних героїв, показує, як чутливі, вразливі, ранимі дитячі душі сприймали трагедії й катаклізми, що обрушилися на людей, як рано дорослішають підлітки і як вроджене й прищеплене батьками-трудівниками чуття добра й справедливості та перші їхні уроки «політичної освіти» за Радянської влади допомагають їм розібратися в подіях, відчути серцем сокровенне і правильно діяти.

Цікаво написана повість «Крижі». Переконалий, що читання її викличе у вас не тільки гострий інтерес до самого сюжету, до перебігу подій, а й

хвилювання, співпереживання з героями. Ось його початок, який відразу ж захоплює, настроює на трохи тривожну хвилю: «Укрившись з головою... снить Оленка. Сон її неспокійний. Мати підходила тихо до неї, а вона зворухнулася. Мати зупинилась, жалюючи її будити, постояла. Ступила — вона так і скрикнула:

— Облава?!

Коси сколошкані, очі зіркаті».

У повісті, крім Оленки, ще два основні герої: Леся і Мартин. Певна річ, тут чимало й інших персонажів — дорослих і юних, гарних і поганих; зображує автор і окупантів, і їхніх прихвоснів. Але найбільше його увага й симпатія віддана саме Оленці, доньці коваля, Мартинові, який живе без батьків і переховує маленьку єврейську дівчинку Дінку, і Лесеві Стогнієві, синаві прачки. У дітей різні характери і вдачі, — у Мартина, наприклад, більше впертості, волі, самостійності, в Леся ще багато суто дитячого, найвного, непослідовного. Але кожен з них прагне не зламатися перед фашистами, щиро зневажає їхніх посібників, таких, як вчителька, що раніше була Ліза Дермак, а тепер фольксдойч Ельза Дерман. Справи, які роблять юні герої, — переховування Дінки чи пораненого радянського військового, передача хліба полоненим, облльовування пам'ятника Гітлерові та багато іншого, — може, на перший погляд, і не дуже значні й дошкульні для ворога, але за кожну з них можна було в маленькому містечку Крижі, набитому гестапівцями й поліцаями, поплатитися життям. І діти це знали.

Однак вони були справжніми учнями свого вчителя Корнія Терентійовича, котрий навчав їх честі й мужності, любові до Батьківщини, вони були справжнім молодим пагінням свого народу, перед яким по-своєму — юно, тремтливо, підсвідомо — відчували відповідальність.

Отже, в повістях Б. Харчука привертають не лише захопливий сюжет, правдивість змалювання обставин і характерів, проникнення в психологію героїв, точність і зримість деталей, а й художнє розкриття й утвердження таких моральних якостей людини, як гідність, честь, совість, відповідальність.

Твори, що наштовхують читача на роздуми про життя і смерть, про сенс людського існування, добро і зло тощо, називаємо творами художньо-філософського спрямування. Такою є повість «Теплий попіл» — одна із найсерйозніших і найглибших у доробку Бориса Харчука. Подій тут небагато: двоє, чудом уцілілі дід Грива і хлопчик Степан, опиняються на велегенському згарищі. Фашисти не тільки спалили дотла їхнє село Тараж, вони зігнали всіх його мешканців, старих і малих, матерів з дітьми до церкви і підпалили її. Розповідь про діда й хлопця та ще дві несподівані й зовсім не прості зустрічі, які їм тут трапилися, — оце і всі події в повісті, але тим не менш її наскрізь сповнює психологічне напруження, невідомий драматизм. Ми не тільки бачимо кожен повільний рух вбитого горем Гриви, чуємо його слово, а й наче виважуємо разом із ним його важку думу й розрізняємо калатання сполоханого серця Степанка. І стільки мудрості й людяності в

тій, може, й не висловленій думі про страшний світ, ницість ворога-супостата, про неперервність і вічну оновлюваність життя, невмирущість народу.

Ім не можна було відцуратися села, залишити його й шукати іншого місця — адже це все одно, що відцуратися загиблих.

«— Ми нікуди не можемо йти. Село не повинно пропасти, хоч воно й самісінський попіл.

— Воно вже пропало, діду.

— Е, ні. Скільки люду на фронтах. Треба копати землянку...

І старий розказував так, начеб сам уже грівся у тій землянці, з котрої зпов розпочинатиметься село з дивною назвою Тараж, в якій пахне древній слов'янський корінь».

Старий Грива добре розумів, що той корінь, сама та назва, та землянка, що відродить їхнє село, найперш потрібні Степанові і таким, як він. Ім жити. І попіл, з якого постане новий Тараж,— то *теплий попіл пам'яті*. Поки вона житиме,— житиме й оновлюватиметься Тараж, не рватиметься зв'язок часів і спадкоємність поколінь, буде незнищеним і безсмертним наш народ.

У збірці ви знайдете і оповідання. Змальовані в них працювати, кмітливі, щиросерді, сміливі хлопчачи й дівчатка; вони поповнюють той прекрасний ряд, в якому — Климко Григора Тютюнника, його Харитон («Облога») — Павлентій («Вогник далеко в степу»), герої кращих оповідань і повістей Євгена Гуцала, Віктора Близнеця, Володимира Дрозда...

Є тут і присвячена сьогоднішньому дневі повість «Діана»,— щира й цікава розповідь про міську дівчинку, чарівний світ природи, нові враження, які відкриваються їй з її поїздки в село до родичів.

Цього року Борис Микитович Харчук зустрічає своє п'ятдесятиріччя.. Уявляється його «зустріч» з героями своїх книжок — отими любовно зображеними ним відкритими душею підлітками. Їх «зібралось» би багато — таких різних і таких схожих у головному, в своїй любові до нашої рідної землі, нашого радянського життя. Але, справді, вони-таки відбуваються, ці зустрічі письменників зі своїми героями — широкі й численні. Це зустріч з вами, у вашому щоденному читанні художньої літератури. Бо ви теж герої читаних вами книжок. Хай розповідається в них про інші часи, інші умови,— закони художньої літератури такі, що письменники навіть тоді, коли змальовують своє дитинство, дитинство ваших батьків чи й дідів, якоюсь мірою відтворюють і ваше дитинство, ваші почуття й переживання, вас самих і ваш сьогоднішній прекрасний світ.

Віталій ДОНЧИК

ЙОСИП З ГРОША ЗДАЧІ

Повість

1

Малий Йосип Таранчук з нетерпінням чекав вечора. Хоч уже четвер, але чи ходити йому в школу, чи ні — він так і не знає. А батюшка ще у неділю після служби об'явив, що заняття почнуться в п'ятницю. Правда, Йосип у церкві не був: він, як завжди, пас вівці, але в сусідських хлопчаків тільки й розмов було, що про школу.

Он Маркіян Бородай навіть черевики вже має. А з якою зухвалістю ця «липова колодка», — так прозвали опецькуватого Маркіяна, — показував усім на вигоні новенького букваря!

«І чом ми не багаті? — думає Йосип. — Тоді б все було просто, а то батько завжди повторює: «Вчення тільки для панів! На те в них і часу, і грошей хоч позичай. Хіба мужикові в школу пертисся? — Батько гірко спльовує, вийнявши з рота цибух своєї ляльки. — Вола хвості крутити в батраках навчимося!» Його похмуре обличчя кривиться в прикрій усмішці.

Боязко Йосипові відчиняти двері в хату. Він не наважується взятися за клямку. Йому і так чути, яка розмова точиться між батьком і матір'ю. Але чому вони не згадують про нього? Йосип переконаний, що на сьогоднішній вечір усі розмови, крім однієї — про школу, зайві. Це повинні знати і малі, і старі. А тим часом батько говорить матері, що Бородай обіцяє здати йому під оренду два морги землі десь за Терником, що все нібито переговорено. Чує хлопець і материн голос, тихий, ласкавий такий. Ні! Це не почулося, це справді вона так сказала:

— Ось бачиш, Антоне, пошлем-таки сина в школу.

«Яка добра матуся. Я завжди вас слухатимусь... Я... я... ніколи не буду робити ніякої шкоди», — шепоче Йосип.

Але що скаже батько? Він мовчить. І чого він мовчить?

— Ти думаєш, Ганно, я нетямущий? Чи я добра дітям не зичу? Та я б їх у найвищі школи... але подумай, скоро зима. Ми ж голі й босі!

Йосип не може більше стояти в снігах. Він тихесенько відчиняє двері. Батько сидить на покуті, підперши руками голову. Слідлоба оглядає Йосипа. Мати стоїть біля припічка. Ось вона взяла жмут бадилля, кинула в піч і знов стала, опустивши руки. Менший братик Іванко в довгій до п'ят полотняній сорочці стрибає під столом зайчиком. Кіт Лімка ходить по хаті, підмітаючи пухнастим хвостом долівку.

Йосип підходить до матері. Батько не зводить з нього очей:

— От у школу тобі треба, а чобіт...

Глянув хлопець на свої ноги, а вони — босі, порепані.

— Зимою в мої озветься, а поки й босому можна, — каже мати, пригортаючи сина.

— А гроші на школу, на зошити, книжки?

— Не журися, Антоне!

Мати знов засовує бадилля в піч, а потім іде в протилежний куток кімнати, де стоїть скриня. Всі чекають, що то буде далі. Солодко б'ється серце в Йосипових грудях. Так і є: мати дістає нову торбину (вона більша, ніж та, яку бере Йосип на пасовисько) і вішає синові на плече. Нічого, що вона з простого полотна,

а не брезентова. Мати не дістала гудзика, і тому торбина застібатиметься на патичок. Йосип мацає її руками, в ній щось шелестить. Розстебнув — а там зошит. Якби батька не було в хаті, Йосип поцілував би матір. А так ніяково: він уже великий!

— Йой, не приведе до добра та школа, — кидає батько.

Йосип знає, що тепер все вирішено. Завтра він буде в школі.

Нову торбину хочеться поносити Іванкові.

— Тільки не замасти! — просить Йосип брата.

Іванко почепив торбину собі на живіт. Лімка торкнув її лапою, потерся вусами і відійшов.

Вечеряли. Картопля в мундирах ніколи, мабуть, не здавалась Йосипу такою смачною.

Після вечері мати знову відчинила скриню і дала синові блискучий мідний гріш.

— На олівець буде, — сказала.

Йосип з радості не може заснути. Від Маркіяна він довідався, що олівець коштує півгроша. «Поки що нехай це буде таємницею, — думає він. — Півгроша треба відкласти. Колись ще доложу до нього і куплю справжній ніжик-циганок з червоною ручкою».

Не спиться й Іванкові. Все вовтузиться під боком у Йосипа.

— А ти візьмеш мене коли-небудь у школу? — запитує він. Це заважає Йосипові думати, де краще заховати півгроша.

— Візьму! Візьму!

— А цукерки в школі дають? — питає Іванко.

— Дають.

— І тобі завтра дадуть?

— Аякже!

Іванко облизується.

— А ти мені принесеш цукерочку? Отакеньку, — Іванко тикає Йосипові під ніс замурзану пучку.

В школі, звичайно, п'яких цукерок не дають — це Йосип знає. Та не можна ж залишатися пустопорожнім хвальком.

— Принесу! — каже, великодушню вирішивши не відкладати півгроша на ножика з червоною ручкою.

2

Ранок у селі Бодаки для дітей настає тоді, коли сонце піднімається з-за гори Городисько. Для Йосипа сьогодні він почався раніше. Над Городиськом ще тільки рожевів край неба, а хлопець вискочив з хати на поріг і загорлавив:

— Агей! Ге-е-ей!

«А... гей!» — відгукнулася луна.

Кожного разу, встаючи з постелі, Йосип ніби хотів сповістити всім сусідам, що розпочався ранок. За це його прозвали галаєм.

До Йосипа підбігає Мурза і кладе на груди обмочені в холодній росі м'які лапи. Собака знає, що для нього приготовлено шматок хліба. Йосип завжди дає його по кусочку, а сьогодні всунув у роззявлену пащу цілу скибку.

Вийшла мати.

— О боже! Глянь, що Мурза зробив з твоєю чистою сорочкою! На Йосипових грудях красуються сліди Мурзиних лап.

— Мамо, а може, висохне? — розгублено запитує хлопець.

— Лишенько мое, ходімо я витру, а то запізнишся. Добре, що батька вже немає.

Скоро Йосип вибіг з хати з торбиною через плече і затиснутим у кулаці грошем. В кошарі замекали вівці. Білий баран просунув крізь штахети круторогу голову. Він дивився на свого пастуха і довбав ногою землю. Хлопець підійшов до кошари, схопив рукою барана за роги.

— Пастися хочеш? А таке ти бачив? — розтулив кулак і показав блискучий гріш. — А сорочка, бачиш, яка чиста? Мама із своїй перешила. А це що? Це торбина для книг. Якби ти не був бараном, то знав би, що я йду в школу!

Баран любив, коли його брали за роги. Він охоче підставляв чухати свою шию. І Йосип не відмовлявся зробити таку послугу. Баран, ніби дякуючи, кумедно хитав головою.

— Вас мама пожене зранку, а я після обіду, — сказав пастух до овець і попрямував на вулицю.

Мурза хотів схопити його за торбу, але хлопець насварився на нього пальцем.

Мати стояла на порозі і дивилася вслід. Як вона чекала того дня, коли випроводить сина в школу!.. Ось він вибіг за ворота. З клена на землю впав жовтий лист. Мати покликала Муру.

Школяр поважно йшов порожньою вулицею. Сонце піднялося вже над Городиськом, і його перші промені погладили Йосипову голову. Назустріч простував дід Архип. Смокчучи люльку, тикав поперед себе кострубатою палицею. Старий, він уже недобачав.

— Добридень! — привітався Йосип.

— А, це ти? Добридень, козаче! Куди в таку рань?

— У школу!

— Он як! А йди-но сюди! — Дід вийняв з кишені велике яблуко і простягнув Йосипові.

— Спасибі, дідусю.

— Бери! Їх у пана Рачинського хоч греблю гати.

Йосип поклав яблуко в торбину, де поруч з зошитами лежав кусень хліба.

— Значиця, в школу, — сказав багатозначно дід, розгляджуючи свою білу бороду.

— Атож.

— Поспішай, поспішай, козаче.

Дід Архип працював сторожем-садівником у пана Рачинського. Цей рік видався дуже врожайним, і роботі не видно було кінця. Тільки ранком сторож міг на годину відлучитися з саду: пан не любив, щоб під час його прогулянки мужик своєю присутністю псував, як казав він, пейзаж.

Йосипові здавалося, що всі стрічні — і сварлива тітка Химка, і вилицюватий дядько Трохим — радіють з того, що він іде в школу.

До школи вже недалеко — треба спуститися вниз, перейти річку. Йосип став на березі. Він зняв з плечей торбину і обережно поклав її на мураву. Знайшов грудку крейди, розбив надвоє, помочив у воді і, розтерши, заходився мити ноги. Бруд відмивався погано.

«От якби черевики — не було б зайвої роботи», — думав Йосип.

Тут і наздогнав його Бородай.

Рудий, гладкий, у святковому костюмі і блискучих чоботях, він нагадував самовар, якого Йосип бачив у сільському шинку. Бородай пхтів і тягнув за руку Маркіяна. «Липова колодка» був одягнений в синій костюмчик, вишиту сорочку з відкладним комірцем, а на ногах — жовті черевики. За плечима висів справжній школярський ранець з ремінними пасками.

— І ти, вовчєня, в школу? Ха-ха-ха! Батькові грошей не вистачило, щоб чоботи купити, а ти вчитися! — реготав він.

Хлопець мовчки підняв торбину і скочив на кладку.

3

Ось і школа. На подвір'ї біля будинку багато хлопчаків і дівчаток. Йосип, озирнувшись, боком проходить через хвіртку.

Подвір'я школи — наче велике коло. Зліва — двоповерховий особняк пана керовника¹. На балкон виставлені широколисті фікуси, червоні герані. Справа приземкувате, з вузькими вікнами приміщення школи. В дверях стоїть у білому фартусі шкільний сторож, відставний капрал Кирик.

¹ Директор школи.

Йосип, опинившись на подвір'ї, не знав, куди йти. Він бачив, що школярі розбиті на три групи. Найменша — під балконом. Там стояли ті, що прийшли з батьками. Біля дверей школи тихенько, ніби кимсь присоромлені, збились до купи дівчатка. А коло самих воріт юрба хлопчаків. Йосип і собі подався туди. Десятки голосів верещали:

— Мала купа! Мала купа!

Чийсь міцні руки схопили Йосипа за плечі, і він незчужся, як опинився на землі. Зверху на нього, мов оселедці, валилися хлопці, ніби хотіли зашхнути в землю. Йосип застогнав. А юрба плескотіла в долоні і горланила:

— Мала купа, ма-а-ла, щоб ще більша ста-а-ла!

І знов валилися тіла і реготала юрба. Потемніло Йосипові в очах. Раптом такі ж міцні і цупкі руки поставили його на ноги.

— Та це ж Таранчуків! — гукнув хтось.

— Першокласник!

Йосип важко дихав. Що було б, якби його зараз побачила мати? Але думати не було часу. Біля Йосипа стояв широкогрудий юнак з крючкуватим носом і кричав:

— Таранчука не займати!

Він підморгнув Йосипові.

Юрба розступилася півколом. На тому місці, де лежав щойно Йосип, крутився на одній нозі, як веретено, довгов'язий школяр, приспівуючи:

Абецадло з п'єца спадло,

Абецадло з п'єца спадло!..

Це всім дуже сподобалося.

— От чортяка Петро, — сказав юнак, що стояв поруч з Йосипом, — Ніхто так не вмів, як він. Третій рік ходить в третій клас, а крутиться... А ти чом без батька? — звернувся він до Йосипа.

— А ти?

— Ну, я вже в четвертий ходжу, мене звати Григорієм. Може, чув про Грицька Клипача з Кривулі?

— А-а, то ти найкраще вчинися? — заглядав у рот Грицькові.

— Той самий.

— А що то за абецадло?

— Не спиши, ще визнаш.

Петро крутився на одній нозі. Однак школярам скоро набридли така забава.

¹ Азбука упала з печі (польськ.).

Раптом навкруги стало тихо. Всі дивилися, як Кирик підняв над головою мідний дзвінок і почав ним трясти. По подвір'ї розкотилося голосне: «дзень-дзень-дзень-дзень».

— Ну, а мені в клас пора,— сказав Грицько.— А тобі до керовника. Йди за тими, що стоять під балконом.

Подвір'я спорожніло. Залишився невеличкий гурт під балконом. Йосипові зробилося так гірко, що його самого випроводили в школу. Вчора він готовий був іти сам куди завгодно, лише б пустили вчитися, а зараз... Він зиркнув на свою сорочку. На грудях — зелені плями.

Тим часом пані керовничка в барвистому халаті вийшла на балкон і перегнулася через перила.

— Хто там записуватися? Пан керовник приймає.

Вона сказала це так швидко, що Бородай не встиг навіть зняти перед нею рудого капелюха.

Покоївка відчинила парадні двері, і батьки з дітьми ввійшли. На подвір'ї залишився один Йосип. Він наблизився до входу. Серце билосся, як у спійманого горобчика. Взяв і заховався за колоною.

«Почекаю, поки всі вийдуть, а тоді зайду»,— майнуло в його голові. І він почав затирати зелені плями на сорочці.

Від керовника ніхто не виходив. І хлопцеві надокучило чекати. Він уже шкодував, що не пішов разом з усіма.

Першим вийшов Бородай з Маркіяном. За ними й інші. Йосип непомітно шмигнув у коридор. Але, лишенько, він не знав, у які двері постукати: чи то в ті, що прямо, чи в бокові.

— А тобі чого? — почув він ласкавий голос.

— Дзінь добрий! — сказав Йосип.

— Ти що, також у школу?

— Ая!

Покоївка постукала в двері наліво.

— Прощу пана, ще один записуватись!

— Хай зайде! — почувось.

Йосип ступив у голубу приймальню пана керовника. Від хвилювання він забув вимовити «дзінь добрий» і, ставши у дверях, перехрестився.

Лисий пан керовник зняв пенсне, підвівся з глибокого крісла, здивовано оглянув хлопця і засміявся дрібним сміхом.

— Записуватися прийшов? Чий же ти?

— Т-т-а...— силвся сказати Йосип.

Дитяча безпорадність, мабуть, зворушила на мить пана керовника. Він вийшов з-за стола, наблизився до Йосипа і взяв його за підборіддя.

— Чий же ти?

- Т-т-аранчуків.
- Не знаю, не знаю такого.
- Пан керовнік знову вернувся за стіл. Взяв ручку.
- Як звешся?
- Йосип.
- Як батька звать?
- Автін.
- Прізвище Таранчук?
- Так.
- Скільки років?
- Сім.
- Розумним будеш, коли таким покірливим ростимеш.

4

Після перерви сторож Кирик парами ввів новачків у клас. Сіра класна кімната з вищербленою підлогою нагадала Йосипові засторонку клуні, тільки в клуні не було вікон. На передніх партах, як це і належить, розмістилися діти багатіїв-осадників. Хлопці сіли під вікнами, в другому ряду — дівчата, третій і четвертий ряди були порожніми. Йосипа посадили в самому кутку на високій парті поруч з маленьким хлопчиком у білій сорочці. Йосип зняв свій полотняний ранець і поклав його в парту. Зайшов учитель. Кирик наказав усім встати і привітатися хором.

— Дзінь добрий! — сказав пан керовнік.

— Дзінь до-обрий! — відповіли врізнобій першокласники.

Сторож покинув клас, а пан керовнік, гортаючи сторінки товстого зошита, промимрив:

— Сідайте!

Парти заскрипіли. Йосип став уважно стежити за паном керовніком, який, походжаючи між партами, повчав учнів, як треба правильно сидіти. Ноги слід спустити на підлогу, а лікті покласти на свою половину парти. Інколи він заглядав кому-небудь з школярів у вуха і запитував:

— Що, у них кури ночували?

Таке запитання обминуло Йосипа. Пан керовнік не дійшов до нього, та й добре, а то хлопець боявся, що його облають. Як не старався він поставити ноги на підлогу, але вони тільки звисали над нею: парта була висока.

— А тепер зробимо перекличку, — спідлоба блимнув на школярів пан керовнік. — Чие прізвище назову, той мусить встати, аби я його оглянув. Потім най сяде.

— Броневський! Бородай!..— почав він.

Йосип бачив, як піднімалися і опускалися тремтячі плечі учнів. Але його чомусь не викликали, і він подумав, що, може, його забув пан керовнік записати в товстий зошит.

— Таранчук! Таранчук!..

— Є!

— Чом же ти не встаєш? Чи, може, допомогти?

Хтось захихикав. Йосип схопився з місця. Стояв розгублений.

— Сідай! Годі стояти! — кинув учитель.

— Сьогодні всі з'явилися,— вів далі він.— В кого є гроші, той зможе придбати зшиток, буквар і олівець. Ручки вам ще не потрібні.

Пан керовнік підійшов до дверей, відчинив їх і гукнув:

— Давай!

Браво ступаючи, сторож вніс оберемок книг і зошитів. Розклав їх купками на столі і низько вклонився пану керовніку. Той навіть не глянув на нього.

— Буквар коштує двадцять грошів, зшиток три гроші, олівець півгроша,— оголосив пан керовнік.— Підходьте по одному!

Йосип давно тер в долоні гріш.

— Ти що купуватимеш? — запитав сусід.

— Олівець. Глянь, у мене гріш.

— А я два і зошит.

— А навіщо тобі два олівці?

— Так.

— Тебе Яшком звати?

— Ага. А тебе Йосип?

Йосип хитнув головою. Учні почали товпитися до столу. Вони обступили вчителя, і як він не гримав, щоб розсілися на місця,— нічого зробити не міг. Якась дівчинка заплакала — їй уже хтось встиг розірвати щойно купленого букваря. Йосип тягнувся наперед.

— Мені олівця,— просив він.

Дав гріш і одержав гранчастого пофарбованого жовтою фарбою олівця. Потім його відштовхнули назад інші учні. Він відійшов набік і почав чекати.

«Закінчатся уроки, забіжу в лавку, куплю пукерок»,— міркував хлопець. Але пан керовнік ніби забув про здачу. «Де ж здача?» — хвилювався учень. Незабаром він тихенько заголосив:

— Пане керовніку, з гроша здачі!

Але, видно, його ніхто не чув. Тоді Йосип виліз на парту. Голос зазвучав вимогливіше:

— З гроша здачі! Мені з гроша здачі!..

Його сусід щось сказав на вухо хлопчикові в коротеньких до колін штанях. Вони засміялися. А Йосип стояв на парті і твердив своє:

— Пане керовніку, з гроша здачі!

Але вчитель не звернув на це уваги.

Пролунав дзвінок. Прийшов Кирик і забрав невелику купку букварів і зошитів. Вчитель так швидко покинув клас, що Йосип не встиг запитати, чом він не віддав йому здачі. Зате його оточили учні і наперербій почали дражнити:

— Пане керовніку, з гроша здачі!

А Маркіян показав язик і глузливо засміявся:

— Йосип! Йосип з гроша здачі!

Так тривало, поки знову не пролунав дзвінок.

Пан керовнік ввійшов з молодою панею. За ними тупотіла весела юрба школярів. Вони зайняли два порожніх ряди. На задній парті напроти себе Йосип побачив Петрика, що так майстерно крутився на одній позі. Той помітив Йосипа і показав йому язик.

— Ви третьокласники! Повинні приклад давати меншим. Тихо! А то ввалилися, ніби татарська орда! — строго сказав пан керовнік.

Потім звернувся до першокласників:

— Ось пані Єва Станіславівна! Вона вас вчитиме. Зараз буде урок співів.

— Прошу! — сказав він вчительці.

Урок співів почався з того, що пані Єва Станіславівна запропонувала третьокласникам заспівати пісню про Петруся і сопілку. Вони вчили її торік. Першокласники повинні були слухати, як співають старші, а також пробувати й собі. Йосипові пісня ніяк не йшла в голову. Хлопець не міг зрозуміти, чому він не одержав здачі. Що тепер скаже Іванкові? Де цукерки?

Клас протяжно виводив:

В лу-у-зі Пе-етрусь зрі-ізаз гі-ілку
Та-а й зро-обив со-обі со-опілку.

А Йосипові так було кривдно, що він не міг співати. Ще й боявся, що, як задзвонить дзвінок, його знову почнуть дражнити.

До нього підійшла Єва Станіславівна.

— А чом ти не співаєш? — запитала.

— Йому з гроша здачі не дали, — обізвався за Йосипа Маркіян.

— Хіба ти не знав, що з гроша здачі не дають? — гладила Йосипа по голівці Єва Станіславівна.

— Якби знав. А чом Маркіяну з п'яти дали?
— Ну й дурний! Гріш нерозмінний! — твердили кілька голо-
сів.

— Так-то так, але півгроша пропало,— махнув рукою Пет-
рик.— Торік пан керовнік Грицькові аж двох грошів не віддав.
Єва Станіславівна пригрозила Петрикові, а Йосипу простягну-
ла свій гріш. Однак він його не взяв.

Цілу перерву учні сперечались, чи треба, чи не треба було
Йосипові взяти вчительчин гріш.

Потім почався урок закону божого. Батюшка в новій рясі по-
важно ввійшов у клас і поставив палицю біля стола. Він наказав
читати «отче наш». Всі встали. Хрестилися. Клас загув, як
бджоли:

— Отче наш, іже всі!..

— Голосніше! Голосніше! — вимагав батюшка.

— Хліб наш насущний...

— Не годиться! Починаємо наново.

Знов хрестилися:

— Ім'я отця, сина...

— Ні! Ні! Треба «во ім'я отця...». Давайте наново!

І знов учні хрестилися.

— А ти? Ти? — показав батюшка на останню парту.— Як тебе
там?.. Ти як пальці держиш? Хто тебе вчив так? Йди-но сюди!

— Хто, я? — Петрик ткнув себе в груди.

— Ні! Он той!

Десятки очей глянули назад. Йосип вийшов з-за парти.

— Ти! А йди-но сюди.

Учень підійшов до стола.

— Ану, склади пальці! — командував батюшка.

Йосип підняв праву руку. Мізинного й підмізинного склав на
долоні, середнього і вказівного витягнув, поклавши на них вели-
кого пальця.

— Хто тебе, дурню, вчив так хреститися? Ось як треба, козяча
голово: в пучку, в пучку, запам'ятай!

Йосип хотів виправдатися. Він бачив, що у церкві дякон ні-
коли не складає пальці в пучку. Та батюшка заревів:

— Щоб надалі не богохульничав, давай руку. Держи її прямо!

Клас мовчав. Було чути, як у вікні задзижчала муха. Піп схо-
пив зі стола лінійку і різким ударом опік Йосипові долоню. Хло-
пець скривився, але не заплакав.

— Плач, а то ще на коліна поставить! — зашепотів хтось із
учнів.

Батюшка ліниво повів очима.

— Хто там розумний такий? Ану виходь! Я кому сказав!

За що Йосип так любить вигін? Простір вабить хлопця. Стане на високій горі Городисько — третє село видно. Голубою стрічкою між зеленими берегами в'ється Іква. Вільно тут Йосипові, весело. Кине з гори круглий камінець — покотиться він все швидше і швидше, а потім, підскачавши, плигне в річку.

Сонце звернуло з полудня, але спека ще не спала. Вівці посхиляли голови до самої землі, не хотіли пастися.

Йосип ліг горілиць і дивився в синє небо.

— Йосипе! — хтось покликав його.

Тиша.

— Йосипе! Агов!

— Я ось!

Це показався Микола з отарою. Йосип погнав своїх овець назустріч. Вони збилися в один гурт.

— Здоров! — Микола простягнув руку. — А де ти був ранком? — питає він Йосипа.

— У школі.

— Он як! Тож мати за тебе по росі пасла.

— А ми до зими так будем чергуватись.

— То добре, що в тебе мати є.

— А в тебе дідусь є.

— Е-е-е, що дідусь.

— А в мене ні дідуся, ні бабусі.

— Е-е, ніхто з них матері не замінить. Коли б у мене, Йосипе, мати була...

— Вона також на росу за тебе пасти б гонила?

— А ти думаєш, що ні?

— Певно, що пасла б. Тоді б ти не займав людську отару.

Правда, Миколо?

— Правда.

— А де твій батько?

— Йосипе, ніколи не питай про це.

Йосип чув, що ніхто в селі не знає, хто в Миколи був батьком. Тому й прозивали Миколу образливим прізвиськом. А мати? Її пам'ятає Йосип. Вона навіть частувала його торік крайцем свіжого хліба. Взимку возила дрова, простудилася і вмерла.

— Розкажи, що було в школі, — попросив Микола.

— Так... самі дурниці.

— Певно, азбуку вчили. Мені інколи дідусь показує. Я знаю, як пишеться «а». Ось поглянь. — Микола на стежці намалював коло, сидився приставити до нього палку із загнутим кінцем.

— Нас цього не вчили,— сказав Йосип.— Ми сьогодні співали, але я не перейняв, забув.

— Глянь, глянь! «Липова колодка» жене! Дідусь мені сказав, щоб я ранком пас Бородаєві вівці, а за це він мені пошле нові штани.

Маркіян приєднав свої вівці до отари і побіг до хлопців.

— Давайте в чижика заграєм!

— В чижика — то й в чижика! — погодився Микола.— Але ти б перш за все поздоровкався. Чи в школі цього не вчать?

— А ти запитай Йосипа, чому вчать,— сміявся Маркіян.

— Чижик є? — поспішив втрутитися Йосип.

— Ось! — Маркіян вийняв з-за пазухи обстругану паличку.

Микола намалював коло.

— Ну, давай мірятися. Держи! — він кинув палицю Маркіяну, але той не спіймав.

— Кидай мені, — просив Йосип. — Грати будемо до тридцяти.

— Згода!

Мірялися. Поверх Йосипової руки обхопив палицю Микола, потім Маркіян. Палиця довга.

— Притискуй, притискуй! — кричав Йосип Маркіянові.— Ще й моя вміститься.

— Та тут на два пальці. Все одно виб'ю.

— А от не виб'єш. Я в зуби візьму.

— Бери. Все одно виб'ю.

— Ну, давай.

Йосип взяв кінець палиці в рот.

— Ти тільки не підсовуй! — застерігав Маркіян.

— Раз! — рахував Микола.

Маркіян ударив чижиком по палиці. Вона тільки хитнулася: Йосип міцно держав її в зубах.

— Два! — рахував Микола.

Палка знову хитнулася.

Маркіян сердився.

— Три!

І на цей раз Йосип втримав палицю. Коли вийняв її з рота, побачив на кінці сліди зубів.

— Лови! — крикнув він Маркіяну.

Поклав чижика на камінчик, ударив палицею. Чижик підскочив. На льоту, в повітрі, Йосип підбив його, і він аж засвітив. Маркіян не докинув до кола. Знов просвітив чижик. І знов Маркіян не попав у ціль.

— Ти що, не обідав? — сердився на нього Микола.

Третім разом Йосип подвійно підбив чижика, але зате він упав близько від кола.

— Чотири є! — сплюнув Йосип і поклав палицю.

Але і на цей раз Маркіян промахнувся.

Вчетверте Маркіян не промахнувся, але він дав заробити Йосипові аж сім очок.

Проте виграв Микола.

Сонце спустилося нижче. Хлопці не помітили, як вівці розбрелися. Завертати отару довелося Маркіянові, бо він програв.

Вигін займав майже всю лисину Городиська, якщо не вважати схил з лівого боку. Там весною Маркіянів батько посіяв люпин. Зараз його вибрали, і він лежав у малих полукіпках. Корови не їли люпин, але вівці охоче ласували стручками. Треба було пильно стежити, щоб туди не скочила якась з них.

Микола дістав сопілку і став грати, закриваючи пальцями вічка. Маркіян, завернувши отару, сів перед Миколою, витягнув медяника, але не їв — розглядав.

Йосипові і Миколі засвербіло в носі: так смачно пах медяник.

— Хто заверне п'ять раз, дам тому кусок, — пообіцяв Маркіян. Хлопці мовчали.

— Ну, половинку!

Микола уже хотів погодитися, але Йосип підморгнув:

— Що там медяник! Дай краще на барані проїхатися.

— Батько битиме.

— Хіба він бачитиме?

Миколі також схотілося проїхатись.

— Ну, дай! — просив він.

— А ви не скажете вдома? Забожіться ось так.

Маркіян склав навхрест два пальці і поцілував.

Це саме зробили і хлопці. Маркіян заховав медяник у торбину. Прикликали барана. Йосип дав йому шматочок хліба. Він з'їв і почав тупотіти ногою: просив ще.

— Хто перший? — запитав Микола.

Сів Йосип і схопив барана за роги. Микола вдарив барана палицею, і той поскакав до отари. Йосип злетів додолю і покотився м'ячиком. Встав, обтрусився і не міг нахвалитися, що на барані куди краще їхати, ніж на коні.

Почали знову кликати барана. Тепер прокатався на ньому Микола.

А під вечір розклали багаття. Для цього Микола з Йосипом ходили через міст за річку. Принесли картоплиння і шість картоплин. Картоплиння спалахнуло, як папір, але картопля була сирою. Хлопці загорнули жар землю. Картопля поспіла враз. Їли без солі, та вона була смачнішою за найкращі ласощі.

— А тепер поділимо медяник, — звернувся Йосип до Маркіяна.

— Адзуськи не хочеш?
— Ти не дуже.
— Ти сам не дуже. Скажу батюшці, постоїш на колінах.
— Хто, я постою?
— А що, може, скажеш, я?
— Давай медяник. Нам з Йосипом порівну, тобі найбільше,—
переконував упертого Маркіяна Микола.

— Тобі дам, а Йосипові ні! — вирішив Маркіян.

Відломив шматок медяника і простягнув Миколі. Сам же відійшов і сів збоку.

— От жадюга! Почекай! — пообіцяв Йосип.— Буде в мене коли-небудь щось ласе, дулю я тобі дам.

— Та ну його. Я дам тобі покуштувати,— сказав Микола.—
Бери, не відмовляйся, солодкий.

А Маркіян, щоб досадити Йосипові, кричав:

— Миколай! Миколай! Батюшка нині поставив Йосипа на коліна. В школі його прозвали знаєш як? Йосип з гроша здачі!

6

Став Йосип школярем — однієї пари робочих рук не стало в сім'ї Таранчуків. Мати старалася замінити сина як могла.

Минуло всього два тижні, а Йосип помітно змінився. То був веселий, ранком, мов соловейко, співав, а тепер посерйознішав, ніби підріс. Батько не питав сина, як він учитесь, і від цього Йосипові часто ставало прикро. Хоч він знав, що батько заклопотаний тим, що Бородай все ще тягнув з обіцяною орендою. Увечері батько сідав на покуті або коло печі і, не проронивши й слова, щось довго думав. Від куріння по хаті снувався дим, хоч сокиру вішай. Мовчав батько — всі мовчали.

Та настав-таки довгожданий день — Бородай відпустив поле в оренду.

Веселий то вечір був у Таранчуків. Батько звелів засвітити каганця. Посадив Іванка на коліна і звернувся до Йосипа:

— Ану розкажи, чого там тебе навчили?

Йосип дістав торбину. Вийняв зошита і букваря, поклав перед батьком і сперся руками на стіл.

Батько обережно перегорнув сторінку зошита. Вона вся була списана паличками.

— Тьху! Невже ото таке вчать? А я думав, ти букви вже пишеш.

Іванко нахилився над зошитом.

— Йосипе, Йосипе, то тин намальований? А де ворота?

— Тату, не давайте Іванкові пальцем водити. Замастить.

Батько пересадив Іванка на друге коліно.

— Тобі ще рано. Можеш тільки дивитися, але не чіпай,— сказав повчально.

Мати стояла коло печі. Їй також хотілося поглянути, що там ушити.

— І друга сторінка палички? — питав батько.

— Тату, то одиниця,— поправив Йосип.

— Що за одиниця?

— Цифра така.

— Один, значить. А це нуль?

— Ні, це коло.

— І нуль же такий.

— Нас ще цьому не вчили. Завтра, сказала вчителька, букву «а» писатимемо.

Батько взяв у руки букваря. На першій сторінці намальований був ангел з крилами і з трубою.

— Що за буква? — вказав батько пальцем.

— «А».

— Молодець.

— А це?

— «Бе». Тут легко знати. Бачте, на півсторінки намальовано око. Від нього проміння. Це бог. Перша буква — бе.

— Абе! Абе! — підскакував на колінах Іванко.

Зварилася вечеря. Мати насипала в миску гречаного крупничку з молоком. Батько і сини вечеряли за столом, а мати примости-лась на стільці коло припічка. Вона ніколи не сідала разом з усіма. Поставивши собі на коліна горщик, мати їла, ніби пташка, коли її ніхто не лякає. Тепер вона дивилася на чоловіка і на дітей, радіючи, що вони задоволені. Батько ніколи не питав матері, що вона їла і чи не голодна часом, а вона про нього і про дітей клопоталася завжди.

Ложки стукотіли об дно миски. Мати встала і вискребла все, що було в горщику.

— От і повечеряли,— підвівся батько.— Ти, Йосипе, завтра в школу не підеш. Поїдемо за Терник.

— І я, і я,— танцював Іванко.

— Поїдете втрюх,— сказала мати.— Завтра я коноплі тіпати-му в Бородая. В мене не буде часу за Іванком приглянути. Тільки вам, діти, треба виспатися добре.

Виїхали вдосвіта. Сонного Іванка закутали в кожух і поклали на возі. Йосип сидів поруч з батьком. Коні і віз — Бородаєві.

Степ ще дрімав у передранковій імлі.

Холод пощипував Йосипа за босі ноги і пробігав по спині.

Однак хлопець у цьому не признавався. Батько також босий.

На вибоях на возі підсакачували плуг і борони. Звернули з дороги на житнисько.

— Приїхали! — батько зіскочив з воза.

Йосип відчепив посторонки, зняв нашійники. Батько налагодив плуга. Запрягли коней.

— Орати будемо в складок, — вирішив батько. — Бери гнідога за вуздечку і виводь на дорогу. Війо! Дивись, Йосипе, стара борозна — середина поля. Щоб борозенний ішов рівно по ній.

Стерня, хоч висока, колола ноги. Йосип шкодував, що він ще малий і не може держати плуга, як батько, за чепіги.

— Стовпець! — гукнув Йосип.

— Так скоро? От чорт! Завертай!

Держачи коня за вуздечку, Йосип дивиться на шойно проведену борозну. Вона пролягла чорною крайкою і обірвалася, не встигну оперезати широке житнисько. Скиба навалювалася на скибу. Дійшли до дороги.

— Тепер можеш відпочити. Кінчу орати — сіяти будемо, — батько цьвохнув батоном, і коні рушили.

Йосип виліз на віз. Іванко ще спав, відкривши рота. Йосип знайшов обмолочений колосок і хотів провести ним під носом брата, але передумав. Хай спить. Почав роздивлятися навколо.

Степ, нерівний, котився хвилями. Де-не-де росли кущі. Орачі тільки виїжджали. Здалеку чути їхні голоси. Небо на сході вже порожевіло, а через хвилину-дві зайнялося червоною загравою. Потім з'явився крайчик сонця і пустив проміння по полю.

Дивиться Йосип на житнисько, переплетене павутинням бабиного літа, але думає про інше, про школу. Якби відпустив батько, побіг би. Ще б встиг.

Батько все поганяє коней.

Гайвороння хмарою кружляє над ріллею, шукаючи черв'яків.

Іванко прокинувся, протер кулачками очі, запхикав.

— Ти чого? Вставай: ми на полі. Ти ж так учора хотів, — сіпав його Йосип за плечі.

Брат ніби не вірив, примружував то ліве, то праве око.

— А де тато? — запитав він.

— Он! — Йосип пальцем показав у другий кінець поля.

Старий Таранчук, зігнувшись, цупко тримав плуг обома руками. Осінь видалася сухою. Дощів не було. Орати важко. Земля потріскалася. Відвалюються не скиби за плугом, а брили.

Хлопці скочили з воза і побігли назустріч батькові.

— Ану, Йосипе, берись за чепіги,— не зупиняючись, сказав батько.

Йосип не раз просив батька, щоб навчив орати. Він уже ж великий, скородити вміє. Та тільки-но взявся за чепіги, як плуг вискочив з борозни. Коні відчули, що їм легше, і побігли.

Йосип не випускав чепіги з рук. Він спритно заглибив плуг, але батько наказав зупинитися: огріхів робити не можна. Збили коней назад. Заорали огріх. Іванко йшов борозною за Йосипом, розминаючи в руці грудку землі.

Хоч Йосип і зробив кілька огріхів, батько, одначе, доручив йому обійти круг, а сам сів покурити. Іванкові дав батога, так що брати орали обидва.

— На повороті допоможеш Йосипові завернути коней в борозну! — сказав він меншому синові.

Не так довго орати морг поля. До обіду справилися. Дали коням вівса, а самі сіли під возом відпочивати.

Іванкові було дуже весело. З великим апетитом він їв сало з черствим хлібом. Намагався хліба кусати побільше, а сало тільки лизав.

Йосип раніш від нього з'їв своє сало. Йому батько дав ще кусочок, але все-таки він попросив брата, щоб і той поділився з ним. Іванко не жадний, дав два рази вкусити свого сала, взявши взамін шматок хліба.

Батько встав. Перехрестився на схід.

— Ну, дякувати богу, почнемо сіяти,— мовив.

Оперезався сівачем, зняв з воза сівачку, наповнив її житом, приладнав на грудях і повільно пішов ріллею. Набираючи раз за разом в руку зерна, він розмашисто кидав його в землю.

Хлопці відпочивали, поки він не вернувся, щоб знову набрати жита. Тоді батько впріг коней у борони. Йосип став заскороджувати засіяне, а Іванко ходив позаду і розбивав великі грудки, кидаючи грудку на грудку.

Таранчукові, мабуть, жаль стало синів.

— Малі помічники ви мої!..— говорив він.

Коли половина поля була заскороджена, батько вирішив посадити Йосипа на коня, щоб не дуже перевтомлювався. Іванко сидів під возом і доїдав шматок хліба.

Якраз у цей час на поле виїхав з Маркіяном Бородай.

— Еге! — закричав він ще з шляху.— Де це видаю, щоб скородити верхи на коні? Мені більше жаль свого коня, ніж паршивця-хлопчиська.

Йосип скочив з коня і поплився ріллею. З-під борін здіймалася курава.

Бородай сварився з Таранчуком, обзивав його голодранцем, докоряв, що він не знає ціни худобі, пророчив, що вік не бути йому господарем.

Батько взяв з Йосипових рук повід і сам почав доскороджувати.

7

Хто печалився, що не йдуть дощі, а Йосип радів: у школу можна було ходити босому.

Кожного вечора він вибігав на подвір'я і дивився на небо. Мати думала, чи не зорі рахує. І тільки сьогодні ранком догадалася.

Дід Архип якось говорив Йосипові, що, коли звечора небо чисте, ясно зорі сяють і місяць пливе неоколований — слід добру погоду чекати.

Вчора збиралося на дощ, а сьогодні ранком він лив як з відра.

Йосип стояв на порозі і дивився на брудний ручай, що дзюрчав під самою призьбою, протікаючи на вулицю. Пора йти в школу, а дощ не переставав, попробуй іти босим у таку холоднью.

Мати дістала з скрині свої чоботи.

Вона держала їх в руках, задумливо дивилася на них. В них Ганна дівувала, стояла під вінцем... А одного разу трохи не продала. Та якось викрутились.

Озувся Йосип. Чоботи великувати. Довелося намотати онуч.

Нічого, що чоботи на високих підборах. Хто спробує глузувати, Йосип тому знайде, що відповісти.

Мати просила не лізти в калюжі, йти обочинами, а то чоботи розкиснуть.

Але Йосип таки не послухався.

Вийшовши на вулицю, він не схотів іти стежкою. Йшов дорогою, чвакаючи в болоті. Так не видно було, чи чоботи на високих, чи на низьких підборах. А як зайшов у школу — зняв їх і засунув під парту.

На уроці рідної мови Єва Станіславівна викликала його до дошки.

— Чом не був два дні? — запитала.

Йосип м'яв у руді грудку крейди, дивився на підлогу.

— Скородив! — відповів за нього Маркіян.

— А ми вчора навчилися велику букву «А» писати, — сказала вчителька.

— А я, думаєте, не вмію? — тихо вимовив Йосип.

— Напиши раніше мале «а».

Йосип так тиснув на крейду, що аж рипіла дошка.

— Молодець! — хвалила вчителька. — Якщо вмієш писати «А» велике, напиши.

Весь клас дивився на Йосипа. Він ледве не на півдошки вивів коло і приставив до нього загнуту палицю, як це колись робив на пасовиську Микола. Хтось пирснув на першій парті, на другій, аж поки не зайшовся сміхом увесь клас.

— Ну й голова! — викрикував третьокласник Петрик.

Не втрималася і Єва Станіславівна.

— Сідай, — сказала вчителька, коли в класі трохи ущухло. — Бачиш, як погано, коли пропускаєш уроки. Треба було подікавитися в товаришів, чого вони навчилися вчора.

Вона вже не сміялася, а з співчуттям дивилася на Йосипа.

— Ну й голова! — викрикував третьокласник Петрик.

Єва Станіславівна присоромила його:

— Розумний який. Краще задачу розв'язуй. Крутитися ти мастак. Третій рік крутишся. Дивись, Йосип тебе ще обжене.

Так було заведено: коли в третьокласників урок арифметики, то в першокласників — рідна мова. Це давало змогу економно використовувати дошку.

— Хто напише велике «А»? — запитала вчителька.

Піднеслося кілька рук. Маркіян аж вилазив з-за парти:

— Я! Я!

Єва Станіславівна його не викликала.

До дошки вийшов сусід Йосипа, Яшко. Висунувши язика, він старанно виводив літеру.

— Бач, Йосипе, як пишеться велике «А»? На завтра тобі доведеться потрудитися. Шість лінійок щоб написав букви «А». А сьогодні ми писатимемо малу букву «б».

На перерві хлопці мали забаву. Сіпали Йосипа за волосся, реготали до упаду. Пустун Петрик помітив під партою чоботи на високих підборах. Виманивши Йосипа з-за парти, він витягнув їх.

— А дивіться-но, він у бабських чоботях прийшов.

Йосип встиг одного чобота відняти, але другий пішов по руках.

— У ба-абських! — галасував клас.

Йосип розсердився не на жарт. Чоботом, що був у нього в руках, він лупцював наліво й направо. Бігав по партах, щоб відібрати другого чобота. Та де там! Його передавали з рук у руки.

Вже задзвонив дзвінок, а Петрик, як навіжений, носився з чоботом по класу й репетував:

— Бабський! Бабський!

Йосип гнався за ним. Ось вони зупинилися напроти вікна. Йосип розмахнувся своїм чоботом. Петрик спритно відвернувся. Удар прийшовся по шибці, і вона розсипалась,

Учні зразу ж посідали за парти. Стало так тихо, що Єва Станіславівна здивувалася, зайшовши в клас.

Вітер заганяв у клас краплини холодного дощу.

— Хто розбив? — запитала суворо.

Учні похиляли голови і не дивилися один на одного.

Єва Станіславівна не спускала погляду з Петрика.

Клас напружено мовчав.

В очах Йосипа з'явилися сльози.

— Я! — підвівся він.

— Сідай, — сказала вчителька.

А Петрик, радіючи, що Йосип взяв на себе всю вину, пускав тихенько шпильки:

Чоботи, чоботи ви мої,
Наробили клопоту ви мені...

8

Закам'яніло серце в старого Таранчука. Зроду ні від кого теплого слова не чув: голодранцем, ледацюгою обзивали. А після того як у Бородая взяв два морги в оренду, ніби воскрес. Почав мріяти.

— Таранчук угору пішов, — говорили в селі. — На ноги зіп'явся.

— Чи багато мужикові треба? Хліб та вода — і вже не біда, — відповідав Таранчук.

В цей час під його вусами з'являлася посмішка. Він широкою долонею проводив по губах, ніби стирав її, щоб ніхто не побачив. Напроресні думав купити коня.

У сім'ї Таранчуків настали мир і злагода. Йосип рідко тепер пропускав уроки. Йому пошили чоботи з підківками. Звечора він завжди мастив їх розтопленим лосем і ставив на припічку. В школі вважався кращим учнем, до всього був цікавий. За те і любила Єва Станіславівна хлопця, в приклад іншим ставила. Вона заплатила за вибиту шибку. Батько про це навіть був би й не знав, коли б Маркіян не розповів.

Одного Йосип не любив у школі — попа. Та не тільки він недолюбливав батюшку. Кожен з першокласників намагався втекти з уроку закону божого, щоб не чути слейного голосу отця Анатолія.

Учні навіть встановили чергу, кому і в які дні треба все-таки відмучитись, пересидіти його урок.

З багатьма учнями подружив Йосип. Зійшовся він і з сином колишнього багатого поміщика, що тепер розорився, Стасем Броневським.

Стась і підмовив якомсь Йосипа не втікати з уроку закону божого.

— Сьогодні ботюшка буде роздавати цукерки тим, хто залишиться,— сказав Стась.— Минулого разу обіцяв.

Піп справді поклав на стіл якийсь пакуночок, загорнутий в газету.

— Всім, хто мене слухатиме і не буде, як антихрист від хреста, втікати від мене, я дам гостинець,— почав він.— Так робив Ісус Христос. Він ніколи не обминав ближнього.

— Я ж говорив,— штовхнув Стась Йосипа.

А піп медовим голосом вів далі:

— Але Ісус Христос любив тільки віруючих, тільки віруючим допомагав. Ми, вірні чаду Ісуса, виконуємо волю і повеління його. Отож, діти любі мої, хто з вас буде слухняним, я дам тому ось це,— він вийняв з пакунка жменю цукерок в червоних папірцях і показав учням.— Тільки після уроку. А зараз ми продовжимо розмову про ковчег і Ноя.

Піп розповідав дуже нудно, і Йосип перестав його слухати. Він дивився на пакунок з цукерками, міркував, скільки йому дістанеться. Половину він обов'язково віднесе Іванкові.

Стасеві, мабуть, також набридла розповідь отця Анатолія. Він закрутився, щипнув Йосипа за вухо і зашепотів:

— Кинь слухати. Ось давай намалюємо цей ковчег.

Йосип тільки того й чекав. Стась вийняв зошит, і Йосип почав малювати.

— Навіщо дерева? — штовхнув Стась.— Море малюй. Потоп же був.

Йосип замазав дерева. На листку паперу з'явилися пінисті хвилі. Ковчег був схожий на хату, тільки без вікон і без дверей.

Можливо, піп і не помітив би, що хлопці його не слухають, але вони були необережні. Йосип ненароком зачепив чорнильницю, і вона, перевернувшись, унала на підлогу.

Піп підійшов до них.

— Стась! На коліна! — з притиском прошипів він.— І ти, як тебе?

— Йосип,— підказали учні.

Стась і Йосип стояли на колінах обличчям до стіни. І коли Стась зиркав на Йосипа, той показував йому кулака.

Стояти на колінах було дуже незручно, а дзвінка все не було. Йосипу вже були не милі цукерки.

Піп закінчив урок ще до дзвінка,

— Марш на місце, — повернувся він до винних. — Щоб це було востаннє. Ісус вчить, що той, хто не слухає слово боже, — неугодний богу, боговідступник. А тепер я роздам гостинці. Але ви, Стась і Йосип, повинні сказати при всіх, що ніколи не будете богохульничати.

— Не буду! — хитнув головою Стась.

— А ти Йосипе?

Хлопець дивився спідлоба.

— І він не буде! — запевняв Стась отця Анатолія.

Піп відчув, що мужицький син обіцянки не дасть.

— Ти що ж, цукерок не хочеш? — схопив Йосипа за плече отець Анатолій.

— Не хочу! — вигукнув Йосип і рвонувся до дверей.

9

Похнюпившись, ішов Йосип селом додому. Здалеку він побачив над річкою Грицька і Яшка в гурті хлопців. Вони махали йому руками, щоб швидше біг до них.

Не встиг Йосип ступити на кладку, як його схопили за руки і потягнули на берег.

— Що, ради цукерок дружбу продаєш? Чому не в свою чергу на уроці? — ліз до нього з кулаками Грицько.

— Віддай цукерки! — горланів Петрик.

Йосипові стало страшно. Стояв і тремтів усім тілом.

— Я... я... не взяв! — важко вимовив він.

— Брешеш! — не хотіли вірити хлопці.

— Витрушуй усе з торби! — скомандував Грицько.

На мерзлу землю випали зошити, пошарпаний буквар, олівець і саморобна ручка.

— Витрушуй! Витрушуй! Не бійся! — лунали голоси.

Третьокласник з підбитим оком вихопив торбину з Йосипових рук і почав шарити в ній, але нічого не знайшов.

— Крихти від хліба, — сказав він невдоволено і шпурнув торбу на землю.

— Вивертай кишені! — далі командував Грицько.

В кишенях, крім старого заржавілого цвяха, також нічого не знайшли.

Йосип кліпав очима.

— Ану пошукаймо за пазухою, — запропонував хтось.

Відлетів єдиний гудзик від Йосипової сорочки, і холодні Петрикові руки стали неприємно лоскотати голе тіло.

— Це правда, що ти не взяв цукерок? — в який уже раз запитував Грицько.

— Не віриш — шукай! Я не брешу! — рішуче заявив Йосип.

— Мабуть, з'їв! — зробив висновок Яшко. Він стояв весь час збоку і дивився великими очима на товаришів.

— Кажу, що не взяв! — повторив Йосип.

Хлопці не йняли віри.

— Щоб не заблаглося підводити нас, ось тобі! — Грицько штовхнув Йосипа кулаком у спину.

Ніби вороняча зграя, накиннулися на Йосипа хлопці. І кожний хотів ударити його.

Якби не дід Архип, лежав би хворим Йосип після стусанів.

Дід своїм костуром розігнав розбишак. Він не допитувався, за що Йосипа лупцювали. Допоміг йому зібрати книжки, витер кров з обличчя і мовчки повів додому.

Їх паздогнав Маркіян.

— Ти не бійся, Йосине, — заговорив він. — Завтра розкажи все пану керовніку. Ой і влотив їм. Ось побачиш. Я буду за свідка. Я бачив, як вони тебе били. Весь час сидів у рівчаку і все...

— Ех ти, герой! — перебив його дід Архип. — Чом же ти не допоміг товаришеві в біді?

— Боявся! — кинув Йосип.

На другий день прийшов Йосип у школу з розпухлим носом, з синяками під очима. Його пан керовнік зразу ж покликав до себе в кабінет.

— Хто бив? — крикнув розлючено.

— Не знаю. Певно, не з нашого села, — густо червоніючи, відповів учень.

Блискуча лисина пана керовніка покрилась зморшками.

Школярі знали: раз на лисині з'являються зморшки — значить, пан керовнік збирається заревіти ведмедем. Тому його і прозивали або «лисина чиста», коли він почував себе нормально, або «лисина гармошкою», коли він був чимсь невдоволений.

— Ах, пся крив, бидло ти паршиве! Його б'ють, а воно мовчить. Пся крив! — заревів «лисина гармошкою».

Сторож Кирик ввів зляканих Грицька і Петрика. За ними ввійшла Єва Станіславівна.

— Вони били тебе? — спитав пан керовнік.

— Ні.

— Ах ти ж бидло! Будеш казати правду чи ні?

— А може, це не вони, — сказала учителька, звертаючись до пана керовніка,

— Ви що, захищасте одих бандитів? — вказав пан керовнік на Грицька і Петрика.— Тоді відповідайте за одих розбишак! Вийдіть з кабінету, я сам розберусь.

Єва Станіславівна пішла до дверей.

— Значить, не знаєш, хто так чудово розмалював тебе,— зло хихикав «лищина гармошкою».— А мені Маркіян все розказав... А ви забирайтесь геть! — замахав він кулаками на Грицька і Петрика.— Щоб не тільки в школі, а й біля школи я вашої ноги не бачив. Так і скажіть батькам!

Викликаючи Йосипа до себе, він хотів говорити з ним ласкаво, щоб той виказав тих, хто особливо не любив закону божого. Але тепер пан керовнік знав наперед, що йому нічого не скаже впертий мужицький син.

10

Пан керовнік завжди дивився скося на Єву Станіславівну. Батько її помер, коли Єва ще була гімназисткою. Щоб одержати атестат, вона влаштувалась репетитором.

Приблизить було з гімназії на квартиру, яку знімала за дешеву ціну на околиці міста, над яром, і голодна поспішає дітей армійського офіцера розуму навчати.

Ботики старі, мотузкою підв'язані. Витирає на ганку ноги довго-довго, щоб у покоях не слідити.

Офіцерша дуже не любила Єву і, коли б не панський гонор, ніколи б репетитора не наймала. Тим паче бідну гімназистку.

Платили Єві за уроки тарілкою супу, а інколи стареньким платтям.

Жила вона єдиною мрією: швидче закінчити гімназію. Закінчила. І тепер намагалася допомагати сільським дітям, внести хоч малу радість в їхнє життя.

Якось погожого зимового дня учителька повела першокласників на гору.

Сліпуче виблискував на сонці сніг. Хлопці з кількома парами санок бігли гуртом за село. Дівчаткам-першокласницям хоч і дуже кортіло покататись, але батьки їм не дозволили.

— Там на Городиську снігу насипало, от поспускаємося! — вигукував Йосип.

— Ану сідайте, Яшко з Йосипом, а я вас повезу,— сказала Єва Станіславівна, беручи в руки поводок.

— Хіба ми маленькі,— запротестував Йосип.— Краще сідайте ви, а ми вас повеземо.

— Сідайте! Сідайте, Єво Станіславівно! — запрошували хлопці.

Але вчителька їх не послухала. Вона посадила-таки Йосипа з Яшком на санки і весело побігла підтюпцем.

Хлопці, ніби ненароком, попадали в сніг.

Не впізнати гору Городисько зимою. Вона вся наче велетенський сніговий замет.

— На самісіньку вершину ми не доберемося,— мовила вчителька.

— А нам і з половини добре буде кататися,— відповів за всіх Йосип.

— Ну, тоді гайда!

Школярі, підштовхуючи один одного, дерлися по снігу.

Вчора удень трохи відлигло, і сніг вкрився міцною, рудуватою корою. Він навіть не провалювався під ногами, а лише хрустів.

Пройшовши трохи, учці зупинилися перепочити. Перед ними, як на долоні, розкинулося село. Навколо нього білили сніги, а воно маячило серед заметів, мов острівець. Підіймалися вище.

— Чи не втомилися? — запитала вчителька.

— Ні, ні!

— Все-таки далі підійматися ми не будемо,— вирішила вчителька.

Санки звезли докупи. Посідали.

— А тепер і пополуднуємо,— Єва Станіславівна вийняла з портфеля кілька куснів хліба, намазаних маслом.

Один лише Маркіян відмовився від полудника.

— Тебе, мабуть, смачнішим дома годують,— пожартувала вчителька.

Він, насупившись, буркнув:

— Я приїхав кататися.

— Що ж, раз кататися — значить, кататися. Сідайте на санки!

— І ви з нами, і ви з нами! — вигукував Йосип.— Сідайте на мої санки. Вони найкращі, з підрізами. Батько на них хміз з лісу возить.

— Ні! Катайтеся, діти, самі, а я подивлюся.

Санки помчали з гори. За ними знялася снігова курява, сипнула в лице Єві Станіславівні і мокрими крапельками осіла на кучерявому волоссі і рівних бровах.

Жодні з санок не перекинулися. Першокласники, галасуючи, подерлися вгору.

Вчителька рушила їм назустріч. Схопивши мотузку перших санок, стала підніматися знову.

— Єво Станіславівно, Єво Станіславівно! Ідьте з нами, — навперобій просили хлопці. — Почуєте, як у вухах вітер свище. Тільки ш-ш-ш, а ми вже на долині.

Учні таки умовили вчительку. Вона вже хотіла сісти на санки, але, помітивши, що з села виїхав якийсь чоловік на лижах, зупинилась. За лижником чвалав здоровенний собака.

— Це мій батько. Ні в кого ж в селі лиж немає, — гордо заявив Маркіян.

— Бородай, справді Бородай, — загомоніли хлопці.

Собака, випередивши свого хазяїна, скакав як вовк. Бородай, підпираючись бамбуковими палицями, наближався до підніжжя гори.

— Аге-й! Ви там! Спускайтеся вниз! — кричав він здалека.

— Ідть сюди! З'їдемо разом. Ви на лижах, а ми на санках, — відгукнулась Єва Станіславівна.

Бородай підняв уверх палицю і посварився нею. Вчителька посміялась лише з того жесту. Сіла на санки за спиною Йосипа і помчала вниз.

Бородай покликав до себе собаку, стояв, чекав.

Тільки хлопці з вчителькою з'їхали з гори, як собака кинувся на них.

— Заберіть собаку! — крикнула Єва Станіславівна.

— Хто дав тобі право ковзатися на моєму полі? Хто дав право топтати мій ґрунт?

— Заберіть собаку! — вимагала Єва Станіславівна.

— Рекс, до мене! — наказав Бородай.

Рекс, помахуючи хвостом, ліг біля ніг хазяїна. А Бородай не вгавав:

— За ці збитки я на тебе подам у суд. Взнаєш тоді, з ким маєш справу.

— Ви... ви правду кажете?

— А тобі що, не віриться? Ану геть звідси! Назбирала з собою різного дрантя та й волочилась з ним. Ф-фе! Хіба ти вчителька? Я б у наймички не взяв тебе.

Але Єва Станіславівна уже його не слухала.

— Діти, нумте вгору! — сказала вона, і хлопці поспішили за нею.

— Стій! — загорланів Бородай. — Рекс, ужа, ужа!

Собака, як навіжений, кинувся на дітей. Єва Станіславівна, відганяючи його, замахала портфелем.

— Ужа, ужа, Рекс! — нацьковував Бородай.

Собака загарчав, раптом скочив на плечі Єви Станіславівни. Вона зойкнула і, закривши лице руками, упала на сніг. Рекс стояв на її плечах і позирав на переляканих дітей.

Рудий Бородай, вишкіривши, ніби собака, зуби, сміявся, дивлячись на цю пригоду.

— Рекс! Пішли додому! І тобі, Маркіяне, тут робити нічого.

Сонце низько пливло над землею. Мовчки поверталися діти з учительською додому.

Наступного дня пан керовнік зранку викликав до себе Бву Станіславівну. У кабінеті сиділи сільські власті — товстий солтус¹ і довгов'язий поліцай. Розмова була короткою. Солтус і поліцай вимагали від Бви Станіславівни заплатити штраф на користь Бородая за катання на його полі. Пан керовнік погоджувався з ними. Потім сказав, що своєю поведінкою Бва Станіславівна скомпрометувала і себе, і його, і всю школу. Він запропонував їй підписати заяву про звільнення.

— Ось тут розпишіться, і все, — показав він на заяву, яку сам написав.

Учителька поставила підпис і покинула кабінет.

Закутавшись в теплу хустку, вона швидко йшла подвір'ям ніколи. Зунилася біля хвіртки. Постояла хвилинку і поспішила на вулицю.

Цього ж дня виїхала з села.

«Бородай викурив!» — пішло по хатах.

— Ще б пак, чие ж м'ясо, молоко і хліб їсть пан керовнік, як не його, — говорили люди.

Йосип з Яшком вирішили відомстити Бородаю. Вночі вони пробралися на його хутір. У хаті вже всі спали.

— Рекс, Рекс! — покликав Йосип і жбурнув собаці шматок хліба.

А Яшко, підкравшись на ганок, накинув скобу сінешніх дверей на гачок і засунув у дірку залізний шворінь.

На світанку Бородай носився, як опшарений, по хаті. Не міг вийти на подвір'я. Вилазив на горище, кричав, але ніхто не чув. Тоді довелось зривати лист бляхи і спускатися з даху на землю. Рекс лежав на ганку, витягнувши ноги.

— Я знайду тих бандитів! — погрожував Бородай.

Але імена тих, хто дав голку собаці і зачинив двері, так і залишилися для нього таємницею.

На вербній неділі Йосип приніс у школу шматок сала. Про це він сказав лише Яшкові.

¹ Сільський староста.

На перерві вони вдвох вибігли з класу і заховалися за рогом школи.

Сала було два невеличких кусочки. Один кусок запхнув у рот Яшко, другий — Йосип.

— Хіба можна сало їсти в піст? — почувся голос Маркіяна. Він стояв поряд, засунувши руки в кишені,

— А хіба ми їмо? — плямкаючи, відповів Яшко.

— Ану відкрий рот, відкрий! Я по губах бачу. А Йосип навіть пальці об стіну витирав? Думаєте, я не бачив? Дайте кусочок сала.

— Таж піст, — удавано перелякався Йосип.

— Ось я скажу батюшці, то він зробить тобі піст! — погрожував Маркіян. — Дайте сала.

— Ще свиню не кололи, — відповів на цей раз Яшко.

— Ну, ви мене запам'ятаєте! — сказав Маркіян, крутнувся і, похвистуючи, попрямував у клас.

Хлопці злизували сало з пальців, рукавом витирали губи. Не минути лиха, як Маркіян донесе попові.

Задзвонив дзвінок. Ніби сполохані горобці, Йосип з Яшком метнулися в клас.

Тепер третьокласників і першокласників учив пан Росоловський. Його прозивали «Рябий». Він викладав так, як хотів, і те, що хотів. Хоч в програмі не передбачалось вчити першокласників-українців польською мовою, він почав викладати її і заборонив дітям читати букварі на рідній мові.

Тільки тепер Йосип зрозумів, що значить: «Абецадло з п'єца спадло». Абецадло — це перші букви польського алфавіту. Йосип ніяк не міг його вивчити. І ось зараз, коли пан Росоловський, викликавши хлопця до дошки, втретє наказував:

— Напиши, болван, літеру «ц»!

Йосип писав її по-українськи.

— Скільки тобі, дурню, треба говорити — забудь писати різні там каракулі. Кажу тобі, напиши «ц», а ти малюєш!

Клас тихенько сичав, підказував. А Йосип стояв розгублений і ніяк не міг згадати, що наша літера «с» — це польське «ц».

Добре, що в той день не було закону божого. Йосип і Яшко надіялися, що все обійдеться гаразд. Але не таким був Маркіян. Його часто брало зло за те, що Йосип краще від нього вмів малювати. Особливо розсердився після того, як рябий учитель похвалив Йосипа за коня: він дав завдання додому, щоб кожен з учнів намалював те, що кому більше всього подобається. Більшість з учнів намалювали коней. Але ніхто так не намалював, як Йосип. Його кінь був як живий. Він мчав берегом річки, розпустивши хвоста. Буйна грива розвівалася на вітрі. І хоч

Маркіян малював свого коня на білому альбомному папері і оздобив його вуздечкою й сідлом, він не мав такого вигляду, як Йосипів кінь. Тепер над товаришем можна було помститися...

Піп прийшов сердитий. На уроці закону божого він і слова не сказав про те, що Йосип з Яшкою їли сало. І хлопці вирішили, що Маркіян все-таки має краплю совісті. Але їх сподівання були даремними. Вони не знали, що їх чекало у страшний четвер.

Увечері всі учні пішли в церкву слухати службу. Йосипові в Яшком випало стояти біля «Голгофи» — так називався макет, зроблений з дерева, на якому на весь людський зріст було зображено розп'ятого на хресті Ісуса. Внизу на макеті був вирізьблений череп з двома кістками навхрест — символ смерті. В церкві пахло сирістю і воском. Учні стояли мовчки.

Відчинилися царські врата. Вийшов піп, одягнений у чорні ризи і, перш ніж почати службу, наказав Йосипові і Яшкові підійти до вітара. У церкві, крім учнів, були їхні батьки, брати, сестри, бабусі. Коли хлопці підійшли до попа, він звернувся до людей:

— Дорогі мої парафіяни! Оці два першокласники в останній тиждень посту прийняли в черева свої скоромне. Чи гарно робити так? Гріх! Великий гріх! Це не угодно богу і не угодно нашій владі. Ставайте обидва на коліна. Ось тут, щоб вас усі бачили. Кайтесь в гріхах своїх!

Служба почалася.

Хлопці стояли на колінах, а з криласа линули журливі псалми.

12

Прийшла на Волинь весна 1938 року. І якраз в ті веселі дні, коли сонце всміхається землі, а земля простягає до нього кучеряві верхи гаїв і розстилає зелені килими ланів, захворів Іванко. Захворів раптово. Вночі розбудив батька і матір зойками, криком: боліла голова. Його кидало в страшний жар. Покликали бабусю-шептуху, але вона нічого не могла вдіяти.

Минув тиждень. Хвороба не проходила. Доглядати за сином не було кому. Взявши в оренду частину землі в Бородая, а потім і борошна кілька мірок, Таранчук з жінкою з ранку до вечора товклися в багатія на роботі. Вже навколо сусіди свої городи покопали, а їхній — відлежувався. Продали корову і повезли Іванка в місто у лікарню.

Йосип сам залишився на господарстві: Бородай покликав батька відробляти за те, що дав коні відвезти хворого. Поїхала з Іванком мати і забарилася в місті. Бородаїв наймит одвіз їх в лікарню і зразу ж вернувся: хазяїн не велів гаяти час.

Вдосвіта на другий день вернулася мати, принесла Іванка на плечах. Він уже не плакав, а тільки важко дихав.

— Пропала дитина,— схлипувала мати,— не вижити йому.

— Іванку! — дивився братикові в очі Йосип.— Іванку!

А той мовби не чув.

— Сядь біля нього, Йосипе. Руки під хворого не підкладеш, а ми підемо на город грядки копати,— сказав батько і, насунувши шапку на голову, взяв кострубатими пальцями матір за плечі.

Не зводив очей Йосип з братика, а він все дивився на стелю втомленим, скляним поглядом. Не виконав свої обіцянки Йосип, не приніс цукерок. Згадав, як восени вдвох топтали солону в засторонку. Солома свіжа, пухка, як перина. Було так весело боротися. Підставить Іванко ногу, і Йосип пірнає з головою в солону.

— Іванку! Іванку! — прошепотів Йосип над самим вухом.

Братик повільно перевів погляд на нього, довго дивився, а потім заворушився, ніби хотів встати, та тільки тихенько вимовив:

— Йос-с-и-и-п, Й-й-о-с-сип.

До нього вернулася на хвилину пам'ять.

— А м-ма-ма де? Я хочу її поцілувати.

— Зараз, зараз, Іванку!

Йосип вибіг на город, але, коли мати з батьком зайшли, Іванко уже не впізнав їх...

Так і не поцілував матері.

Сусіди заповнили хату. На столі в невеличкій труні лежало маленьке тільце. У головах тліла свічка. Дід Архип голосно читав псалтир.

Мати сиділа на стільці перед столом і сумно оповідала:

— Приїхали в лікарню, а там людей... у всякого своє горе-печаль. Під вечір оглянув лікар синочка і то лише після того, як я якійсь сестрі всунула золотого. Подививсь лікар і каже: «Двісті злотих є?» Звідкіля б це у нас, людоньки! За корову взяли тільки п'ятдесят. Я лікарю ноги, руки цілую, а він: «Це важка хвороба. Нема грошей — забирайся додому!» А вже почало смеркатися...

— Що ж то за хвороба така? — питали сусіди.— За тиждень хлопень згорів.

— Ох, не знаю, любі, не по-нашому лікар назвав,— відповіла мати.

— Мінінхіт, певно,— мовив дід Архип.

— Може, й так,— хитала головою мати.

І розказувала, як її з сином вигнали, мов собак, з лікарні, і вона в темний вечір, взявши на плечі хворого, несла його десять кілометрів...

— І чом хвороба та нещастя чіпляються тільки до нас, до мужиків? А от панів ніяка трясця не бере. І коли наша неволя кінчиться? — сумно балакали жінки.

— Забере! Забере їх, аж закрутить,— відповів їм старий Архип.

День був сонячний, веселий.

Труну несли відкритою на рушниках сусідські хлопці.

Йосип з батьком і матір'ю йшли позаду. Піп на цвинтар іти відмовився: батьки померлого не мали чим платити йому. Добре, що відслужив хоч панахиду.

З обох боків вузької польової дороги зеленіло жито. Воно вже вибивало колос.

На цвинтарі під пахучою черемхою невелика яма. Тут спиналася похоронна процесія. Ще раз підійшли попрощатися з померлим. Йосип непомітно поклав свій старенький кашкетик в труну — він ще минулого літа обіцяв віддати його Іванкові.

Дід Архип забив труну цвяхами, і її опустили в сиру землю. Виріс невеличкий горбок-могила, і над ним звисла пишні пахучі китиці біла черемха.

Поруч з Йосипом стояв Микола. Коли вони в гурті людей вийшли з цвинтаря, Микола шепнув Йосипові:

— А ти знаєш, що ми вдвох будемо ціле літо наймитувати у Бородає?

— Не знаю. А хто казав?

— Спитай у батька.

— Ні! Це неправда. А як же з школою?

— Кинеш. От і все. Вам нелегко тепер з біди викрутитися.

13

Минуло лише два тижні з того дня, коли батько віддав Йосипа у найми. А хлопцеві здавалося, що пройшла ціла вічність. Нелегко йому тепер.

Ще і на світ не благословиться, як Мотря — Бородаєва жінка, горлає:

— А вставай-но! Досить тобі боки відлежувати.

Йосип спросоння чуває розкуйовджену голову, а Мотря, порачуючись на подвір'ї, примовляє сама до себе:

— І в кого він вдався? Подумати тільки: їсть за грюх. Як прірва. Ой, якби мені хоч долю такого апетиту, як у нього. Я б і святій Варварі, і богоугоднику Іову по дві свічки поставила.

Йосип наче і не чує її. По драбині спускається з горища і прожогом біжить у стайню. Схопить важкі вила і вичищає гній з-під корів. Потім носить у ясла свіжу люцерну. А коли Бородаїха починає доїти, він іде на кухню снідати. Там його чекають рештки вчорашньої затірки.

Поснідавши похапцем, жене череду.

За рікою Іквою, під лісом Ялинцем, розкинулись Бородаєві угіддя — кілька гектарів сіножаті для випасу. Зразу ж за сіножаттю починається посадка пана Рачинського. Там ростуть малесенькі дубки. Їх майже не видно з-за високої соковитої трави.

Бородаїха, та й сам Бородай, кожного ранку наставляють Йосипа:

— А гляди-но, йолопе, щоб корови добре напаслися, щоб не світили ребрами. Для чого ж ми тебе тримаємо?

Йосип повинен розуміти це так: коли кульгавий лісник Федось, обійшовши посадку, подасться в лісу, треба пустити корів у дубки. Але, крий боже, щоб Федось помітив!

Невесело Йосипові корів хазяйських пасти. Це не те, що на вигоні. Там — хлопці-ровесники, а тут один як палець. Сім корів і стільки ж телиць розбредуться по сіножаті, а слутати їх чи взяти на пригон не можна. Одна лише стара Красуля, що без лівого рога, слухає пастуха. Вона може годинами пастися на одному місці. Потім ляже, поремигає. Вийде в обід Бородаїха, видно її, і вона знову пасеться.

Йосип струже сопілку і не спускає очей з посадки. Вже сонце піднялось високо, а Федось не видно.

«Може, він пройшов, а я його не помітив», — подумав хлонець і, вагаючись, пустив череду в посадку.

Корови жадбно хапали траву, а Йосипа брав острах. Він уже завертав скотину на сіножать, коли раптом шулікою налетів Федось, закричав:

— Ах ти, лайдаку-негіднику! Це тебе хазяїн так вчить панську посадку травити?

Він замахнувся гнutoю палицею і ударив хлонця по ногах. Йосип упав і скорчився від пекучого болю. А Федось галагував:

— Твоє щастя, що насеш корів у Бородая, а не у якогось там гультіпаки! А то б зараз зайняв череду на панську стайню.

Лісник, радіючи, що ввіймав злодія, стояв, широко розставивши ноги, і посміхався, позираючи, як Йосип кулаками витирає заплакані очі.

— Щоб це було востаннє, а то штани зніму! — крикнув Федось і попрямував через сіножать до річки.

Йосип підвівся, зігнав корів докупи, сів на старенькому лейбику і довго дивився на величезний синак вище коліна.

Лісник цілий день крутився то сям, то там, а під вечір пішов до Бородає. Федось був впевнений, що той не відмовиться поставити добру чарку, аби тільки він мовчав перед паном Рачинським і не ганьбив першого на селі хазяїна.

Бородає зустрів Федосє на подвір'ї. Запросив його у світлицю.

— Чого прийшов? — запитав.

— Так, так... нічого.

— Не мнися!

— Та я й не прийшов би, але ж служба.

— Та говори ж, що скоїлося?

— І казати неприємно, та й мовчати не можна.

— Так кажи!

— Ваш наймиток, знаєте... ну, корів...

— Недоглядів? У посадку вскочили?!

— Еге ж.

— От очмана, от роззява! Кожного дня я товчу й товчу йому в голову. А він, певно, заснув?

Бородає, насупившись, вийшов на кухню. Приніс пляшку горілки і сала на тарілці.

— Що ж, вип'ємо? Хай все зле забудеться.

— Вельми дякую за вашу щирість та ласку, — відповів Федось, приймаючи повний келих. Поглянувши у вікно, він з усмішкою мовив: — А ось і ваші корівки з пасовиська повертаються...

— І нащо ви його взяли у наймити! Це ж виродок якийсь, — вів далі Федось. — Точнісінько як його батько. Яблучко від яблуньки далеко не відкотиться. З тиждень тому дозволив я Таранчуку хмизу назбирати. І ви думаєте, що чарочку поставив? Де там. «Дякую», — сказав. А що я з цього «дякую» — кожуха пошию?

Бородає покликав Йосипа. Опустивши очі додолу, хлопець стояв біля порога. Мовчав.

— Скільки тебе вчити, поганцю, щоб ти скотину доглядав, га? — закричав Бородає, розперізуючись.

Склав пояс удвоє, замахнувся. Почувши, як батько лає Йосипа, Маркіян вбіг у кімнату.

І коли батько ударив малого Таранчука, Маркіян радісно вигукнув:

— Так тобі й треба! Не хотів мені сопілку дати. От і маєш!

— Ох і розумненький синок у вас,— сказав Федось, наливаючи чарку.— Істинно: який батько, такі й діти.

— Марш на горище спати. Та зарубай собі на носі,— крикнув Бородай Йосипу.

Зціпивши зуби, хлопець поплівся з хати.

Услід неслоь презирливе Маркіянове:

— Знай наших, Йосип з гроша здачі!

Згущались вечірні сутінки. Йосип через сад побрів стежкою додому. Його давили сльози. Хотілось швидше розповісти про все матусі, просити батька, щоб забрав його. Та враз згадалось, що вдома — ні шматка хліба...

«А тато з мамою на мене надіються»,— подумав.

Зупинився. Постояв трохи. Сів на стежці.

«Цією стежкою Маркіян щоранку до школи ходить. А мені, мабуть, не доведеться...»

Від цих гнітючих, безрадісних думок защеміло дитяче серце.

«Коли скородили за Терником, батько казав нам з Іванком: «Маленькі помічники ви мої...» Іванка нема... Тепер я один помічник. А батькам важко ж. Додому мені йти нічого».

Поволі вернувся в сад.

Йому хотілося скоріше вирости, стати дужим і сильним.

Зірвався вітер. З півдня сунули важкі хмари. Тривожно шуміли гостроверхі смереки. Яблуні роняли рожево-білий цвіт. Наближалася гроза. Десь далеко громи хитали горами.

ГІРКИЙ ХЛІБ

1

Ганна розігнула спину, випросталась і сперлася руками на вінець балії. До ліктів біліла мильна піна.

У грубі палахкотіли дрова. Крізь щпарини дверцят вихоплювались тонкі промінчики, відбиваючись у бульбашках різнобарвними смужками маленьких райдуг. Бульбашки лопались. Ганні здавалося, що то промінчики проколюють їх.

Зморено глянула на гору віджатої білизни. На дні зільниці залишилися тільки ганчірки.

Закипіла на плиті вода; покритка на баняку піднялась, на розжарених камфорках зашкварчало.

Ганна відставила баняку, залила вогонь у плиті. Дрова задимили. Кухня наповнилася густими клубами пари. У заяложеному вікні набридливо задзижчала муха. Стало ще душніше, аж голова йшла обертом.

Зняла свою білу хустину, кинула в балію. Сплутані коси впали на спітнілу шию. Зібрала їх, щоб закрутити на потилиці.

— Довго ще будеш порпатися? — над самим вухом крикнула Мотря, увійшовши з сіней.

Не висока, але огрядна, з работинням на пухкому обличчі, вона накинулася на Ганну, мов оса:

— Тільки відступись від тебе, як уже вся робота стоїть. Длубашся, аж молоко кисне.

— Вже закінчую, господине.

— А оце що? — Мотря вихопила з балії хустину і потрясла перед Ганною. — Я собі думаю, де мило дівається. Куплю брусок — його наче собака з'їсть! То ти своє дрантя моїм милом переш? Гадала, не примічу? Вирахую!

Сопучи, Бородаїха почала ритись у купі білизни, шукаючи серед неї чужо. Над лівим оком сіпалася червона жилка. Мотрині пальці перебирали рушники, фіранки, наволочки... Розгорнула стару сорочку і заверещала:

— Це ж Йосипова! Знайшла час обпирати свого хлопчиська! І хустину, і сорочку в помії зараз жбурну. Де цебрик?

— Сорочка ж Маркіянова, — заперечила Ганна.

— Не може бути! Хіба я осліпла. — Мотря уважно розглядала сорочку, ніби обнюхувала її. — Звичайно, його, Маркіянова. Ти можеш голову задурити так, що забуду, як мою рідну матір звали. Викручуй добре!

Виходячи, хазяйка у сінях спересердя штовхнула ногою kota. Він навкнут і подряпався на косяк.

Ганна дістала з кутка коромисло. Примостила його впоперек лави. Накладала на обидва кінці білизну.

Її рухи були впевнені, спокійні, ніби ніякої неприємності не сталося. Підняла коромисло з білизною і вийшла на подвір'я.

В кутку Микола цюкав хмиз. На дубових колодах, завезених для будування нової стодоли, сидів Бородай із своїм братом Романом. Покурювали.

На Романове привітання Ганна тихо відповіла: «Добридень». Придержуючи коромисло, простувала через сад до річки.

Роман позирав їй услід. А потім:

— Запрошуй, Гордію, Ганну на балювання.

Перев'язуючи купки нарубаного хмизу перевеслами, Микола чув уривки розмови Бородайів.

Надвечір, коли Йосип пригнав худобу з пасовиська, Микола підморгнув йому: має щось сказати.

— Ти знаєш, про що сьогодні Бородай говорили?

— Про що? — насторожився Йосип.

— Гей, Йосипе,— покликав Бородай.— Іди сюди, справа в.— Подав хлопцю щось загорнуте в лопух.— Віднеси свіжину матері.

Йосип пустився бігцем у село.

Мати сиділа біля вікна і при місяці латала полотняну сорочку.

— Вгадайте, що я приніс? — заклав руки за спину Йосип.

— Певно, хліб з пасовиська. Хочеш зовсім себе заморити.

— От і не вгадали,— хлопець поклав на стіл свіжину.— На свято нам дали.

Мати налила води у макітру, полоскала м'ясо.

— Тепер і в нас, як і в людей, свято буде,— радів Йосип.— Де ж тато?

— У лісі. Дуби валить для Бородая.

— Я спішу, мамо. Під корів треба підстелити.

Поки Йосип бігав у село, Микола сам упорався з худобою.

По вечері у сутінках хлопці полізли на горище комори спати.

Йосип ліг горілиць. Запаруділо давніше сіно.

— Лежи спокійно,— Микола висунув голову з-під старого кожуха.— Сіно терте, курава підіймається. Нічим дихати.

— Мені чомусь не спиться.

— Ти думай про що-небудь... Чи дивися на черепицю. Он бачиш дірочку? Крізь неї зірка світить.

— Мені страшно.

— Так я ж біля тебе лежу.

— А про що обіцяв розказати?

— Передумав. Ти ще малий. Виростеш — сам узнаєш.— Микола заховав голову під кожух.

Йосип принишк. Його вже хилило на сон, як почув шепіт:

— Знаєш, що Роман каже про твою матір?

— Ой, злякав ти мене. І сон розігнав.

— Ще виспишся.— Микола сперся ліктем на солом'яну подушку.— Був я на дровітні, сам чув. Роман сіпнув Бородая, каже: «Пам'ятаєш, Гордію, якою красунею була Ганна, коли дівувала. Хоч тепер лице зморшки заборознили, але куди твоїй Мотрі до неї». Бородай засміявся: «А вона здоровенного гарбуза тобі дала».

— Якого гарбуза? — не зрозумів Йосип.

— Не перебивай. Роман колись упадав за твоєю матір'ю. Вона найкращою дівкою була. Хотів оженитися на ній. Думав, багатством візьме. Послав сватів з рупниками, а вони з гарбузом вернулися. За Романа вийшла Дроботова Одарка. Позаторік вона померла. Як я затамив, Роман і зараз на твою матір

лихий. Забути про те не може. Сказав на балювання її запросити, щоб... насміятися потім.

Микола замовк.

Йосипа мучила думка: «А що як батькам зроблять зле?!»

— Миколо,— намацав під кожухом руку товариша.— Може б, переказати мамі, хай не приходять?

— Я сам так думаю. Бородай і свіжину дав неспроста, а щоб придобритися. От що, перестрінеш матір, як ітиме на хутір зранку.

2

— Ну й неграматично ти рядно стелиш,— Мотря шарпнула кінець з Миколиних рук.

— То Маркіян неграматично пише. Я ж не пишу, а стелю.

— Попереч мені. Не подивлюся, що свято нині. Такого стусана заробиш,— цикнула Мотря. Вона змусила Миколу вилізти на віз і підмостити заднє сидіння.

— Слухай, що наказують. Візьми червону стрічку. Вплети її коням у гриву. З хутора їдь помаленьку. Не жени коней. Чого вмощуєшся на сидінні? Злазь з воза! Як в'їдеш у село, поганяй трухом. На подвір'ї у батюшки цьвохни батогом і обжени кілька раз навколо дуба. Потім зушились під самим ганком. Тепер повтори, що батюшці скажеш.

— Вже ж повторював.

— Не лінись. Давай: просили...

Микола, длубаючи у вусі, почав:

— Просили дядьо і тьотя вас, отче і наставнику Анатолію, і вас матушко...

— Слово в слово щоб так сказав. Мені матушка передасть.

Йосип допомагав Миколі запрягати коней. Бородай хотів похвалитися своїм гостям, що в нього наймитам страх добре живеться. Тому Йосип не погнав навіть на росу — ще звечора накосили конюшини. Її треба було тільки привезти. Все ж таки це не те, що цілий день пектися на пасовиську.

Микола важно сів на переднє сидіння, спустив ноги на стельвагу. Батога заткнув біля полудрабка, хльоснув віжками. Йосип зачинив за ним дубову браму. Стояв, опустивши голову.

Мати не послухала його і зараз готує печене й варене для гостей. А він так умовляв її, перестрівши за садом. Мати відповіла, що Бородай ще, чого доброго, вижене його, Йосипа, якщо вона під час балювання не прислужуватиме. Ну і хай виганяв би! Хіба ліпше, коли щось погане трапиться...

«Якби я був великим,— зітхає Йосип,— нікому б не дозволив матір зобидити. І за себе б постояв...»

Вчора Мотря послала його на Ялинець по терен. Обколов руки й обличчя, поки наламав його. А для чого? Щоб застромити у браму. Завжди так годиться робити в зелену суботу, щоб відьма не пролізла і корів не повідювала.

Незабаром почнуть з'їжджатися гості. Йосип спустився в льох. Вивіс оберемок мокрої лепехи і свіжої папороті. Лепеху розкидав по подвір'ю. Папороттю встеляв доріжку від брами до ганку.

На порозі виріс Маркіян. Сперся на липову гілляку, якою заклечали ганок. Руки засунув у кишені, сірого капелюшка нарочито збив набакир.

— Рівніше папороть стели,— командував він.

— Я навмисне як поцало, щоб ти зачепився і впав. Вирядився, як панич,— засміявся Йосип.

— Ти в мене договоришся. Скажи ще слово — матір покличу. Вона покаже тобі, де раки зимують.

— Не лякай. Ти без матері й кроку не ступиш. За її спідницю держишся, як рак. Побойвся на дуб лізти воронячі гнізда видирати.

Цього було досить, щоб роздратовати пихатого Маркіяна. Він підстушив до Йосипа. Стояли один проти одного, як два розлючених півники.

— Чом же не кличеш матері? — махнув Йосип гілкою папороті.

— Без неї справлюся,— наступав Маркіян.

Голосно загавкав собака. На подвір'я увійшов Роман із своєю дочкою Любкою.

Маркіян швидко сховав руки у кишені. Йосип, мов нічого не сталося, розтрушував папороть. Маркіян повів їх у хату. З ганку оглянувся і погрозив Йосипу кулаком.

Після Романа прийшла товста Ковалиха з дочкою, зятем і двома онуками — великим і малим Степанами. З сусіднього села Залісців приїхав Бородаїв кум Федір.

Чекали попа.

Йосип розпір Федорові коні. Завів їх під шопу, щоб мухи не кусали, і закинув за драбину папі.

Він бачив, як з ганку спустилися гості. Федір ніс широку лаву, Мотря — вовняне святкове рядно. Бородай смоктав цигарку, застромивши пальці за підтяжки, які стягували його, наче обручі кадуб.

Діти побігли в сад.

— Довгенько матушки нема. А той чортогон Микола давно поїхав? — сіла на лаву Ковалиха.

— Давненько вже,— відказала Мотря.

— Не велика птиця ваш піп,— прикурював із запальнички Федір.— За нашим благочинним дві підводи треба посилати. Одну — для нього, другу — для матушки. Інакше не приїде.

Великий і малий Степани загукали з саду:

— Ідуть!

— Йосипе, відчиняй браму. Та швидше! — заспішила Мотря. Вкотилася підвода. Піп махав камилавкою. Микола натягнув віжки, і коні, мотаючи головами, зупинилися біля лави.

— Фу, навіжений,— злякано прошепотіла Ковалиха, підбираючи спідницю.

Роман зсадив матушку з воза.

— Прошу до столу,— запрошував Бородай.

У дворі залишилися Йосип і Микола.

Гості сіли за стіл у світлиці. Бородай включив приймача, якого купив ще взимку у Львові. В садку бавилися біля столика хазяйські діти.

Йосипова мати в білій розпашці й чорній спідниці йшла через подвір'я. Темно-русе пригладжене з рівним проділом волосся не вибивалося з-під хустки. Несла обід хазяйським дітям і ласкаво дивилась на Миколу і Йосипа. Чорні брови, смугляве лице, запечалені очі. Тонка і невисока.

Микола з Йосипом лежали на возі і гризли соломинки.

— Ви пізніше пообідаєте,— сказала їм Йосипова мати, поспішаючи в хату.

Хлопці кивнули головами. Ковтали слину, а їхні ровесники під яблунею уминали холодець, запивали квасом.

Потім наймитам дали трохи об'їдків, і вони поїхали по конюшину.

Повернулися, коли вже стемніло. З розчинених вікон світлиці неслася п'яна пісня.

Співав Бородай. За ним вторили гості, а піп, відбившись од усіх, ревів:

Сто лят, сто лят
Нех жие, жие раз!
Єще раз! Єще раз!
Нех жие, жие раз!

І вже речитативом:

— Нашому госнодарю Гордію і газдині Мотрі дружно та дружно мно-о-гая лета!

З хати вийшла мати і наказала Йосипові піти додому і загнати курей. Вона була не дуже засмучена, і це заспокоїло хлопця. Він легко ішов додому.

Дід Архип, якого попросили сторожувати господарку, дрімав біля печі на лаві.

— Приніс вам, дідусю, шматок булки, мама дали, — підійшов Йосип.

— Нащо мені булка, старому? Їж сам та рости здоровий.

Проте хлопець розломив навпіл.

Загнавши курей, лягли спати.

Дідусь пообіцяв розбудити Йосипа вдосвіта.

Проте спати не довелося — хтось постукав у шибку. Дідусеві ноги зачовгали по долівці. В хату зайшла, хлипаючи, мати. За нею — батько. Він стогнав і лаявся.

— Що трапилося? — в один голос дід і Йосип.

— Вигнали, як пса паршивого. А все він, Роман! Чого їм від мене потрібно? Все вже забрали — силу, здоров'я, а тепер жінку хочуть відбити. Чуєш, Архипе? Ганна їм очі коле. Цілий день варила-готовила, на стіл подавала. Посадили мене ззаду, як старця. Напившись, Роман почав залицятися до Ганни. Я не стерпів. Це ж паруга! — батько хрипів, держачись рукою за груди.

3

Доспіли вишні. Переднівок не був уже таким страшним. Люди говорили:

— Коли цвів біб, ївся хліб, тепер цвіте мак і хліб не їсться так.

Таранчуки перебивалися на вишнях. Антін, хоч і дуже скрутно доводилося, затаївся не йти до Бородає позичати борошна. Після отієї солоної гостини вирішив навіть сипа з наймів забрати. Коли ж поміркував, що вдома хліба й крихти немає, передумав. Що мав робити? Затаїв, заховав свою лють і кривду десь під самим серцем. Вішав сокиру за пояс. Йшов для Бородає дуби валити на нову клуню. Мусила й Ганна у Бородаїв город полоти.

Змарнів, замисленим став Йосип. На худому обличчі витягнувся довгий ніс. Тонкі губи були завжди стиснуті. Сині материнські очі, здавалось, трохи запали. Любив бути на самоті. Замкнувся в собі, навчився розуміти шум лісу і шепотіння трави.

Якось надвечір після дощу пішов хлопець у ліс по опеньки. На зеленій галявині біля здорового гриба з м'ясистою білою шапкою надібав джмеля. Пізніше догадався, що то був джміль-одинак. Під купкою моху він зліпив собі стільника.

Йосип нарахував сім комірок. Вони були глибші і ширші, ніж на справжній рамі з вулика. І не жовті, а рудуваті. П'ять комірок — повні меду.

Коли джміль-одинак прилетів і ліг спати в своєму гнізді, Йосип у сутінках обкопав ножиком купку моху і обережно поклав скарб у картуз.

На сіножаті, під кущами вільхи, він встромив у землю дірявого горщика. Так з'явився перший пень пасіки.

Джміль-одинак зник до свого вулика. Він незабаром заповнив шосту чарунку і став воском опечатувати мед на зиму.

Під посадкою Йосип знайшов цілу джмелину сім'ю. Але до гнізда добратися було важко: джмелі жили глибоко в землі.

На смітнику за фольварком пана Рачинського хлопець натрапив на іржаву каструлю. Приніс її з собою на пасовисько. Пробив збоку цвяхом дірочку. З дощечки вистругав дно. Насушив дрібної трави, щоб було чим підмостити джмелям. Забив чотири кілочки. Приладнав на них каструлю. Вулик стояв готовий.

Вигнавши корів на пашу, вперто докопувався до джмелів. Циган — Бородаїв собака, сердився, що Йосип з ним не грається, хапав його за ноги, заважав працювати.

Цуциком взяв хазяїн Цигана у пана Рачинського. Гадав, що буде злим, нікого не підпускатиме. Але собака виріс ласкавим, товариським. Він любив більше Йосипа, ніж свого господаря.

Хлопець показав Цигану дірочку. Той понюхав. Певно, йому вдалося, що це мишача нора, і він став гребтися. Висолонивши язика, Циган працював з усієї сили, гарчав. Порох сипався з-під його ніг. Раптом собака заскавулив, завив на всю сіножать, став тикати носом в землю.

Йосип погладив Цигана. Витягнув йому з носа джмелине жало. Проте собака більше не допомагав хлопцеві. Боявся навіть підходити до того місця.

Через кілька днів Йосип викопав джмелине сімейство. При місяці накрив величезну шапку стільників разом з джмелями каструлею і переніс на кілочки. Джмелі не відцуралися зручного вулика, носили мед, але Йосипа не підпускали.

Та хіба втерпиш, коли медом пахне!

Одного разу Йосип зірвав житнє стебло, підповз на животі до вулика джмеля-одинака. Той якраз полетів кудись. Всі комірки виявились заліпленими.

«От хитрий,— міркував Йосип.— Шкода грабувати. Він же один. Взимку може пропасти».

Підліз до каструлі. Підняв дощечку. Джмелі стривожено загнули. У стрільниках блищали крапельки меду. Простягнув стеблину, вмочив у мед і хотів смоктати. Тут Циган загарчав.

Йосип швидко накрив каструлю і виповз з-під кущів.

З лісу вийшла дівчина в білій сукенці в горошок і стала спускатися вузькою стежкою на сіножать.

«Хто б це?» — подумав Йосип і нагримав на Цигана.

Дівчина зупинилась на горбі під берізкою.

«Невже Єва Станіславівна! — приклав Йосип долоню до лоба. — Може, здалося?»

Дівчина також приклала долоню до лоба і роздивлялася навколо.

Спустившись вниз, вона теж упізнала свого колишнього учня. А він, сором'язливий, не наважувався ступити їй назустріч.

Вчителька підійшла сама.

— А я вас зразу ж впізнав, — сказав Йосип.

— Ти не вчишся? — запитала Єва Станіславівна.

Йосип барився з відповіддю.

— Наймитую в Бородаю, — опустил очі долу. І враз сміло: — Собаку, яким віп нас цькував на горі, ми отруїли. А з школи мене забрали... Трудно батькам.

Єва Станіславівна обняла хлопця.

— Ви знов учителькою будете? — дивився їй у вічі Йосип.

— Ні... Я касиркою в трактирі працюю. До вашого бондаря йду кадуби замовляти на капусту.

— Так ви теж у наймах, тільки в місті?

— Авжеж.

— А я думав — знову вчителькою будете...

— Чи не бондар он там, до посадки йде? — показала рукою Єва Станіславівна.

— Він, дядько Трохим. Гукнути його?

— Не треба. Він знає мене.

— Уже йдете?

— Я буду ще не раз у вашому селі, побачимось, — і пішла до дядька Трохима. Вилицюватий, присадкуватий, він крокував уздовж посадки, придержуючи під пахвою невеликий пакунок. Ось вони зійшлися. Дядько Трохим потис Єві Станіславівні руку.

Йосип зрадів, що побачився з своєю Станіславівною. Але й побоювався... У дядька Трохима на тому тижні поліція трусила, книжки небезпечні шукала. Про бондаря взагалі кажуть, що він бунтівник.

«Про те, що Єва Станіславівна з дядьком Трохимом бачились, нікому не скажу», — вирішив Йосип.

Пригнав худобу на хутір і довідався, що вдома лихо трапилось.

Сусіди порадили старому Таранчукові подати на Романа за знущання в суд. Зопалу він так і зробив. Постерунковий¹ зняв допит. Справа затягнулася. На постерунок² ніхто не ходив. Нарешті поліцай сам об'явився і випалив Таранчуку:

— Твоя справа припинена, як бездоказова. Тільки одна твоя жінка засвідчила, що Роман бив тебе. Але чи можна їй повірити, якщо вельмишановні і його святість отець Анатолій, і такий досто-почтенний пан Бородай, і все інше товариство, яке гостювало, запевняють, що то був жарт. Ти просто лайдак, і все! Наклепник! Не більше і не менше. За ведення слідства, як такого, що не ствердилось, по закону плати штраф десять злотих. У чім і за-свідчую. Капрал поліції панствової Курилевич! — поліцай приклав два пальці до козирка, цокнув підковами і простягнув якийсь на-пір Антону, щоб розписався.

Тремтячою рукою Таранчук поставив хрестик.

Розповів про це Йосипові Микола. Він сказав, що батько при-ходив до Бородая позичати гроші. Бородай лютився, не хотів на-віть слухати. Батько дав слово валити дуби до жнив безплатно і на майбутній рік не забирати Йосипа з наймів.

Бородай мовив, що дасть гроші тільки тоді, коли батько пере-просить Романа прилюдно у церкві.

Таранчук не перечив.

4

Прикро і тоскно буває Йосипові. Маркіян у школу ходить, а він біля свиней. Хоча б Єва Станіславівна навідалася. Обіцяла ж. Йосип щодня виглядав її. Зробив сопілку. Сам грати навчився.

Розбрелася худоба на сіножаті. Йосип виливає свою тугу на со-пілці. Нерадісна, сумна мелодія пісні:

Ой у полі на роздожлі
Шовкова травиця.
Серед неї, край тополі,
Чистая криниця.

Тільки туди кониченька
Мені не водити,
Із тієї криниченьки
Водиці не пити.

¹ Поліцай.

² Поліцейський участок.

Йосип перебирає пальцями на сопілці, заплющивши очі від задоволення, бо не просто виграє мелодію, а серцем співає. І коли доходить до слів, що травиця зів'яне і зсохне, якщо вороний ступить копитами на неї, а вода стане гіркою для козака молодого, сопілка його тужно плаче.

Граючи, Йосип не почув, як підійшла Єва Станіславівна і заспівала в такт:

На тій шовковій травиці
Багатенько рути,
А з тієї криниченьки
Пив мій ворог лютий.

Йосип стрепенувся. Обірвав гру, перш ніж Єва Станіславівна кінчила співати.

— Злякався? — сміялася вона.

— Думав, чужий хто.

— А я тобі книжечку принесла. Ти ж не забув читати? — Єва Станіславівна розгорнула газетний пакунок.

Книжечка була невеличка, потерта.

Єва Станіславівна простягнула її Йосипові.

— Розгортай, — мовила. — Це вже твоя.

Йосипові не вірилося. Він обережно перегорнув сторінку.

— Ну читай.

— Те Ге Шев-че... Шевченко, — водив пальцем.

— О, ти наче горіхи лускаєш, — заохочувала Єва Станіславівна.

Підбадьорений похвалою, Йосип читав без запинки:

Учітеся, брати мої...

— Ти ще не розповів, як живеться тобі, — сказала Єва Станіславівна, коли Йосип втомився читати.

Замість відповіді він мовив:

— А в мене пасіка є. Ходіте побачите.

Єва Станіславівна похвалила пасіку.

— Бородай зобижає? — питала.

— Краще б мене побили, а то над батьком знуцаються...

Йосип розповів, як у неділю батько повинен був перепрошувати Романа. Сорому набрався, бодай не казати. Стояв перед вівтарем на очах у всієї громади. Заприсягався перед образами, що в суд подав згарячу.

— За що ж наруга така? — спохмурніла Єва Станіславівна.

— Або я знаю. Кажуть, якби ми не такі бідні, не смів би Бородай глумитися.

— І правду кажуть, Йосипе. Та не довго Бородаям панувати вже. Хочеш, буду частіше до тебе приходити? «Кобзаря» разом читатимемо...

З того дня Йосип ще більше прив'язався до Єви Станіславівни. Вони читали вірші, збирали різні трави, квіти, листя, все це Йосип висушував і тихцем складав на печі у закапелку.

Про дружбу з Євою Станіславівною знав лише один чоловік — бондар. Йосип приносив йому книжки, які передавала учителька. Що у цих книгах писалося, хлопець не знав. Спробував якось прочитати, але нічого не второпав.

Перед жнивками Єва Станіславівна рідко навідувалась до Йосипа.

А тут в селі бідняки стали поговорювати, що не підуть ні до пана Рачинського, ні до попа, ні до інших багатіїв жати за два-надцятий сніп.

Бородай ні з того ні з цього почав лаяти Трохима:

— З тартака його вигнали, бо народ підбурював. Тепер в селі чесним людям на п'яти наступає.

Поліція знову трусила в дядька Трохима. Його погнали на постерунок, і, як тільки Єва Станіславівна прийшла, Йосип зразу ж сказав, що бондаря забрали.

Єву Станіславівну це не здивувало.

— Довго його не продержать. Випустять, бо доказів жодних нема,— мовила вона і попросила передати дядькові Трохимові щось загорнуте в хустину. Сама ж швидко подалась на горб. Лісові куці заховали її легку постать.

Йосип помацав пакунок. Під пальцями зашелестів папір. Певно, знов книги. Тільки чому обкладинок нема?

Сховав під каструлю з джмелями.

Єва Станіславівна не помилилася. Бондаря випустили через два дні, і він сам прийшов на пасовисько.

— Молодець, добре сховав,— похвалив Йосипа дядько Трохим, перекладаючи за пазуху білі листочки.

— У неділю піднімемо все село на ноги.

«Що ж то буде?» — гадав Йосип.

У суботу Микола повів коней на нічліг. У неділю вранці, вигнавши худобу, Йосип попросив його, щоб попас корів. Сам махнув на село.

Люди сходилися до церкви. Під червоною брамою з зеленим дахом гомоніли мужики. Парубок, той самий Грицько з Кривулі, що його торік вигнали із школи, і дядько Трохим читали селя-

нам розклеєні на паркані й на брамі білі листочки. Люди розма- хували руками:

— Добре написано!

— Читай далі!

— Про землю там нічого нема?

До гурту підходили нові прихожани. Дядько Трохим починав читати листівку спочатку.

— «Не наймайтесь до багатіїв за дванадцятий сніп, поки не будете платити по-людськи...»

— Вік жали за дванадцятий сніп, а зараз не будемо? Ой, щось не віриться, — озвався з гурту Таранчук.

— З такими, як ви, боягузами нічого не зробиш, — кип'ятився Грицько. — Я ж толкую, що треба всім селом...

— Диви, який спритний.

— А поліцейської гуми не хочеш? — не втихали чоловіки.

— Не лякайте!

— Що ж там про землю в тих паперах? — допитувався Таранчук.

— Піхто нам її не дасть, поки пани панують, — толкував дядько Трохим. — Це як закон. Та не довго ходити нам горбатими... Вище голову, селяни!

— Трохиме, багатії сунуть!

— І поліція! — плеснуло з гурту.

Натовп шарахнувся від брами. Люди незчулися, як гумові палиці пішли гуляти по їхніх спинах.

— Хто розклеїв цю погань, пся крив?! — зривав Курилевич листівки. — Р-розійдись!

Чоловіки опиралися, поки поліцай не випхав Трохима з гурту. Тоді побігли врзтіч.

Бондаря знову погнали на постерунок. Одне листівки зробили своє. В понеділок люди вийшли на свої вузькі смужки. Управитель фольварку гасав по полях, умовляв жати панську озимину. Під послав наймитів за жінцями у навколишні села. Але і там люди бунтували.

Кипів від люті Бородай. Хіба видано, що навіть Таранчуки не схотіли в нього жати!

Так минуло три дні. Всі бідняки встигли обжатися. Озимина перезрівала. Багатії поступилися одним снопом.

Наступної неділі піп на казанні соромив парафіян, а Трохима Гойду обізвав бунтарем, підручним антихриста. Не забув оповісти, що його запротерено в тюрму.

Міцно вчепившись за повід, стримуючи сірого в яблуках Кумиса — трирічного жеребця, Йосип повільно виїхав з брами. До Кумиса прив'язана такої ж масті Альта. Цю пару молодняка Бородай держав виключно для виїздів, рідко запрягав у шлеї.

Слідом за Йосипом вивів тяглових коней Микола, погнав навздогін. Порівнялися, поскакали. Вбік тікали злякані кури, вилітаючи просто з-під копит. Перебралися через довгий хисткий місток, викладений з соснових колод.

Тут, на правому березі Ікви, хлопців чекали Грицько і Петрик. Вони служили на фольварку пана Рачинського і також вивели купати коней.

— Завертайте сю-юди-и! — гукали Грицько і Петрик.

Хлопці пустилися вздовж берега навскач. Зупинилися біля верб, мало не наїхавши на своїх ровесників.

Йосип хвацько зіскочив з коня.

Грицько допомагав Миколі, а Петрик Йосипові — прив'язувати коней до верб.

Йосип і Микола роздяглися, сіли на теплому піску.

Грицько, обнявши руками коліна, оповідав, як учора управитель фольварку перекинувся з бричкою в річку.

— Тільки в'їхали на середину — гнила дошка трісь. Я коней цьвох. Вони як рвонуть! Орчики розламались. Бричка зачепилась передніми колесами за дошку. Так і повисла. Я кричу: «Тпру! Тпру!», а коні тягнуть мене вперед. Держусь за віжки. Як побачив, що можу і сам злетіти з брички, виплигнув на місток. Обернувся, а управитель висить униз головою і руками махає. Покрутився так і шубовсть у воду. Пірнув рибу ловити.

— Що ж далі? — нетерпеливиться Йосипові й Миколі.

— Відшмагав мене. Погляньте, які синяки,— Гриць ліг на живіт.

— Болить? — торкнувся тіла Йосип.

— Переболить. Чорт з ним. Заросте і грубіше на тому місце буде. А пан управитель на все життя затямить, як купався,— посміхнувся Микола.

— Авжеж що не забуде. Носа розквасив. За живіт зараз тримається, чмихає, як ковальський міх.

— Ну, гайда коней купати,— підвівся Грицько.

Хлопці встали, відв'язали своїх коней.

Понад берегом річка мілка. Далі глибше й глибше. Йосип відчуває, як Кумисові все важче і важче йти в річці. Вода підмиває коням животи, боки.

— На ями поганяй! — кричить Микола.

На ямах течія повільна, наче вода тут зупиняється. Вода переливається коню через хребет.

Посеред ям хлопець зіскакує з Кумиса, занурюється у воду. Течія підносить його вгору.

Кони швидко стомлюються, і хлопці виводять їх під верби. Потім наввипередки біжать до стрімкого обриву, що навпроти парку пана Рачинського, і, простягнувши вперед руки, майже одночасно стрибають у річку.

Одно погано — дуже короткий обідній час. З фольварку задронили в рейку. Грицько і Петрик мусли збиратися. Їм уже треба бути на роботі.

Микола і Йосип невдовзі теж вийшли з річки. Раптом з лівого берега почули страшний крик. Із-за густого верболозу вискочив Степан-великий, заволав:

— Люди! Р-я-ту-у-йте!

Хлопці шубовснули у воду. Попливли до лівого берега.

— Хто топиться? — вискочив на берег Микола.

— Там! — біг до кущів верболозу Степан-великий.

Біля верболозу річка коліном огинає парк. У воді борсалися Маркіян з Степаном-малим. Їх закрутило на повороті.

Степан-малий запустив пальці в Маркіянову чуприну, а Маркіянові пальці немовби застрягли у волоссі Степана-малого.

Микола був уже на повороті. За ним плів Йосип.

— Давай руку! — гукнув він до Степана-малого. Виринувши з води і побачивши біля себе Йосипа, Маркіян вчепився йому за ноги. Микола схопив Степана-малого за чуба і потягнув до берега.

Йосип гріб руками. Ногами не міг ворухнути. Захлинувся. Зашуміло у вухах. В очах попливли жовті кола.

У цей час Маркіян випустив Йосипову праву ногу. Хлопець напружив м'язи.

— Держись, Маркіяне, — прошепотів, впливаючи на міліну.

Степан-великий, довгий, як патика, завивав над братом,

— Цить! — нагримав на нього Микола. — Одягайся сам і Степана одягни. Не реви, як свята богородиця.

З Маркіянового носа полилася кров. Йосип нарвав трави, підклав йому під голову, щоб було вище. Микола намочив сорочку в річці і примостив «утопленику» на перенісся.

Обидва Степани, скімлячи, рушили у село. Коли Маркіян трохи відійшов, рушили на хутір.

Побачивши блідого Маркіяна, Бородаїха обімліла.

— Де волочилися так довго? — підскочила до коня, щоб зняти сина.

Маркіян, відвернувшись убік, промиряв:

— Я... я... топився.

Мотря залементувала:

— То вони, оті бусурмани, Йосип з Миколою, завели тебе на глибоке! Ах ви ж, поганці!

Мотря, схопивши прута, метнулась до хлопців.

6

До покрови — храмового свята — лишилися лічені дні. В Почаїв готувалися старі й малі. Бородай запевнив, що і Йосипа візьме з собою.

Тепер кожного ранку, вигнавши корів на Городисько, Йосип мимоволі поглядав на захід, де біла дзвіниця монастиря підпирала небо.

Доручивши корів Миколі, який зяблив пшеничесько, хлопець повернувся на хутір. Зупинився під смерекою. Ще раз позирнув на лавру.

Його покликкала Мотря.

— Хто вилватиме за тебе? — показала на відро з поміями. — Завжди забуваєш!

Йосип ухопив відро, побрів за хату.

А навздогін йому неслоя:

— Не забудь курям горнець проса висипати, індикам картоплі замішай, від свиней цеберки приймай, а то, чого доброго, ще потрощать.

Висунувся в розчинене вікно Бородай. Він завжди милувався широким подвір'ям, добротними, під цинковою бляхою коморами, хлівами і клунями. Звезені дубові колоди, сад, захований за смереками, — все його.

Виволікши важкі цеберки, Йосип погнав припинати за сад поросну льоху. Вона впиралася, рила спориш. Хлопець хльоснув свиню дозиною.

— Ти легше, легше її, бо поросят скине! — гримнув Бородай.

— Щоб вона здохла тобі, — бурмотів під ніс Йосип.

Впоравшись на господарстві, хлопець поніс у вузлику обід Миколі.

— Давай швидше, бо вола з'їв би! — здалеку гукнув Микола.

Йосип прискорив крок.

— Що приніс ниньки? — витирав Микола об штани брудні руки.

— Те, що дали.

— Розв'язуй.

Сіли під возом. Йосип розв'язав вузлик.

— Маєш хліб, трошки сала і кухлик кислого молока напово-
вину з сироваткою.

— Знову те саме, щоб вони самі скисли. Маркіянчика медів-
ничками годують. Сала на понюх,— Микола розламав цілушку.

— Ти їж, як циган,— засміявся Йосип.— Прив'яжи на ниточ-
ку шматочок. Якщо заманеться проковтнути — витягуї з рота.
Я пробував. Та ледве півбуханця не вмовов.

— Тобі дати хліба? Либонь, теж кишки марш грають?

— Дай. А я тобі взамін антонівку на закуску,— Йосип ви-
йняв з кишені яблуко.— Понюхай, як пахне.

Микола поклав яблуко на коліно. Зверху на нього пужално.
Вдарив кулаком. Яблуко розколалося навпіл.

— Закушуй і ти,— подав половину.

— У свято мене в Почаїв візьмуть,— смакував яблуко Йосип.

— Хвалися. Може, і не візьмуть.

— Сам Бородай сказав. Тільки з річки мені сім кіп конопель
треба викинути.

Хлопці перехристилися. Йосип загорнув кухлик у хустину.
Микола почав запрягати коней.

— Скажи Бородасні, що до вечора кіпчу,— мовив Йосипові.

Хлопець рушив на хутір, а потім зразу ж до конопель.

Бовтається в річці, витягає горстку за горсткою на берег, роз-
ставляє кушками. Вода не літня, холодом ноги облизує. Але
хлопець радий стерпіти все, щоб його взяли в Почаїв. Як там
буде красиво! Може, Мотря розщедриться і бублика купить.

Незчувся хлопець, як сонце стало спускатися. Віп витягнув
останню горстку, розставив її. Ноги задубіли. Швидко одягнув-
ся, затупцював. Трохи зігрівся.

Присів на березі. Іква хлопала, гойдала хвилиєю... Забув Йо-
сип, що його чекали кури, індики, поросна льоха.

...Настала покрова. Бородаї зібралися в Почаїв. Радів і Йо-
сип. Один Микола повинен був залишитись на хазайстві.

Йосип одягнув чисту сорочку, розчесав темно-русого чуба, ще
й олією його намазав.

Мотря в сірій спідниці й такому ж сачку, в червоних чоботях,
схожа на годовану попелясту качку, ходила по двору, наказую-
чи Миколі:

— Як ми поїдемо, Цигана спустиш з прив'язі. Корів видоїш.

Бородай стукнув у вікно:

— Вона лаштуйте!

Хлопці виволокли воза з-під шопи. Йосип витягнув дишло і,
крекчучи, став заправляти його. Дишло ніяк не залазило на місце.
Нараз вислизнуло з Йосипових рук і впало просто на ногу. Хло-
пець так і присів.

Микола виніс шлеї і віжки.

— Що з тобою?

— Дай мені ба-бку,— ойкав Йосип.

З великого пальця сочилася кров. Микола побіг на дровітню. Відірвав клаптик від ганчірки, яка сохла на кілків. Розшукав під тином широкий лист бабки, сполоснув у воді. Туго перев'язав розбитого пальця.

— Йосип не поїде,— підступив Микола до ганку.

— Що? — Мотря зміряла презирливим поглядом Миколу.

— Він палець роздушив.

— Господоньку милостивий і ти, свята покрово, змилуйтєся наді мною,— почала Мотря і до Миколи:— Чом стоїш, дурню? Натягни чисту сорочку. Ти поїдеш! Чи ви змовились мене зі світу зігнати?

Йосип кульгав біля воза. Бородай з жінкою вмостились на задньому сидінні, пухко вистеленому. Маркіян — біля батькових ніг. Коні рушили.

У Бодаках бамкали дзвони. Їм у відповідь неслоь бом-бам-бім з сусідніх сіл. Не було чути лише гудіння великого дзвона Почаївського монастиря.

Хлопець забравсь на горище. Там стояв невеличкий сундучок-ящик. У ньому лежало кілька Йосипових старих сорочок, дві грудочки цукру, що збереглися з зелених свят, лезо поламаного ножика. Нахилившись над своєю скринєю, хлопець роздумував, яким він буде багатим, коли Бородай поше зароблені штани і марнерку¹.

В хліві замукала безрога Красуля. «Доїти пора»,— подумав Йосип. Спустився з горища. Дістав дійницю з кілка. Вимивши туге вим'я, присів навпочіпки. На порозі вмивався лапкою чорний кіт.

Непомітно минав день. Йосипа ніхто не підганяв. Сам знав, що треба робити. Нагодував худобу. Курям насипав проса в корито значно більше, ніж Мотря, щоб і вони запам'ятали свято. Коли б хазяйка довідалась про цю щедрість, викрикнула б: «Чужим добром розкидаєшся!»

Богомольці повернулися пізно. Йосип допитувався в Миколи, що він бачив і чув. Микола ледве волочив ноги. Казав, що надто втопився.

Бородай з сином, зайшовши в хату, не показувались. Мотря, як чорна туча, снувала у хлівах.

— Догоджай Мотрі, бо вона як скажена,— застеріг Микола Йосипа.

¹ Чоловічий піджачок.

— Чого це вони всі набурмосені? — дивувався Йосип.

— В Бородаю хтось гаманця свиснув, — одказав Микола.

Мотря не покликкала, як звичайно, хлопців вечеряти. Вони сиділи мовчки на колодах. Пливли сутінки.

7

Закінчувався строк Йосипової служби. Бородай відміряв зароблені хлопцем три пуди жита, Мотря сама пошила штани і марнерку. Кроїти вона не вміла, і тому одна холоша вийшла короткою. Йосип не був вибагливим. Одягнувшись, сказав, що йому дуже зручно.

Йосип мріяв про той день, коли не буде наймитом. З цією думкою він лягав, з нею і прокидався. Микола, котрий мав наймитувати до різдва, заздрив йому.

Нарешті, останній день.

Йосип згрібав гній в хліві, коли грюкнула хвіртка. У двір зайшов батько. Мовчки пройшов повз сина і попрямував у хату.

«Чого це він?» — стривожився Йосип.

Зупинився передихнути. І тут налетіла на нього Мотря.

— Чого галок рахуєш? Строк твоєї служби не закінчився. Тільки-но батько твій на колінах стояв, просив, щоб ми тебе залишили. По доброті своїй згодилась, а ти не стараєшся. Підбирай гній граблями, не розтрушуй.

Мотрині слова були ударом для хлопця. Невже цілу зиму доведеться в такому пеклі жити?

Викидав гній з хліва. Микола повіз уже хуру на поле.

Смутно стало на душі. Не почув Йосип, як під'їхала підвода. Думав, що то Микола, аж воно — Роман. І не один — з старенькою матір'ю.

Роман кинув матері:

— Злізай! Клунок сам скину.

— Не гони, сину, — озвалась бабуся. — Піду вже.

Прибігла Мотря. Не привітавшись, підскочила до Романа.

— Хто просив, щоб привозив її? Гордію! Ти чуєш чи ні! Виходь-но! — І до свекрухи грізно: — А ти, стара відьмо, і не рушся з воза. Тут і собі ради не можемо дати, ще й ти на зиму!

Бабуся схилилась на клунок. Вихором вилетів з хати Бородай.

— Приймай матір, — глянув скося Роман.

— Куди приймати? Ти ж батьківщину посів. Я на хутір вібрався. Все тобі лишив. Ти повинен матір доглядати!

— Он як! А три материних десятини хто забрав? Ти забрав. Як батько вмерли, так ти і від їхнього поля на цілих три аршини собі відчепив. Думаєш, як не застав тебе, коли между перекопував, то й нічого не знаю? Злодій ти, а не брат.

— Геть, щоб мої очі ні тебе, ні старої не бачили! — кричав Бородай.

— Людоньки, без ножа хочуть зарізати, — голосила Мотря.

— Ніхто не ріже тебе. Мовчи, очманіла! — пинився Роман.

— На могому дворі та ще розпоряджатися, — наступав Бородай.

— Чом я не вмерла? Смертонько, де ти? — трусилась бабуся.

— Злізай! — гримнув на неї Роман.

Плигнув на землю. Вихопив клунок з материних рук і жбурнув до ганку.

Бородай підскочив до купи гною. Вирвав вила з Йосипових рук.

— Посмій лишень зсадити стару з воза, — рішу обох тут на місці!

— Не вий вовком, Гордію. Ми договір уклали за матір'ю доглядати, — тихше сказав Роман.

— Як Маркіянчик був малим, то ти тоді не пустив її, щоб няньчила. Тепер вона стала підсліпуватою, і ти притарабанив свекруху. Мовляв, бери, небоже, що мені негоже, — виказувала Мотря.

Вона закинула клунок на плечі, хотіла назад на віз ткнути, але Роман так стусонув її, що вона аж упала.

Бородай вилами вперішцив брата по крижах. Роман застогнав. Але, як тільки Гордій нагнувся над Мотрею, стягнув матір з воза і вдарив по конях.

Рвонувся Бородай. Схопив коней за вуздечки. Роман замахнувся батогом:

— Пусті!

Опік брата по руках. Гордій засунув пальці від болю в рот. Роман втікав не оглядаючись.

— Запрягай коней, Йосипе! — лютував Бородай. — Відвези стару!

— Коней же немає, — сказав Йосип. — Микола гній повіз. Чи виїзні запрягати?

— Виїзні? Для кого? Чекай Миколу. Тоді відправиш, щоб не смерділа тут.

Викидаючи гній, Йосип схлипував, дивлячись на бабусю. Закутана у вовняну хустку, в старому кожущку, вона сиділа не ворущаючись. Збоку, туго зв'язаний, валявся клунок. До бабусі підходили кури. Вона підставляла їм свої кострубаті руки. Кури клювали грубі пальці і зашкарублі долоні.

Йдучи в хату, Бородай і Мотря обминали матір.

Повернувся Микола. Під'їхав під купу гною.

— Йосипе, чи забув, що я наказував! — спустився з ганку Бородай. — Відвезить стару.

Хлопці збили коней. Йосип наваживсь кинути на віз трохи соломи.

— На весілля чи в церкву лаштуєшся? — забрала солому Мотря. — Хай протрясється трохи!

— Полудрабки мокрі! Замаститься бабуся, — мовив Йосип.

— Не велика пані.

Дорогою бабуся просила хлопців не везти її додому: Роман все одно не прийме.

— Лучче в Ялинці чи в яру глибокому скиньте мене, — шепотіли її губи. — До ночі я перемучусь, а там холод прийде. Може, дасть бог, і заколю.

Хлопцям стало страшно. Погнали коней швидше.

Роман перестрів їх, як вже під'їжджали до його воріт. Завернув коней:

— Махайте додому і передайте Гордієві, най з мене дурня не стройть. Три роки я матір глядів. Тепер — його черга.

Привезли бабуся назад. Але брама була зачинена, так що на подвір'я не в'їхали.

Вилаявши хлопців, Бородай сам помчав матір. Непомітно скинув її в Романовому садку.

Тужно шуміли смереки.

Спускався холодний вечір.

8

Осінь довгі ночі пряде — дні вкорочує. Не жевріє каганець у хаті Таранчуків. І в отому мороці вечірньому не спиться ні Антону, ні Ганні. Ще як потріскує сухий хмиз у печі, Ганна, приставивши коловорот до припічка, пряде кужіль для Бородаїхи з тих конопель, що Йосип витягав з річки. Коли ж звариться пісний куліш чи картопля в мундирах, гасне ватра. Навмисне довго не затуляють піч дерев'яним півкругом, щоб хоч вуглинка тліли. З ними такі веселіше. Та світяться вони недовго. Згасають, наче сірники на вітрі. У комині вітер гуде, сумну пісню співає.

Чого тільки не передумаєш в осінню ніч! І Антін думає вперто, боячись ворухнутись, щоб не злякати своїх дум.

Мріє і Ганна, лежачи на печі. Коли б хто спитав її і Антона, що тривожить їх, відповіли б на це однаково.

Кінчилось літо. Осінь настала. А вони все думку плекають телицю придбати. Тим-то і гасу не купують, рано спати лягають.

Є у Таранчуків троє овець. На ярмарку за вгодовану кітну вівцю можна вторгувати п'ятнадцять злотих. А телиця не менше сімдесяти коптує.

Антін і Ганна чекають, щоб ціна піднялась. Тоді продадуть, докладуть ще, зіб'ються якось на телицю.

Після Михайла вирішив Антін вести овець на продаж. Сходив до Бородая. Тридцять злотих узяв на вексель. Заодно попросив, щоб Йосипа відпустили на один день.

Підморозило трохи. Малі калюжі затягнуло, ніби шибки хто повставляв. З-за голих дерев бовваніли сільські хати. Над Іквою сірів, кутався у тумані ліс.

Антін, одягнений в руду гуньку, ступав спереду. З-під рукавів виділася полотняна сорочка. Він тягнув на мотузці зв'язаних до купи трьох овець. На голові похитувалась гостроверха бараняча шапка.

Йосип підганяв овець. Материн сачок обвисав на ньому, як на жердці. Рукава заковчені. Озутий, хоч і в порвані, але чоботи.

— Підганяй овець, Йосипе, а то ми через тиждень на ярмарок попадем, — оглянувся батько.

Йосип шморгнув носом. Легенько торкнув білу вівцю. Бо лише вона впиралася. Сірий баран і чорна ягниця не відставали. Хлопцеві було шкода, що вівцю продадуть. Він пам'ятає, як три роки тому купили її. Тієї зими Іванко ще був живий. Як веселилися з братиком, коли біла вівця (її так і назвали Біла), принесла двійню.

Перейшли перехресну дорогу. Дали вівцям скубнути зеленого жита і знову рушили.

Йосип вперше у місті. На вузькій забрукованій вулиці влились у людський потік.

Щоб не загубитися, Йосип не відставав від овець. Поміж вами пробиралися на горбок. Стали в ряд до дядьків і тіток, які стояли з вівцями і козами.

Продавши овець, Таранчук купив телицю рудої масті з білою зіркою на лобі за сімдесят чотири злотих. Тітка віддала в придачу мотузку, на щастя.

Поки батько ходив купувати гасу і сірників. Йосип доглядав телицю. Милувався нею, тут же і охрестив Зіркою.

— Телицю продаєш? — запитав хтось.

— Самі купили, — відказав, не піднімаючи голови.

— Неваче ти, Йосипе?

Хлопець ледве не випустив мотузку з рук. Перед ним стояла Єва Станіславівна.

— Чому ж ти сам?

— Я з татом. Вони дещо купити пішли.

— Мені про тебе Грицько розповідав.

— В Почаєві?— спитав Йосип.— А мені не вірилось. Я так виглядав вас на пасовиську. «Кобзаря» всього напам'ять вивчив.

Єва Станіславівна нахилилась до Йосипа:

— Тихіше говори. Ти ще в Бородея служиш?

— Служу. А дядька Трохима в тюрму запакували. І за вами поліція нишпорить. Грицько, певне, казав вам.

Єва Станіславівна посміхнулась.

— А дядька Трохима не скоро випустять?

— Випустять! — і відразу заметушилась.— Заговорилась я з тобою. Поліцейський он ходить. Іти мені треба.

Йосип мало второпав з того, що розповіла Єва Станіславівна. Обміркувати також не встиг. Надійшов батько. Рушили додому.

Ганна чекала за ворітьми. Побігла назустріч. Обняла телицю за шию і ввела її на подвір'я.

— Первісточко наша,— приказувала, цілуючи телицю в лоб.

Йосип приніс жмут сіна.

— Зіркою я назвав її, мамо.

— Гарно! — похвалила мати.

Втрюх завели телицю в чистенький хлівець. Мати напоїла Зірку теплим пійлом, батько покропив святою водою з пляшечки.

При місяці стояли на порозі.

— Вона вже вим'ячко, сливе, відпускає,— раділа мати.— На великий дзвін своє молоко буде.

— Якби-то,— мовив батько.

9

Настали перші дні зими. Випав глибокий сніг, а Мотря все не пускала Йосипа на ніч у хату. На горіщі стало холодно. Хлопець промерзав до кісток.

Одного разу, вирядивши Маркіяна в школу, Мотря схаменулася: де ж Йосип?

У хлівах ревла худоба.

— Ніде на обійсті хлопчиська нема,— казала Мотря чоловікові.

— Йосипе!— гукали вдвох.

Не обізвався.

Роздратованому хазяїнові довелося лізти на горище. Довго не міг відчинити дверцята. Рвонув їх щосили.

— Спить? — задерла голову Мотря.

Бородай нахилився над Йосипом.

— Задубів, чи що? — шарпав його.

Хлопець лежав під гунькою калачиком. Від холоду звечора він довго не міг заснути, перекидався з боку на бік, розтирав ноги. Над ранок задрімав.

Бородай зірвав гуньку з сонного. Відкинувся, побачивши, що в Йосипа посиніли ноги.

Налякані хазяї роздягли його, поклали в кухні на лаві під грубою. Бородай розтирав Йосипа спиртом. Синє тіло не скоро порожевіло. Не скоро й хлопець очунав. Його окутали кожухом.

— Щастя, що не заколів,— причісувався Бородай перед дзеркалом у світлиці.— Давно казав тобі, пусти на кухню, а ти вередувала. По селу, чого доброго, таке піде, що нікого не паймеш. З свиньми пацькатися ти не дуже любиш!

Мотря хотіла огризнутися, але зайшов дід Архип. Стихла і шмигнула у ванькир¹.

— Помагайбі,— переступив поріг дід.

— Мітли приніс? — виглянув із світлиці Бородай.

— У сінях кинув.

— Значить, завтра Микола до машини хай виходить. І ти теж.

— Не забудемо,— буркнув дід Архип.— Тільки хотілося б внаги, що заробимо.

— Не торгуйся. Якось зійдемося,— переконував Бородай.

Проте дід не відступав.

— Воно, звісно, погодитися можна. Тим паче, що зараз холода вдарили і податися нікуди,— почав він.— Але все-таки, якщо внаеш, за що робиш, то й рукам легше.

— Заспівав, мов дяк над мерцем. Воля твоя,— не силую. Не хочеш приходити — не приходь. Робітник з тебе, як з пальця молоток. Ціну набиваєш, а ледве дихаєш.

— Не гнівайтеся, Гордію. Вибачте старому.

— Та що там вибачатися. Виходьте з онуком до машини. Для свого ж благополуччя.

Дід довго клацав клямкою, поки відчинив двері.

Бородай, згадавши, що мітли уже принесено, голосно гукнув:

— Очунав? Вставай, Йосипе! День не чекає,— і почав шарити крючком під столом, дістаючи бланкового паса до моютарки.

¹ Невелика бокова кімната за світлицею.

Бородай позичав його попові. Пас порвався. Наймит отця Анатолія приніс паса скрученим, перевеслом зв'язаним, так, ніби він був цілий-цілісінький.

Шкода, що Мотря не чула Гордієвої лайки, яку він посилав на адресу помазаника божого. Вона неодмінно в неділю просила б попа хоч в умі помолитися за чоловіка, щоб всевишній простив прогріпіння його.

Стягуючи яловим вшивачем порваного паса, Бородай покрекутував. Його злість подвоїлась, коли з сіней почувлося Мотринє: — Чом не розбудив наймита?

З швайкою в руці хазяїн піднявся з стільця. Ткнув носком чобота в кухонні двері.

Поклавши голову на кулачок, Йосип спав глибоким сном. Його бліді губи час від часу ворухилися. На них пробігала тінь невиразної усмішки.

Бородай тихцем наблизився і провів швайкою під посом. Йосип промирился щось і, не розплющивши очей, повернув голову до стіни.

Хазяїн сунув швайку в кишеню і покравсь до мисника. Зачерпнув холодної води і до сонного. Відкотив кожуха з плечей. Линув Йосипові за комір.

— Йой! — зірвався з лави хлопець, протираючи обома руками очі.

Бородай сміявся. Смоктав невилиту за комір воду.

— Чом злякався? Я тебе добром будив, а ти, як камінь, лежав.

Йосип, не зашнурувавши батьківські черевики (чоботи залатали, і вони були про свято), подався у сні. Вибрав замашну мітлу з тих, що приніс дід Архип, вийшов на подвір'я.

— Тпру! — почув чийсь голос за спиною. Обернувся.

До ганку шугнули залубні¹. Закутаний у шубу, в шапці-смушанці виглядав з-за фірмана кістлявий панок.

— Господар дома? — спитав Йосипа.

— У хаті, — відповів Йосип.

З ганку по східцях застукотів Бородай.

— Яка несподіванка, пане Глущенко!

— Добродію, — усміхнувся Глущенко.

Фірман допоміг йому висунути ноги з-під кожуха, і панок, підмітаючи своєю довгою шубою протоптану стежку до ганку, йшов під руку з Бородаєм, який брів у снігу.

— А ти тут наймитуєш? — поцікавився фірман.

— Доводиться, — сперся Йосип на мітлу. — А ти ж як?

¹ Виїзні сани з кузовом.

- Також прислужую.
- Що ж воно за цабе твій пан?
- У гміні ¹ робить. Ще й маєток має.
- А до Бородая чом він приїхав?
- Оце вже на п'яте село вожу його. Якимсь товариством керує він. Якби не такий холод, чорт з ним. На кухню мене хоч пустять погрітися?
- Спробуй. До нас ще такий панич не приїжджав.
- Глушценко до вечора гостював у Бородая.

40

- Хто там у снігах товчеться? — не відриваючись від книжечки, гукнув Бородай. — Ступай відчини, Маркіяне!
- «Липова колодка» повільно зсунувся з ліжка, потягнувся.
- Знову постукали в двері.
- Ступай одчини, кому сказав!
- А мама де?
- Доїти вийшла.
- А Йосип?
- Порається у дворі. Та піди ж! — злився Бородай.
- Де мої чоботи? — не хотів іти відчиняти Маркіян.
- Певно, як завше, під постіль у куток кинув. Лізь тепер сам.
- Я не мама, щоб панькатися з тобою.
- Маркіян поповз на животі під ліжку. Висунув чоботи і босими ногами вліз у них. Впустив того, хто просився.
- Почекай тут, я батькові скажу, — з погордою кинув, прямуючи у світлицю.
- До вас, тату.
- Хто?
- Голодранець Таранчук, Йосинів батько, приплівся. — Маркіян стріпнув правою, потім лівою ногою. Чоботи опинились внову під ліжком.
- Бородай закрив книжечку і поклав на божницю.
- Що скажеш, Антоне?
- Лихо жене. От і притьопав.
- Що там ще за лихо? Не стовбич у дверях, сідай, — вказав на лаву.
- Бородай пройшовся по хаті.
- Що скоїлось?

¹ Міська управа.

— Косив я в нашого батюшки ярину. Влітку він платити не хотів. Зима настала. Я до батюшки. Вимолив коняку до млина в'їздити. Він, правда, не хотів давати, казав, що за сповідь з мене не візьме перед паскою, а зарахує те, що косив йому.

— Не тягни, — перебив Бородай Таранчука.

— Доїхав до млина благополучно. А вертався, Курилевича надибав. Не зогледівся, звідки він взявся, як стоїть серед голого степу виріс. «Чом кінь без вуздечки?» — репетує. «Не мій кінь», — доказую. Поліцейський записав мене в книжечку. Батюшку нашого теж записав. «Паняй, буду в селі, розберусь, кому штраф всипати», — кричав. Я прошу, щоб змилювався, а він кулаком розмахує.

— Чому ж тобі штраф припаяли? — не вірив Бородай. — Хай патлатий платить! — Ще сердився на попа за порваного паса.

— Якби-то. Батюшка покликав мене та ще вилаяв. «У мене, — каже, — вуздечок, хочеш і тебе загнуздаю. Чом наймиту не сказав, щоб виніс з конюшні?» Я ж їй же богу просив. Але він не дав. Тепер плати.

— Ото тобі наука. Не ходи до пона робити. Думаси у мене грошей позичити? Вибач, нема.

— Я б дуже просив...

— І не проси.

— Хоча б п'ять злотих. Як на сповіді, відкриюсь перед вами. Є у мене п'ять злотих. На подать складаю. Та й вам ще винний-таки.

— Твоє щастя, — наче згадав щось Бородай, — що я в доброму настрої. Дам позичку. І навіть без векселя, без процентів. Роблю в честь того, що скоро наш національний траур — річниця з дня смерті Петлюри. Ти неодмінно повинен прийти на свято. Не один — з жінкою, ще й сусідів запросиш. На свято прибуде представник нашого проводу. Ми повинні показати йому, що Бодаки не забуте богом, сіре село, а просвічене. Розумієш?

Таранчук зрозумів одно — йому позичать грошей. До якогось там трауру йому не було діла. Всяке свято — мужикові зайва розтрата. Ліпше завжди будні були б. В будні не так нестатки видно.

Бородай забряжчав ключами. Кладнув замок, заскрипіли дверцята шафи. Він виніс гроші. Довго розглядав їх на долоні. Йому не хотілося розлучатися зі своїм добром, а Таранчук не наважувався простягнути руку.

— Коли ж віддаси? — перераховував Бородай монети.

— Бог дасть, зароблю ціпом, віддам.

— За телицю винний. Проценти ростуть, не забувай.

— Позичене — не з'їдене, — хитнув головою Таранчук,

— Бери і плати за штраф, що з тобою подієш,— подав Бородай гроші.— Завтра чуть світ до машини з Ганною.

— Велике вам спасибі, що допомогли. На молотьбу не забаримося.

Таранчук пішов. Його постать потонула в теміні зимової ночі.

Бородай дмухнув на лампу в ванькирі. Переступив поріг у світлицю, дістав з божниці саморобний блокнот у цератовій оправі, дописав навпроти прізвища Таранчука новий борг і взяв ся знову за книжечку.

«А добродій Глуценко мене поважає,— роздумував,— не даремно запевняв, що товариство на мене надіється».

Бородай згадав, як недавно на зборах добровольців¹ цей панок довго балакав про українську державність.

Після приїзду Глуценка Гордій відчув, що він також не лямком шитий, а «людина ідеї». А що це так, все село в цьому скоро переконається.

Від високих думок аж на серці полегшало. Піднявши голову, помітив, що Маркіян спить. Зразу ж розсердився. Бородаєві хотілося, щоб син виростав міцним, як дуб. Він же кволий і сирий, мов осичина. А хто винен? Мотря! Вона боїться, щоб вітер на нього не повіяв, примхам його потурає, до спідниці пришла б.

Відвернув свій погляд від сина. Гортав книжечку. Премудрість не лізла в голову. Знову дістав блокнот і вголос прочитав передбачення Брюсового календаря на 1938 рік: «В кінці грудня місяця невеликий мороз з вітром, хуртовина».

— Бреше Брюсов! — бурмотів.— Ніякої хуртовини не буде.

Хазяїна мучило, скільки з копи намолотить. Вечерялось не смачно і спалось твердо. Прокинувся, ще й перші півні не співали.

Морозяна ніч сипала холодні зорі на сніг. Важка Бородаєва тинь, довга і чорна, снувала неспокійно. Лив з олив'ярки оливу в шестірню, і тинь горбилася поруч. Бородай підіймав руку, і тинь підіймала свою з довгими пальцями.

Вдосвіта почали люди на молотьбу сходитися. Хазяїн розставляв їх.

Йосипові, як найменшому, випало коні гонити. Щоб вони не ковзалися, хлопець посипав землю піском.

— Вйо! — крикнув Бородай, рухаючи пасом.

Хлопець поганяв коней. Заторохкотів порожній барабан. Микола кинув розв'язаного снопа на стіл. Бородай розправив його

¹ Українські буржуазні націоналісти.

і став подавати у барабан. Молотарка загула приглушено, рівномірно. Коні пішли повільніше.

Дід Архип викидав снопи з засторонку. Таранчук закладав ожеред. Ганна підносила йому соломку, а Клипачеві дівчата готували віялку, щоб зразу зерно очищати.

Йосипові набридло ходити навколо стовпа. Коли коні заслопували його від Бородая, хлопець сів на дишло.

Ожеред ріс, мов на дрижджах. Притоптуючи соломку, Антін помітив, що Йосип чіпляється на дишло. Погрозив йому.

Від напруженої молотьби злетів пас. Його намазали живицею. Молотарка знову загула.

Раптом Бородай солоденько гукнув Йосипові:

— Сідай на дишло! Тільки не на середину, а скраю, щоб не обламалося.

Навіть дід Архип, який знав Бородая змалку, здивувався такій доброті.

Хлопець вагався. Бочком сів на дишло. Коні минули вал. Бородай якраз відвернувся від барабана. Йосип скочив на ноги.

— Чого злякався? — питає хазяїн. — Сідай, у тебе ж ноги болять.

У Йосипа справді боліли ноги. Коли постав обід, він, підставивши коням мішок з просом, присів.

За стіл запросили всіх. Бородай не поскупився на чарку. А Йосипу від втоми не хотілося їсти.

11

У зимові вечори дід Архип навідував Таранчуків. До півночі сиділи при каганці.

— Шкода, що у вас син, а не дочка, — прижмуривши хитрі очі, починав дід.

— З хлопцем і то мороки стільки, а з дівчиною і поготів, — луцила Ганна квасолу.

— Хіба я зле... якби дочка, може б, Бородай за Маркіяна взяв?

— Тю! Таке вигадате.

— Я не задля сміху. Дуже вже добрий Бородай для Йосипа, — вийняв дід з-за пазухи люльку.

— Щоб те добро та боком не вийшло, — втрутився Антін. — Раніше хлопець ввечері додому забігав, а зараз...

— Найми — не рідна мати... Що ж він робить вечорами? — цікавився Архип.

— Свято якесь буде. Мусить сидіти тепер і вчити щось напам'ять. Бородаєві заманулося, щоб Йосип на цій забаві вірша читав. Хлопчисько не хотів, та хіба перечитимеш хазяїнові?

До наступного свята готувалися перш за все сільські багатії. Отець Анатолій оголосив, що служитиметься панахида. Коливо буде.

Діду Архипові кортіло взнати подробиці свят. Він гадав, що Йосип обізнаний, в честь кого служитиметься панахида. А коли Йосипові це відомо, то й Таранчуки знають. Антін, однак, нічого нового не міг розповісти. Він сказав, що, мабуть, помер якийсь воевода. За нього й молитимуться.

У церкві після служби до віктаря вийшов Бородай, пригладжуючи волосся, звернувся до односельчан:

— Добродійне товариство, — кашлянув, — вирішило в нашому селі відсвяткувати річницю з дня смерті Петлюри. У цей день... — Бородай зупинився. — Словом, після обіду приходьте в школу.

За Бородаєм говорив отець Анатолій. Ще раз нагадав, що ввечері служитиметься панахида по «убієнному».

Йосип чекав цього свята. Зранку Бородай розпорядився, щоб хлопець одягнув Маркіянів костюм і вишиту сорочку.

Маркіянові ж спеціально пошили сині широчезні штани на випуск, шапку з малиновим башликом і золотим тризубцем. Мотря підперезала сніжка поясом з пишними торочками на кінцях, пришила на грудях жовто-блакитну стрічку. Таку ж стрічку приколов Бородай і Йосипові.

Відтоді як хлопець кинув школу, ніколи він у ній не бував. Вастукотіло серце, коли ступив на широке подвір'я. Пригадалося: «Йосип з гроша здачі»... Єва Станіславівна... Здається, будинок школи посірів, угруз в землю.

Бородай з братом Романом запрошували людей заходити у клас. З класу винесли парти. Замість них стояли довгі лави, а спереду збили сцену і затигнули її зеленою завісою.

Свято не розпочиналось. Чекали гостя.

Глуценко приїхав не один. Поруч з ним у санях сидів постерунковий, той, що оштрафував Таранчука. Глуценкові явно не сподобалося, що Бородай зі свитою сільських багатіїв раніше поздоровкалися з Куридевичем, а тоді вже і йому тиснули руку. Добродій кривився, хмурив брови.

— Пана керовніка запросили? — кинув він.

— Аякже. Дав слово прийти. Він ознайомився з нашою програмою, — доповів Бородай.

Глуценко неквапливо йшов у клас. Наблизившись до гурту юнаків і дівчат, підняв праву руку, салютуючи:

— Слава Україні!

Але молодь мовчала. З-за спини Глуценка пропхався Роман.

— Героям слава! — привітався за всіх. Хотів прицокнути каблуками, та перешкодила чиясь нога.

Молодь засміялась, а Роман, вчепившись Глуценкові за руку, шипів:

— Не дивуйтеся — темнота сільська. Що там казати, тільки ми з Гордієм і отець Анатолій «Народну справу» виписуємо...

Бородай ввів у клас пана керовніка й попа. Вони поспішили на сцену. За ними — постерунковий. Окинув терпким поглядом клас з порога, зачинив двері.

Йосип з Маркіяном притаїлися на сцені за диктовою перегородкою. Там зібрались також співаки церковного хору.

За столом на сцені розсілися Бородай, Глуценко, піп і пан керовнік.

Батюшка важко піднявся з крісла, склав руки, мов на казанні, й урочисто сказав, що про «славного сина», котрий боровся проти більшовицької навали, розповідь Бородай.

— Пам'ять про Петлюру ми носимо в серцях, — піп ткнув пальцем у груди. — Прошу всіх встати.

Лави заскрипіли. Люди стояли, лиш постерунковий сидів, упершись ліктями в коліна.

Потім Бородай розгорнув книжечку, над якою потів уже не один вечір, почав промову.

— Хто ми? — питався з запалом. — Ми — нащадки січовиків, які лягли кістьми, щоб нас не полонив більшовизм. І нині ми повинні повторити спасибі, спасибі й ще раз спасибі спасителю нашому маршалку Пілсудському, чий образ ми заквітчали вишитими рушниками.

Бородай оглянувся й вказав у глибину сцени на портрет вусатого Пілсудського, який справді був прикрашений рушником.

Кінчивши, Бородай чекав оплесків. Він застерігав Романа підібрати надійних людей, але оплески були рідкими, наче хто бив мух.

Відкрили завісу. На сцену вийшов хор. Заспівали. «Боже, великий, єдиний...» Коли пісня скінчилась, Маркіян, запинаючись, прочитав вірша.

Бородай оголосив:

— Виступає Йосип Таранчук!

Піп голосно додав, звертаючись до Глуценка:

— Це хлоп'я з гуці нашого люду.

Йосип вийшов на край сцени. Вклонився, як навчав хазяїн. На хлопця звелися десятки очей. Він відчув ці погляди, але не розгубився.

Глуценко протер пенсне, щоб оглянути декламатора. Причмокнув від задоволення.

Бородай ще раз виглянув, пошепки застеріг Йосипа:

— Гляди не читай «Заповіт» до кінця!

У залі панувала тиша.

Як умру, то поховайте
Мене на могилі...

Лунко звучали ці слова. Йосип підняв голову. Побачив під стіною батька, Миколу, Грицька... З гурту жінок на нього глянули ласкаві очі матері. Легко стало хлопцеві. Він забув, що казав Бородай, забув про все на світі. Йому хотілося читати далі, так, як вивчив «Заповіт» на пасовиську.

Не зупинився, читав до кінця:

Поховайте та вставайте,
Кайдани пор...

Бородай обома руками схопив хлопця за рукав і потягнув зі сцени. Роман шарпнув щосили за шнурок, щоб затягнути завісу. Планка, до якої вона була прив'язана, тріснула, переламалася і з розмаху вцілила у засклений портрет Пілсудського, зірвавши його.

— Хор, хор на сцену! — лютився Бородай.

Куняючий постерунковий загвалтував:

— Що трафілось? Хлопи захцелі каші березової?

Співаки наспіх, безладно тягли:

Наш смяли жолнежікі
На позиц'ях стойом...

— Стоять, та втікати збираються, — кинув хтось насмішкувато. — Маршалок Пілсудський здох і на стіні не держиться.

Пан керовнік пополотнів, почувши це. Роман підказав йому стиха, що то витівка Грицька.

— Постерунковий! — підскочив пан керовнік до Курилевича.

Той кинувся до Грицька, схопив його за комір і потяг у коридор.

— Я тобі дам бунтувати! — кричав він.

Їх оточили хлопці.

Односельчани квапливо розходилися. Їх не міг зупинити отець Апатолій, який запрошував усіх на панахиду.

Мотря з попадею умовляли:

— Не розходьтєся. Куди ж ви? Ми таке коливо зготували. У церкву пішли деякі. По дорозі Мотря сварила чоловіка:

— Я казала, не возися з хлопчиськом. Тепер ганьба така! Ніколи не надійся на наймита!

12

Підоспіла пилипівка — настав час платити подать.

Солтис, — він завжди ходив у військовій формі, щоб його люди боялися, — приплентався до Таранчуків. Прилип, як шевська смола до чобота.

— Платіть подать!

— Зачекайте, паночку, — просив Антін.

— Чого ж чекати? Нєма грошей — тєлицю продай. Раз строк підійшов — чекати не можна. Закон!

— Боронь боже, чи я проти закону, — доводив Антін. — Закон не зміниш, але...

— Що за «але»? Я ждати не можу!

Солтис знав, що в Таранчуків за душею нема й ламаного гроша, і став позирати на їх бідняцьку господарку. Він точив злість на Антона з того дня, як той купив Зірку. Сам тоді був на ярмарку, торгувався за цю ж тєлицю. Але тітка дорого хотіла. Ждав до вечора: думав, збавить ціну. Пішов у ресторацію пива випити, вернувся — від тєлиці й сліду не стало.

Тільки солтис вийшов з двора, Таранчуки взялись до роботи. Поодягали на себе всю одежину. Миски й горщики Ганна віднесла до сусідів. Антін позмітав усе борошно, яке тільки було, в один мішечок і також відніс. У хаті світились голі стіни.

Деся під вечір солтис навідався знову. Але не один. З ним прийшов здакуційник¹ — виснажений чоловік у чорному пальті з портфелем під пахвою.

— Розстарався грошей? — буркнув солтис.

Антін мовчав.

— Будемо описувати, — вийняв здакуційник з портфєля папєри.

— Відчиняй скриню, газдине, — сказав солтис і взявся за віко.

¹ Судовий виконавець.

Ганна заломила руки, хотіла боронити скриню.

— Сиди! — тупнув Антін. — Най забирають усе — ниньки їх право.

— Та тут нічого брати! Одне дрантя лишилось, — грюкнув віком солтис і став опечатувати скриню. Потім нишпорив по хаті, але нічого не міг знайти, щоб записати до протоколу. Покрутився і, лаючись, зняв з лежанки стареньке рядно.

Стола, збитого з двох дощок, табуретку і лаву без однієї ніжки здакуційник не записував.

Скриню винесли на подвір'я. Тут уже чекав десятник з саньми.

Солтис почвалав у хлівець.

— Антоне, — зойкнула Ганна, — за первісточкою нашою пішов!

Таранчука вжалили ці слова. Він метнувся і став як укопаний на порозі хлівця.

Солтис накинув на роги Зірці мотузку.

— Оступись, — штовхнув Таранчука, тягнучи за собою телицю.

— Все заберіть, а первістки не дам! Хіба через мій труп! — відрізав Антін, стиснувши кулаки.

Переляканий солтис випустив мотузку з рук.

Антін вп'явся у нього налитими кров'ю очима.

— Десятник! Здакуційник! Сюди! — загвалтував солтис.

Полохливий здакуційник кинувся розшукувати поліцаю, що ходив по сусідніх дворах. Десятник побоювався ступити до хліва.

Курилевич влетів на подвір'я і оперіцнів Антоном гумовою палицею. Таранчук не скрикнув. Вперся руками й ногами в одвірок і ніби заляк.

— На постерунок його! — кричав солтис.

Курилевич спробував ударити Таранчука по руках. Антін схопив його за груди і відштовхнув пріч.

— Опам'ятайся! — жахнулась Ганна. — Уб'ють тебе.

Поліцай, солтис і десятник накинулись на Антоном. Він відбивався, та його, об'юшеного кров'ю, зв'язали, пхнули на сани.

Солтис прив'язав до полудрабка телицю. Рушили.

Ганна обняла первісточку за шию, бігла за саньми.

— Куди ж її, людоньки! Рятуйте! — гукала когось на поміч.

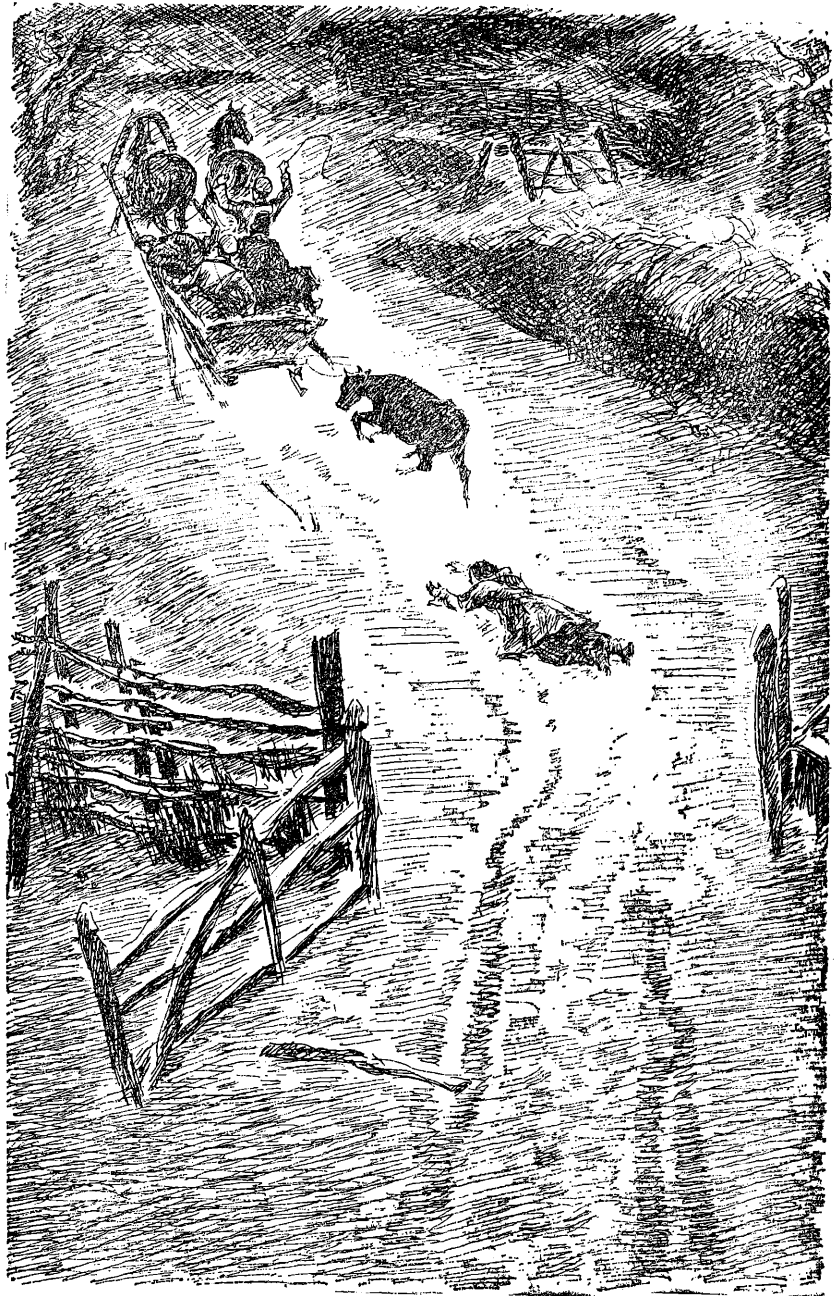
Солтис натягнув віжки.

Коні рвонули.

Ганна вибилася з сил, упала посеред дороги.

За непокірність властям просидів Антін з тиждень в холодній.

Комісія з гміни продала морг поля і Зірку. Поле купив Бородай за ті гроші, що напозичав Антін у нього, а Зірку і скриню — солтис.

Добре, що хоч кривобока хата залишилась і садиби півморга, а то довелося б комірне звідати.

Тепер Йосип боявся додому показуватися. Мати вмовляла:

— Терпи, синочку. Може, тобі, бог дасть, колись легше буде, як виростеш. Гіркий хліб, що ти його заробляєш.

В такому скрутному становищі Таранчуки ще не були. Тут якраз вербовщик у село наскочив, щоб в Аргентину їхали.

Зібралася сходка. Бородай вчитав з газети громаді, яке то славне життя десь там, за морем.

Таранчук вирішив їхати. Будь-що-будь. Марив надією на бучину, хоч Ганна і не йняла тому віри.

— Зелені поля здалеку,— казала.

Антін таки переконав її, бо ходив розвідуватись на третє село, з якого позаторік поїхала партія.

Один бідак зараз братові на дорогу грошей вислав, щоб перебиврався.

Дід Архип також радив їхати.

— Якби мені та літа мої молодії, махнув би,— попихкував люлькою.

Вирядила Ганна Антона у Кременець до агента. Пробув у місті три дні, добиваючись прийому. Прийшов веселим: одержав лист на комісію.

— Людей там, як маку в маківці,— розповідав дома.— З малими дітьми не беруть. Вислухав мене агент, видав лист. Восени партію відправлятимуть. Але що то дохторі ще скажуть?

Антін з жінкою і сином сходили на комісію. Лікарі встановили, що вони цілком здорові. Тепер можна було і шифкарту¹ одержати.

До Таранчуків стали навідуватись купці. За хату і садибу прицінювалися. Ганна жила, як у тумані. Сама город упорала. Антін найнявся на тартак, якого з весни відкрив пан Рачинський, і за господаркою не мав часу приглянути. Пізно приходив з роботи, стругав дубову палицю.

— Допоміг би мені,— озивалась від печі Ганна.

Не слухав її.

— Нащо ця палиця? Через море скакати думаєш? — питала.

Мовчав. Розігрівав до червона товстий дріт. Випалиював дірку в палиці. Як хто заходив у хату, кидав палицю під ліжко, аби не бачили, що робив.

«Чи не з глузду з'їхав чоловік? — непокоїлась Ганна. Наодинці не раз обмацувала палицю, заглядала у випалену дірку, але нічого не розуміла.

¹ Дозвіл на виїзд в іншу країну.

Приніс Антін заробіток — шість злотих по двадцять грошів.

— Чом дрібники взяв? — дорікала Ганна.

— Циган знає, що робить, — зауважив Антін, сунувши дріт у жар.

— Я нічого...

— Зачини на клямку двері. Зараз побачиш.

Мусила слухати його.

— Там в агента чув, що злоті високо в Аргентині ціняться. Але не дають везти їх туди. На якісь інші міняють. От і придумав я цю штуку, — крутив Антін палицю. — Назбираємо грошей — і в дірку. Не здогадаються пани, де ми свій скарб заховали. Га?

— Де ми тих грошей візьмемо?

— Як де? Тартак ціле літо буде відкритим. Хату продамо. Йосип заробить. Бородасві ми нічого не винні.

— Недобре щось, Антоне, моє серце віщує. Як воно там, на чужій землі?

— Земля божя. Він її сотворив. Лише в нас бідакам не дають. А там — корчуй ліс, бери землі скільки завгодно. Як земля буде — вдесятеро сили прибавиться.

— Може й правда, — погоджувалась Ганна. Коли б не сусіди, особливо сусідки, які переконували її в протилежному, вона б вірила Антону і не сумнівалася.

З Таранчукової витівки їхати шукати щастя найбільш насміхалася Химка, яка стала ще сердитішою, коли її чоловіка Трохима запроторили в тюрму.

— Авжеж що їдьте. Добра чи заробите, чи ні, а горби наростуть, — казала Ганні біля криниці.

Іншої думки був Бородай. Він схилив Антона відмовити всім, хто чекав продажу садиби і хати. Сам хотів купити. Дав завдаток і сказав, що Йосипові за роботу накіпе. Якщо ще грошей не вистачить, — позичить кілька десятків злотих. Таранчук розбагатіє і доларами вишле.

Хто не вірить у кращу долю? І Антін вірив. Вірив, як в те, що вранці неодмінно зійде сонце, а вночі сьятимуть зорі. Тією згубною надією опасливив Ганну, яка не стала слухати пересудів Химки. Відповідала їй:

— Що ж, най буде і гірше, аби інше.

Пан Рачинський виписав на жнива нові машини. Тепер він міг збирати хліб руками одних батраків.

Невеличкий трактор з жатками стояв біля широкого лану пшениці, в наспіх збитій з дощок шопі. Тут же вистругали тік і привезли парову молотарку.

Трактор пихкотів щоранку, ніби сповіщав селянам, що пан не потребує більше робочих рук і, якщо мужики спробують бунтувати, як в минулому році, для Рачинського це байдуже.

Бородай сприйняв цю новину по-своєму: знову можна буде женців за дванадцятий сніп найняти, бо біднякам поткнулись нікуди.

Ось-ось мали вийти в поле, як темної ночі хтось пустив під панську шопу червоного півня. Деренчала рейка на фольварку, бамкотіли-лементували церковні дзвони. Заспані люди виходили з хат, протирали очі.

— Бийте, дзвони, по панських машинах,— перешіптувались, але не бігли гасити вогонь.

Пожежа наробила страшного шуму. Всіх наймитів погнали на допит у поліцію. Але винних не знайшли.

Не спав тепер Бородай. Примарою блукав щоночі навколо хутора під смереками. Пожежа налякала його більше, аніж листівки, розклевні торік. І тому, як тільки жита доспіли, він послав Йосипа в село за женцями. Віддавав за одинадцятий сніп, щоб скоріше зібрати. Полукипки розставляв ближче до хутора.

...Сяяла рожева зірниця. Йосип прокинувся. Боліли руки, ніла спина. Вчора він теж жав. Перепнув коней і сів під полукипок над стежкою, що вела до села. Невдовзі почув гупання ніг. Притаївся.

— Хто сказав, що вона у Химки? — питав хтось. Наче Романа голос.

— Тихіше,— обірвав його Бородай. І пошепки: — Маркіян здибав її. Вийшла з Ялинця. Подалась через сіножати в село. Він і вислідив, коли до Химки...

— От молодець, в батюся вдався.

«Чи не про Єву Станіславівну?» — похолов Йосип, вгрузаючи у полукипку.

Бородаї закурювали.

— Поліції ти сповістив? Чого ж нам іти? — вийняв Роман запальничку.

— Як там чого? Ми в Химчиному садку чатуватимемо. Може, втікати здумас. Тут ми її...

— А чого вона об'явилася?

— Певно, Трохим втік з тюрми.

Йосип затаїв подих. Бородаї неквапливо йшли стернею. Пет-
люючи між полукіпками, Йосип підкрався до коней. Швидко
розпутав і скочив на Кумиса.

— Ти куди? Стій, очmano! — пролунала навздогін Бородаєва
лайка.

Нестямився, як в'їхав у село, крутнув у темну вуличку до
тітки Химки. І враз осадив гарячого коня.

З подвір'я виходив гурт поліцаїв, ведучи Єву Станіславівну.
Вона помітила Йосипа, усміхнулася йому.

«Запізнився. І чом я раніше не взнав?» — докоряв собі Йосип.
Завернув коня. Порівнявшись з гуртом поліцаїв, голосно, щоб
усі чули, гукнув:

— Прощайте, Єво Станіславівно!

— Стій! — зарепетував поліцай.

Йосип понісся у поле. З його уяви не сходила вузька вулиця,
поліцаї з револьверами. Єва Станіславівна із зв'язаними назад
руками, без хустки.

Палахкотіла рожева зірниця на сході.

Йосип зібрав коней і повів їх на хутір. Не чекав сніданку.
Поїхав на грабалці за Терник, де мали дожинати пшеницю.

Було тихо-тихо. Наче застигла у передранковій імлі пшениця.
Не хитала золотими стеблами, не згинала важкий колос. Ще
спали після вчорашнього дня коники-цвіркуни, придорожні ко-
валики.

Не женці — Бородай примчався, як шалений.

— Чого гасав у село? — аж пінився.

Йосип хотів тікати.

— Стій! — наздогнав і вхопив його за руку Бородай. — Уб'ю
на місці, вовчєня!

— Бийте.

Бородай замахнувся пужалном. Проте не наважився вдарити:
йшли женці. Скрутив Йосипову руку.

— Розправляюся з тобою! — просичав.

Йосипів батько вийшов на поле з грабками. У видолинку пше-
ниця хоч вигналась і високою, але була рідкою.

— Налягайте! — підбадьорював женців хазяїн. — Нині в моєму
домі обжинки відсвяткуємо.

Женці стали в'ряд. Блиснули серпи, і перші жмені пшениці
лягли на високу стерню.

Таранчук помахував косою. Ганна в'язала за ним. Йосип по-
сив снопи.

З півдня повіяв ласкавий вітерець. Дихнув приємною прохолодою. Йосип розстебнув пазуху, зітхнув полегшено.

Бородай забігав по полю.

— Дожинайте, а то, боронь боже, дощ зірветься,— підганяв*

— Вже б пообідати пора,— вставила Тацька.

— Переробилася. Докінчуйте! — не вгавав Бородай.

Він боязко поглядав на ліс. З-за нього повзли хмари.

— За десятий сніп віддам, аби встигли до дощу,— обізався Бородай.

Вітер утих. П'ярко запахло чебрецем і суріпкою. Стерня наче пом'якшала, не їжилася і не кололася так. Над річкою зграйками шугали ластівки. Вони черкали грудьми воду і стрілою здіймалися вгору, щоб знову упасти вниз.

Десь за Ялищем тріснув грім.

— Погнав Ілля коней по небу,— вітер спітнілого лоба Таранчук.

На сіру спраглу землю впала крапля дощу, потім друга, третя...

Стомлені жінці позносили снопи і поховалися під полукіпки. Бородаєві якось незручно цуратися людей, і він примостився збоку.

— Все-таки не дожали,— буркнув з докором.

Гроза поступово вщухала. Зіпнулася райдуга, стала воду в Ікві набирати. Але жати було вже неможливо.

Бородай і не думав запрошувати жінців на вечерю.

Таранчуки йшли мовчки. Віяв вітерець. Знову пустився дощ.

— Ось і наша колишня нивка,— звернула Ганна з польової доріжки до вузької смужки білого жита, яке виднілося звідусюди, ніби пришита суровими нитками латка на світі.

— Давно пора жати, Антоне.

Таранчук мовчав. Навіть не зупинився. Хіба то його поле? Бородай купив його.

Ганна взяла кілька колосків. Від дотику жито осипалось. Покотилася сльоза, і в слід за зерниною з колоска на землю.

Антін ішов не оглядаючись. На стежці виразно виднілися сліди його босих ніг.

14

Ялинець кишив «рицежами»¹. У ліс з'їхалися з усього повіту молоді синки осадників. Вони почували в палатках, обідали з похідної кухні. Ними командував старий майор. За літо вони обнесли сільські садки й городи.

¹ Фашистська молодіжна організація в панській Польщі.

Бородай не втратив нагоди погендлювати. По відру молока носив у ліс Йосип щоранку.

В обід на хутір приїжджав майор в колясці. Мотря підносила йому з льоху гладущик холодної сметани, аби вгамував спрагу.

Коли майбутні офіцери армії панствової проходили маршем, Бородай жалкував, що Маркіян ще малий і його не прийняли в рицезі.

— Чують пани щось зле, — гомоніли люди, — недарма своїх дітей змусили ружжа в руки взяти.

Настороженість блукала селами. Але вона обходила Таранчуків. Антін складав гріш до гроша, готувався до від'їзду.

Йосип уже не був підпасичем. Забув і про свою пасіку. Бородай побив його, але не вигнав. Йосип вважався головним робітником у Бородая на господарці.

Дід Архип не пустив Миколу в найми. Відвів онука на тартак, і той працював піднощиком.

Корів пасла Оленка, сестричка Грицька з Кривулі. Йосип спочатку соромився дівчинки, і коли Мотря ставила для них на кухні миску борщу, хлопець лише вмочав ложку і облизував її. Хліба з'їдав невеличкий шматочок. Був голодний, як вовк, але боявся, щоб Оленка не подумала, що він ненажера.

Оленка теж соромилася Йосипа. Якщо він підсував ближче до неї миску, клала ложку на стіл.

— Я вже пообідала, — витирала губи.

Мотря забирала миску і виливала недоїдений борщ у цеберку. Йосипові й Оленці так було шкода його, але мовчали.

Проте подружили. Сталось це так. Бородай поїхали в місто. Мотря наказала Оленці картоплі для свиней наварити.

Дівчинка розклала вогонь. Дрова чомусь не горіли. Дим вернув з комина на кухню. Спираючись обома руками на припічок, Оленка заглядала в комин. Протягу не було зовсім.

Стояла дівчинка, окутана димом, гризла пальчик. На замурзаному обличчі розплилися сльози.

На кухню зайшов Йосип.

— Що сталося? — наблизився до Оленки.

— Хі-і-ба я ви-н-на, — заплакала дівчинка і побігла в сніп. Йосип розчинив вікно. Схопив кочергу — і в запічок.

— Так і є, затулку забула відчинити.

В комині загуло.

— Оленко, а йди-но згіджуй, — гукнув Йосип.

Вона ховалась за двері. Рюмсала.

— Чого ти? Я ж нікому не скажу, — взяв Оленку за руку.

Сам підставив на рогач баняка і витягнув з печі. Поміг зідити. А потім удвох дим рушниками виганяли через вікно...

Тепер, як колись Йосип Миколі, Оленка носила Йосипові обід на поле. Йї хлопець зізнався, що не хоче кудись там їхати. Але батько зібрав уже грошей на шифкарту. Мати сушила сухарі й зашивала у торбу. Наближався час виїзду.

Та ось Бодаки стрепенулись — ударила війна. Звістку про неї донесли посвідчення на повобранців. Солтис зібрав сходку. Виступав пан керовнік. Загрожував комусь:

— Гудзика од плаща не дамі!

Поспішно з'єднувались в кавалерійські загони осадники з навколишніх сіл. Від'їжджали на Кременець. Постерунковий виганяв людей на вулицю, і вони повинні були хором кричати:

— Хай живе військо польське!

— Нех жис! — прикладали пальці до конфедераток осадники.

Поліцаї нишпорили по селу і били прикладами тих, хто не виходив вітати кавалеристів.

Насильно зігнали людей на подвір'я школи. Громада гомоніла, хвилювалася. Під балконом пана керовніка вигукували один перед одного солтис, Бородай і отець Анатолій. Пан керовнік галасував:

— Нас ідуть полонити совети!

Отець Анатолій тягнув:

— Сунуться в наші хати, яко тать, і в кого розчинена діжа буде, то й розчину з'їдять.

— Отак сире тісто і з'їдять? Щось не віриться! — заперечив хтось із гурту.

Сільські верховоди намовляли різати худобу, гноїти хліб. Селяни переглядалися, хитро підморгуючи веселими очима.

Сходка закінчилася скоро. Люди розійшлися.

Згодом на подвір'я школи в'їхала підвода. Солтис з Бородаєм виносили скрині і ящики з покоїв пана керовніка. Клади на віз.

Пан керовнік просив солтиса доглянути за його особняком, бо ненадовго виїжджає.

— Поїхали! — штовхнув пан керовнік візника.

Бородай скинув капелюха. Отець Анатолій хрестом, що теліпався на срібному ланцюжку, перехрестив дорогу.

Наступного дня з села зник і пан солтис, втік пан Рачинський.

Об'явився дядько Трохим. Вільно ходив по селу, нікого не боявся. Всім стрічним пояснював:

— Будьте певні, я знаю, чому пан Рачинський в Румунію втік — панська Польща пенькнула, як бубльбашка.

Чекали змін.

Мотря не гримала вже на Йосипа, годувала краще. Маркіян і той принишк.

Поїхав Йосип за Терник. Зяблив.

Його руки слабкі, ледве тримають плуга. Чепіги вискакують, коли леміш натикається на камінець чи на суху грудку. Старанно заорює огріхи, щоб хазяїн не розгнівався. Сісти б відпочити, поглянути на осіннє поле, на Ялинець. Ліс такий багрянний, наче багаття хто розклав на верхівіттях. Але ж робота не чекає...

Святково одягнена Оленка бігла через рілля.

«Чого б це вона,— здивувався Йосип,— і не шкода їй червоної сукенки?»

— Ти ореш, нічого не знаєш,— підскочила дівчинка.— Гайда на вигін!

— Чого на вигін?

— Під Городисько усе село висипало. Там всі наші: дядько Трохим, Петрик, дід Архип...

— Ну й хай собі,— мовив Йосип.— Бородай не похвалить, коли не кінчу зяблити.

— Ти нічого не знаєш! Там дядько Трохим каже, що не буде більше наймитів і нам Бородая нічого лякатися.

Оленка знімала оброть з борозенного. Йосип випріг коня з шлеї і посадив верхи дівчинку.

Сам скочив на іншого. У підкочених до колін штанях із валу, в розхристаній сорочці, без картуза сидів на коні збентежений. Подолом сорочки витирав обличчя. А воно — обвітрене, засмагле. Брови вигоріли: сонце общипало їх. Губи потріскані. Стиснуті. На лівій щоці засохли кусочки розтертої землі.

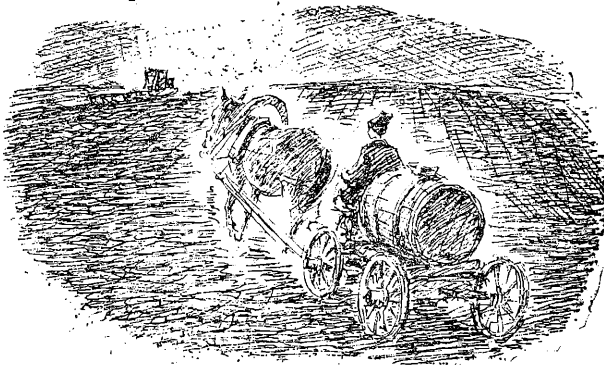
Зміряв Оленку радісним поглядом. Але вагався. Чи правду говорять вона?

— Давай галопом. Я не впаду,— умовляла Оленка.

Йосип натягнув повід. Вітер розчісував волосся на голові, закидав його з лоба назад.

Здалеку побачили безліч людей під горою. Шляхом з-за Ялинця рухалися колони.

Йшло військo червоне.

КРИЖІ

Повість

I

Укрившись з головою — носик пробив у подушці ямку, — спить Оленка. Сон її неспокійний. Мати підходила тихо до неї, а вона зворухнулася. Мати зупинилась, жаліючи її будити, постояла. Ступила — вона так і скрикнула:

— Облава?!

Коси сколошкані, очі зіркаті.

— Доню, де? — заспокійливо, насмішливо обізвалася мати.—
Ще не чути...

Навпроти у ліжку зашарудів, пручнувшись, Сергійко. Він спить то з Оленкою, то з батьками,— з ким захоче. Мати похапцем укривала його, сонного, і все заспокоювала Оленку:

— Тобі приснилося... Вставай, дитино. Візок чекає...— А сама не могла стриматися, проказувала пошепки: — Що за світ? Боже, наші діти на облавах сплять, облавами вкриваються, тому їх трусить, їх підкидає. Люди, зночувати ніч — щастя. А передновати? Боже-люди, як жити?

Втихла і стояла серед хати у передсвітанкових сутінках, як на сторожі майбутнього дня. Мати запитує це часто й повсюдно — бог і люди мовчать.

У вікнах сіро. Оленка сидить на тапчані: грубий валов'яний сінник, зібгане кусюче рядно. Батькового шкуратяника, яким вона вкривається, вже нема. Батько зняв його, вона й не почувла. Він обачний: напевно, як завжди, чоботи в руки, шкуратяника на руку — і павишицьки вийшов у сіпі. Там озувся й одягнувся, щоб нікого не будити.

Оленка стріснула головою, прогаваючи сон, і стрибнула на долівку: босоніж, у полотняній куценській сорочці — вона, як біле березеня. Захапалася, щоб сукенку на себе, а сінника з хати.

— Я сама винесу, доню.

Вона глянула на свою схилену матір Уляну, яка ламала хмиз, уступила в шкарбуни, за светрика й шугнула до порога.

У сінях — з дверей у двері. У темряві запахло опаленим залізом, кіптявою, вугільним пилом, невивітраним димком — кузня.

Батько запитав:

— Устала? — І, нависши над горном, як велетенська тінь.

— Я скрикнула спросонку — облава! А мама заспокоюють — приснилося... А мені в голові шумить, ніяк не можу опам'ятатися. Я тільки зараз згадала, що мені снилося,— жито! — сказала Оленка, обійшла ковадло на дубовій колоді й звично піднесла руку, навіпомацьки беручись за коромисло міхів.

— Тепер усім сниться жито,— промовив її батько Полікарп.

Він викресав вогню, задмухав, і їй здалося, що він добув вогонь не з кресала, а зі своїх пальців,— його чорні долони висвічувалися. Нагортаючи на слабкі промінці солом'яну потеруху, трісочки й присипаючи їх дрібним вугіллям, підморгнув їй.

Оленка потягла коромисло донизу. В горні загуло.

Батько показав рукою, щоб дмухала легше, повільніше — поклав у вогонь штабу, приготував кліщі, молота, змів рукавом ковадло й відійшов до візка.

Візок розібраний. Без коліс. Поки встали, батько розібрав. Його треба конче довести до пуття. Вона обіцяла вчителєві Корнієві Терентійовичу, що поїдуть по картоплю. Хто ту картоплю йому викопає й привезе, як не вона з хлопцями?

Стоїть казан із вугіллям. У казані вугілля березове, саморобне. Ним штабу не нагрієш. Воно на видноті на той випадок, якби заскочила облава чи нагодився хтось із чужих. Тоді присиплють цим вугіллям тверде, кам'яне, з яким ховаються і яке лежить у ямці під дубовою колодою й ковадлом. За грудку кам'яного вугілля можуть і повісити, бо інакше як з поїзда, з платформи його не добути. Коли-то вони з батьком знову подадуться до колії?

Батько виміряв діаметр колеса, звівся і, високий, у старому шкурятнику, взявся за кліщі. Вихопив розпечену штабу — темні стіни, закіптявіле вікно, верстат — усе зачервонілося.

Ударив молот, відгукнулося ковадло. Бризнули й зашкварчала іскри. Вони гасли на батькових руках і на бровах.

Коромисло самохіть здіймалося вгору, донизу силоміць: Оленка випростується й згинається, прирісши до нього. Ще коли була зовсім мала, порпаючись у піску край воріт, ляскала в долоні, заводячи: «Дзень-дзень»... — так і доросла до коромисла.

У роботі вони неговіркі: коваль і дочка. Залізо шкварчить: як жити? А молот: дзень-дзень — на весь день.

Штаба згинається, буде шина. Її батько знається із залізом з діда-прадіда. Прадід його гартував, дід теж, може, вони робили ті чарівні шаблі, що ними як махнеш, то ворожі голови з пліч... Батько кував вози, якими їздила вся Крижанівщина. Підковував коней. Люди не дарма кажуть: знайти підкову — це на щастя. То була робота. А тепер: «Ет, глемзання», — хоч вони і живуть з молота, а не із золота.

Їй хочеться, щоб візок був міцний, гарний, і вона упадає коло міхів: Коромисло чомусь поважчало: часто змінює руку. Болить у попереку. Ні про що не хочеться думати, а в скронях — цок... цок... Вона згадує, що їй снилося не просто жито, а ой у полі жито, начеб із пісні. В скронях знову — цок... цок...

Склепану штабу кинуто у воду. Клуби пари заволікають кузню. Нічого не видно. Дівчина повільніше надимає міхи, переполює і схоплюється, що сама себе дурить: горно ж притихає.

До неї підступає батько й каже:

— Ех, ти, згинаєшся і розгинаєшся, як у полі береза, — шкурятник на ньому порипує. — Скуємо ми з тобою теліжку — запрягайся і махай куди хоч, — піддає охоти.

Оленка налягає на коромисло.

— Куй залізо, поки гаряче, — приказує.

А міхи надсадно скриплять: «Суп-ра... Суп-ра...» Вона посміхається. Коли Корній Терентійович ставить учневі двійку, то зауважує: «Супра!» — в перекладі з латинської це значить: очі вгору!

Вона гне коромисло з усієї сили донизу, сама теж нахиляється додолу, а міхи скриплять: «Суп-ра»...

II

Бруківка бокаювата, обочини ямисті. Оленка йде і постукує черевиками на липовій підшві. Щоб у пальцях ті підшви згиналися, їх розрізано й оточено зсередини пасочками. Тільки й ременю, що пасочки, все інше — брезентик, дерево. Не черевики, сама назва.

Дівчачі очі, звиклі до розруйнованої міської дороги, до зничених будівель, добачають нове руйніня. Вчора ще лежали латки тротуару, а нині плити вивергано.

Ранок, але пікого не видно. На яких вікнах віконниці, їх не повідчинювано, а які затягнуто фіранками. Будинки, хати — мовчазні, вовкуваті, обідрані.

Вона спускається з гористих Волоків. Велике, добре сонце, зійшовши із-за Старого Городища, заливає промінням Крижі. Висвічуються розтрощені, зі знесеними дахами корпуси залізничних майстерень. Більша половина міста над річкою Крижичанкою у купищах цегли, тиньку й грузу, які начеб повсякчас димлять: там було гетто. Стоїть із потрісканим фронтоном собор, націлившись у небо хрестом. Блищить лише вікнами вокзал — присадиста сіра споруда. За собором, на Перначівці, червоніють ряди котеджів, де живуть ляндрірт, комендант гестапо... Крижі поріділі, як прорубані. Лежать, вимирають у долині під високим небом, під крилом лісу, серед полів, де туманіють далекі села. На привокзальній площі, яка буває і ярмарковою, на щоглі завис фашистський прапор.

І це — місто?

Оленчині дерев'яники стукотять по землі, як і по брукові. Дівчина йде, зменшуються широкі обрії. Звужується великий світ, і вона мовби зменшується в ньому. Вже їй не видно полів, лісу — широких просторів. Болять руки, біль від ковальських міхів ще терпше в її плечах — важка дорога до школи, важка і сама школа, ліпше б до неї і не ходити. Але Корній Терентійович каже, якщо ми самі не вчитимемося, то нам буде ще гірше. Вона підбадьорює себе цим і думає: натягнув батько шини на колеса

чи ні? Якби Сергійко більший, а то батькові й до міхів, і за молот...

— Ковалівно?

Оклик перецинив її зненацька. Видяш! Оленці хочеться чимдуж поминути його садибу.

— Стій-но,— начеб просить він, хоч міг би й гаркнути: «Стій!» — як уже звук.— А де ж твій добрий день? Чи вас цьому не вчать?

Вона зупиняється.

— Добрий день.

Видяш хнябитися у хвіртці й сміється. Його садиба щільно обнесена дошками, які пофарбовані назелено з червоними ромбами. Поверх натягнуто у три ряди колючий дріт. Ворота ковані залізом. Залізом кована й хвіртка, в якій прорізано «серцем» вічко. Хата — мурована, з підвалами, зашклений балкон. Навіть нужник мурований.

Крізь прочинену хвіртку видно: каменярі викладають двір плитами. Раніше тротуар тягнувся лише від хвіртки до хати, тепер подвір'я забетоновується.

Видяш у чорному, на рукаві біла пов'язка: поліцай.

— Татусь кує?..

Оленка мовчить. Вона і не дивиться на нього. Стоїть перед ним — білокоса, в білих кісниках, у рябенькому светрику й стримується, щоб не затремити. Передчуває: Видяш запитуватиме: «А де вугіллячко берете? — й хитро додасть: — Я все про вас знаю, навіть те, чим ви дихаєте».

Але він цього разу про вугілля не згадує.

— Поковує, святий та божий,— проказує, зручніше схилиючись на хвіртковий стовп.

Видяш непоказний: обличчя кулачком, завжди червоненьке, ніби підрум'янене. Не очі, а очки, не ніс, а носик, не рот, а ротик — усе дрібне. Держить у руці круглого кашкета, і дрібні чорненькі кучері всіюють його лисинку.

Оленка поблимує на нього спідлоба й думає: «На кого він схожий?..»

А він начеб і не втримує її, але й не відпускає від себе: тягне слово за словом, як kota за хвіст.

— Значить, кує...

Вона знає, що він має на гадці, мовляв, якщо на ярмарку я ще не застукав твого батька з підковами для чобіт, з клямками, з лемешами, то нехай дякує за це мені, його кумові.

— Ти в дерев'яниках?

Її пориває кинути йому в обличчя: «Як бачите!» А він піджартовує:

— І як вони до ходу? Може, батько їх ще й підківками тобі підкував би? Зносу не було б! — Його сміх теж дрібний, холодний.

Видяшу набридає хнябитися. Випростується. Чоботи з високими халявами. Він утопає до колін у своїх чоботях. Оленка покусує нижню губу: придумала! Він схожий на мишу, яка вискочила з димаря, набравшись сажі.

— Що ж, дякуй своєму татові за дерев'яники, — проказує він, показуючи свої гостренькі зубки. Серйознішає, і його чорні очки зблискують, налившись тушшю. — Я його знаю, робили з ним на промкомбінаті. В нього переконання! — Видяш це мовби й не каже, а гризе. — Що ж воно таке — переконання? Хоч ти Ковалівно-Висоцька ходиш до школи, але й ти не знаєш. Я помиляюся? Ні. Видяш ще ніколи не помилився. Переконання — це те ж саме, чому люди не ходять голі. Ти кумекай. Присягаються: в це я вірю, а в це ні, на цьому стою і мене не зрушити!.. В чому ж тут сіль? Та в тому ж самому, чому не ходимо голі. Прикриваємо сорочкою грінне тіло і такою ж сорочкою прикриваємо ще гріннішу душу. А чия ж, як не своя сорочка — пайближча? Тоді, тьху, якщо вона не тепла!

На подвір'ї робітники попідіймали голови, слухаючи.

— Майстрові, не до вас п'ють, не роззявляйте ротів. Я тут з ученицею, з учорашньою піонерочкою річ веду. Чи, може, ви під собор проситесь?

Котрийсь із робітників на те відповідає так:

— Ні, не просимося. Там змушують поклони бити. Ліпше ми вже тут поколінкуємо.

— То-то!..

Під собором — тюрма.

Видяш підносить, виставивши папроти себе свою лівцю, зирить на годинника й відпускає її.

— Можеш іти, Висоцька. Але не дуже там слухайся отого Проскурняка-чмурняка, — перекирвляє прізвище Корнія Терентійовича. — Він мені просто не подобається. Ти спи, вставай і згадуй, що я тобі сказав.

Вона відходить повільно, потім пускається швидше, а він стовбичить у хвіртці й гукає навздогін:

— Не забувай, хто твій хрещений батько!

Колись, як була в сповитку, він носив її хрестити. Вона цього не пам'ятає. Проскакує повз незагороджену капличку. Кілька років тому капличку збиралися зносити, бо вона на переїзді. Видяш перший накинуся, розібрав цегляну загорожу й склав собі з неї нужника. Вона це пам'ятає. А як він вступив до поліції, батько сказав йому в очі, щоб і ноги його не було в них. Це

вона теж пам'ятає. Навіть той суботній день і то, як Видяш відповів: «Гляди, куме, ще пожалієш...»,— і облизав своїм гостреньким язичком тоненькі губи.

«І як земля такого носить? — думала Оленка.— Як?..»

Замість портфеля чи ранця в руці — рогоз'яний кошук. Тепер нема нічого фабричного. Люди живуть, як у печерну добу, думас вона словами Корнія Терентійовича, забуваючи, що несла йому радість: візок, теліжка буде, і вони поїдуть по картоплю.

Її мучить: «І як такого носить земля?.. Миша у сажі, але то така миша, що й kota не боїться,— ось хто той Видяш!» — розгадує Оленка.

Вона незчувається, коли поминає руйновища й розбитою дорогою виходить на круглу привокзальну площу. Перед нею — вокзал, за спиною — будинок гостаро й поліції, а школа обіч — за залізною огорожею.

Ще дуже рано. Вона зупиняється, ковзаючись по брукові, поступає до стояків, на яких викинуто фашистський прапор. Стояки зварено й поставлено розкарякою, як вежку, а на ній щогла, — таке зварити й поставити можуть хіба що запопадливі холуї. Оленка, озираючись, обходить стояки зі щоглою й плює — раз, обходить вдруге і знову плює — два... Над нею лопотить полотноце, і на ньому наче б корчиться на білому тлі свастика. Вона тричі плює до підніжжя цього прапора, а тоді стукотить дерев'яниками до шкільної огорожі.

III

Школа гула. Серж Швидак розкручував над головами ремінь з алюмінієвою пряжкою. Дудоніло. З навстіж розчинених вхідних дверей нахильці, товплячись, випихались учні. Злетівши зі сходів, менші зупинялися купками, а старші вимахували на площу. Віктор Яременко і пакував хліб з маслом, і вертівся дзигорою на одній позі — рудий, пістрявий.

Оленка збігла зі сходів, держачи в руці цілушку. Піднесла її до губів, але не вкусила. Погейкування, шарварок, висвист Сержевої пряжки, мелькання Віктора — все це зупинилося, вмовкло. Ударив барабан, завищала труба — з вокзалу привезли полонених.

Їх виводять і шигують. в колони перед гостаро й поліцією. Звідси поженуть в Іванову долину. Там концтабір, і там полонені битимуть базальт. Фашисти і в концтабір ведуть з музикою. Грають самі полонені.

Дівчина виходить за огорожу й прихилиється до неї плечима. Площа обсаджена поліцаями, вокзал блоковано. А барабан б'є!..

У неї в очах чорніє-мерхне полудневе сонце. Вона розплющує очі, щоб дивитися і бачити. Вузькі брови, зламавшись, тремтять, і тремтять вії. Пілотки, картузи, бинти... Гімнастерки, шнелі... Черевики, чоботи, онучі... Оленка втуплюється очима: двоє полонених, склавши руки, несуть товариша. Його руки й його голова в бинтах.

Він не може обняти своїх друзів за шию. Третій полонений підтримує його за спину, а він помахус простоволосою головою то в той, то в той бік.

І завмерлі у вишикуваних колонах, і ті, що підходять, кожен з них, як усі. Всі вони на одне обличчя — полонені. Сонячно теплий вересень.

Оленка дивиться, вдивляється, але куди не повернеться, перед її очима те саме: голова, обв'язана скривавленим бинтом. Цей бинт по самі очі. Обличчя спечене, худе, похмуре. Воно мовби вибите з червоного граніту: клинцюватий ніс, запалі й стиснуті губи, випнуте підборіддя, висока шия. Кожна рисочка на цьому обличчі — наче вирізьблена.

З-під кривавого, начеб кам'яного бинта — очі, білки з червоними прожилками.

Оленка замімила. Учні стоять примовклими купками. Один Мартин гасає, то він зник, то появився — невгамовний господарсько. Віктор доминає хліб з маслом. Мартин до нього: віддай! — забрав хліб з маслом у сина бургомістра, і вже його нема. До Віктора підходить Серж, підперізується, щоб було видно, яка в нього пряжка на животі, й наступає на нього: нащо віддав Мартинові свій обід? Дівчина схоплюється — це ж Мартин бігає до полонених і назад.

А де ж Лесь?..

Мартин підскакує до неї, хапає за руку з цілушкою, але вона затискує цілушку.

— Дурна... Я віднесу, — каже.

Вона бачить Леся, який, відступаючи задки, дивиться на неї.

— Я сама! — кидає Оленка Мартинові й відривається від огорожі.

Лесь Стогній вибігає на площу. Оглядається на неї. І вона побігла, мовби наздоганяючи його. Він досяг колони, віддав свій хліб, повертається. Якби і їй так? Есесівець напускає на неї вовкодава. Лесь стає як вкопаний: вовкодав на нього гавкає, й Оленка встигає всукати свою цілушку в перші-ліпші руки.

Гальт, лайка. Лесь її почекав, і вони мчать до школи.

А Мартинові хоч би що: навідбирав у малечі хліб, печену картоплю, задубілі деруни, яйця — хто що має, те й бере на обід, — ізсипав гамузом у картуз і жене, як вітер. Серж, Віктор та ще Жора Глинський хочуть його перегнати, підставляють ніжку. Він перескакує через їхні ноги, він не боїться не то їх — поліцаїв, есесівців з вовкодавами. Промайнув, де поліцаїв й есесівців найрідше, віддав, що роздобув, зі своїм картузом. Мартинові погрожують, його переймають — він показує голі руки; сміється — показує білі зуби, підкидає головою, тицяє пальцем на школу — дзвінок! — і, вихрастий, русявий, тікає з площі.

Учнів ніхто не заганяє в розчинені двері. Малеча залітає, як горобчики, — фур по сходах, фур. А старші ступають з опущеними головами: батьки на війні, може, чийсь і тут, на площі, і його поженуть у концтабір?

Лесь ступає за Оленкою. Він теж у дерев'яниках. Вони мовчать. Лише їхні підощі човгають по підлозі.

Останнім у клас вмітається Мартин.

У дверях з'являється пані Ельза. Зупиняється на порозі — коси розпуцені, як пишна кульбаба, шия міцна. Вона тисне до виставлених грудей журнал й акуратно складену газету: ніяких підручників нема, то ж навчає німецької мови з газети.

Парти порипують, учні зриваються. На «гутен таг» учителька накидається з криком:

— Зачинити вікна! Зачинити!

Серж і Віктор зачиняють вікна, тоді вона рушає від порога. Видокують її чорні лаковані, на високих каблуках черевики. Мелькають м'язисті, дебелі литки, і сама вона, дебела, в чорній сукні, з якої випирають стегна, в білій блузці з рукавами-буфами, ставши по-військовому струнко перед класом, пронизливо оглядає всіх рудакуватими, підведеними синьою очима.

До фашистського нашествия пані Ельза була Лізою Олександрівною Дермак.

Вона викладала німецьку мову, не дуже її знаючи, й навчала-ся в учительському інституті. Тепер стала Ельзою Дерман, мовби таким і було її справжнє ім'я і прізвище. Довго клопоталася, поки прийняли у фольксдойчі. Хвалилася наліво й направо, як медична комісія досліджувала її черепа, її носа, науково довівши, що вона справді належить до вищої арійської раси панів, а не унтерменшів.

Щоб ще більше утвердитися в фольксдойчах, перефарбувала коси в біле.

Не визнавала, щоб до неї зверталися по імені й по батькові, навіть не пані вчителька — пані Ельза.

— Чого нагнули голови? Носите хліб недобиткам! — закричала розлючено.

— Не всі... — заїкнувся з передньої парти Серж. Це ж пікнув і Жорж.

— А хто? — напустилася пані Ельза. — Ану, називайте!

Вони повставали. Котрийсь із них оглянувся на Мартина.

— Таке! — пхинькнув Мартин. — Ти он на Віктора тицяй. Сам Віктор віддав мені хліб з маслом, я й відніс, — сказав він і показав Сержеві й Жорі язика. — А як же не нести? Вони ж — наші!

— Вікторе, ти, син пана бургомістра?.. Хліб? З маслом? — аж затрусилася пані Ельза, забувши, що стоїть на сонці.

На її лобі заблищав піт.

Клас захихотів, — чи з того, що Мартин показав донощикам язика, чи з того, як учителька накинулася на сінка бургомістра.

За вікнами пролунали команди. Полонені рушили, площа задубилася.

Пані Ельза відступила в затінок. Сонячне проміння замиготіло по стінах, і Оленці здалося, що вона знову бачить великі, гнівні очі з-під кам'яного бинта.

— Пані Ельзо, он мій кашкет валяється, — почувся голос Мартина. Він стояв коло вікна й показував на площу. — Вірте... — просився за картозом.

IV

Мартин до школи не прийшов. Візок готовий, тому Оленка з Лесем подалась опісля уроків до нього: вони втрьох обіцяли Корню Терентійовичу накопати й привезти картоплю.

Мартинова хата на Перначівці. Треба піднятися до собору, проскочити вулицю-алею, на якій шнуром стоять котеджі, й вийти на пригірок. На Мартиновому кутку вузькі, як стежки, узвозисті, заболочені провулки, халупки, що налазять одна на одну, й вузькі городи, що тягнуться до гаю, колишнього парку.

Хлопець і дівчина підходять до кривобокої низенької хати з перекошеними вікнами. Подвір'я в спорипі. Двері трахкають — Мартин на порозі. Кругловидий, набурмосений, ніс пипкою. Таке враження, що не радий і не хоче пустити їх до хати.

Лесь запитує:

— А де твоя коза?

— Коза-коза! — відпекується Мартин.

— А ми подумали, що ти злякався Дерманки й тому не прийшов до школи, — кидає Лесь.

Мартин морщиться і мовчить, Оленка зиркає на Леся, щоб той прикусив язика, каже, чому вони тут, згадує, як пані Ельза хапала Мартина, коли він попросився за картузом, потім Леся, її за вуха й вигнала до пана директора за те, що вона носила полоненим їсти, і як він, Мартин, заступився за неї, Оленку.

— Ти так і випалив тій Дерманці в очі: «Хапайте, крутять, пані Ельзо, мене хоча б за обидва вуха. Мої вуха витримають. А Оленку нащо — дівчинка ж?» — проказує вона бубонистим Мартиновим голосом, раптом повертається й дивиться на Леся.

Леся вловлює в дівчачому погляді докір, навіть виклик за те, що змовчав перед Дерманкою, і він каже:

— Вчора пана директора не було, й він нині нас викликав.

Мартин перестав морщитися.

— Ну й що? — занутиє і сходить з порога.

— Кричав аж ревів, — відказує Оленка.

— Віктор, Серж і Жорка йому на тебе найбільше доносили, — відказує Леся і додає: — От кому б не завадило дати бубни!

Мартин повертається до порога, мовби йому зовсім не цікаво, хто на нього доносив.

Оленка відчуває: Мартин не вірить Лесевим словам. Йї образливо. Хіба вони не товариші? Разом вступили до першого класу. Разом вчилися в панській школі. Коли звільнили від панів, разом вступали в піонери. Тепер — разом. Мабуть, Лесеві не треба було починати з того, що Мартин злякався пана директора й не прийшов до школи.

— Я знаю, — каже вона Мартинові, — ти зовсім не тому не був нині в школі, що когось боїшся, не тому...

Мартин кліпає повіками, а його видвілі брови зводяться. Лобасте чоло затінюється. На скронях пульсують сині живчики.

— Я ж сам... — зривається з його губ. Губи стискаються — з нього не видобудеш більше й слова.

Давно не підстригався: патли напустилися на вуха. Сорочка завелика, піджак теж — батькові.

Леся і Оленка знають, що він сам. Переступають з ноги на ногу. Кому тепер з медом? Але, хоч би як там не було: в Леся — мати, в Оленки — і мати і батько.

Леся опускає голову. Оленка поколує своїм дерев'яником стежку й напрошується:

— Може, тобі допомогти в чомусь, Мартине? — паленіє, бо і сама не знає, як йому допомогти, чим, але напрошується ще дужче: — Ми б могли, правда ж, Лесю? — і дивиться на назуху його заходженої сорочки.

— Чому б і ні? — згоджується той, розирямляючись і вирівнюючись.

Мартин сміється й каже:

— Хлопці й дівчата, я сміюсь, бо якої мені допомоги? А по картоплю — гайда, хоч би і завтра.

Мартин проводить їх, не сходячи з порога. Вони відходять і він смутніє. Руки опустилися. Босі ноги мовби примерзли до вичовганого каменя.

Він сам: батько на фронті. Другий рік від нього нема ніякої вістки. Чи живий? А мати? По його ліву руку — стоїть хата з вибитими вікнами, без дверей. Жила велика родина. Переховували пораненого партизана. За те усіх: бабуню й діда, їхню дочку Марію з двома старшими дітьми і з малою Дінкою — за колючий дріт коло станції. Ешелон подадуть і — в концтабір. Чекали. А Мартинова мати Нюра працювала прибиральницею на вокзалі. Тітка Марія й передала їй Дінку через дріт. Його мати зважилася, взяла й привела дівчинку додому, а поліція слідом. Мати випхнула Мартина і Дінку у вікно. Він із Дінкою встигли сховатись. Йому що, аби з хати, на город, у гай, а там — і сам чорт не знайде, це то що поліцаї. Він сховав Дінку в лисячу нору. Вернувся — матір заарештували. Її протримали місяць під собором. Він і передачі туди носив. А потім узяли й вивезли. Хто каже, що на роботи, а хто — в концтабір. У кого допитаєшся? Чи мати повернеться? От він і сам. Ні, не сам: давно переховує Дінку, але й найближчі нехай думають, що він сам. Коли матір погнали під собор, він кинувся до своєї тітки Люби, матиної сестри, а та, як побачила його, відразу ж і затрусилася: так злякалася. Мабуть, подумала що прийшов до неї жити, бо як же йому без батька й матері? Та він уже заспокоїв тітку Любу. «Напевно вам, тітонько, ніяково, що я прийшов?» — запитав. «А як ти здогадався, Мартине? Я завжди була певна, що ти і розумний, і вихований, і чемний. Навіть коли батьки тебе не раз сварили за всячину: хіба неправда? — я і тоді стояла за тебе горою!.. А німаки, поліцаї нікого не милують, хто вступається за тих, що в гетто, чи хто з ними зв'язується. Сам, голубе, знаєш», — розбалакалася тітка. «Не бійтеся, тітонько, як я до вас ішов, мене ніхто не бачив, і, будьте певні, я ніколи більше до вас не навідаюся, хіба що самі мене навістите», — пообіцяв і запевнив він. Це її зворушило, вона просила його до столу, щоб хоч попоїв! якраз борщ укипів і є чим забілити, та він відмовився: «Нехай вам, тітонько, більше буде: я не об'їдайло». Спроваджуючи його, не стрималася й запитала: «Чи правда, що ти з Марією дитиною ховаєшся?» — «Така правда, як вош співає, а Гітлер почув і наструнює своїх маршалів, щоб вони слухали», — випалив, з тим і пішов, а вона й відсахнулася. А в нього ж жевріла надія оповісти про Дінку,

може б, тітка її взяла, може б, перепровадила на далекі глухі села.

Йому треба берегтися. І ховатися йому треба.

Він стояв на порозі, видивляючись і прислухаючись: через неї, через Дінку не пішов до школи, хоч саме через неї йому і треба ходити, щоб не було найменшої підозри. Дінці, бач, сумно. Завів уранці козу з цапком до хати — нехай пограється, а сам до гаю, нарвати козі й цапку трави. Вертається: коза на подвір'ї, мекає, а Дінка цапка не пускає, товчуться у сніях. Він обі-млів, — вони ж під самим носом у начальників гестапо, поліції. Якби ту Дінку хто уздрів одним оком — капут і їй, і йому. Вигнав цапка надвір, тупнув на Дінку, колодку на двері, а сам то навколо хати, то в провулок, то на город: не міг знайти місця. Перетрусився, перегремтів і взявся за роботу. Мати город посадила. А з чого вони з Дінкою живуть, як не з того городу: картопля, буряк, капуста, морква — своє. За картоплю чи за іншу городину інколи на базарі він виміняє хліб, так що інколи в них і хліб водиться до козячого молока.

Відійшли Оленка з Лесем, а Мартин не вертається до хати. Там знову коза з цапком. Як не сердився на Дінку, але мусив завести козу з цапком їй для розваги, бо ж вона світу-сонця не бачить.

Пересвідчився, що нікого нема близько, взявся за клямку.

— Награлася і як собі хочеш, — сказав Дінці. — Козу я забираю, нехай трохи попасуться з цапком, сам буду на городі, бо треба в'язати цибулю, а ти до вікна щоб і не підходила. Почуєш, що хтось іде, ховайся під запічок і затуляйся затулюю.

Замурзане, чорнявеньке — кіски баранчиком — дівча мовчки лупало чорними очима.

Мартин припнув козу на Дінчиному зарослому подвір'ї; коза її годує — це по-перше, отже, тут гріха нема; а по-друге, щоб їй не було видно з вікна, де та коза з цапком.

Цибуля підсохла. В'яже її у вінки, сидячи на городі, й не спускає погляду з хати. На дверях колодка. Як та колодка на дверях, так Дінка в його грудях. Про що б не думав, а «зачиняє» і «відчиняє» себе Дінкою.

Дінчин город у бур'яні, на сусідському, праворуч, було жито й тепер стерня, лише десь віддалік повзає якась бабуся. Він знає: вона підсліпувата й недобачає. Цибуля шелестить. А його думки шумлять. Над ним повно неба, перед ним повно простору, а його думкам тісно.

Мартин згадує батька, згадує матір — перед ним зеленіє, подекуди багряніючи на узліссі, гай, удвобіч розкинулася бідна

Перначівка, за нею лежать Крижі, кричать поїзди, женучи на схід і захід, над ним висне синє вересневе небо; а його голова гуде, як великий дзвін, і на те, чому він мучиться, що болить лютим болем, що палить душу й що не може погаснути, ніхто не дає відповіді.

Його пориває: покинути цибулю, Дінку, козу з цапком, схопитися, бігти. Куди?

Він задивляється на гай. Добре бути деревом. Корінь шукає в землі поживу. Листя п'є сонце. А зима — стоїш собі в снігу. Дивиться довго, аж сірі очі стають, як олов'яні.

Але навіть ходити в той гай тепер небезпечно: комендант гестапо щоранку вигулює там коня.

Хлопець згадав, як комендант гестапо щоранку пришпорює сірого, в яблуках жеребця, і його думки мовби наткнулися на перешкоду, якої ні обійти, ні переплигнути. Саме ім'я пупгестапівця — Зігфрід Штернфельс усіх лякає. І Мартин думає: якби того пупгестапівця тут не було, то батько й мати були б дома, то ніхто б не забирав Дінчиних матері, братів і сестер, бабуні й дідуся і йому б не треба було з нею ховатися. І той гай, як був, так і був би міським парком.

Косує на хату — на дверях колодка. Тихо. Та Дінка, як всі. Чому ж її хочуть убити?

Люди, яких знав і яких не знав, всі начеб однакові. Рогатих він не бачив. З'явився пупгестапівець — одним нашито бубни на плечі й груди, поганяй до ями. Іншим начеплені бляхи, гвинтівки в руки — поліцаї, це ліпший сорт. А собі — ручічні знаки на коміри, погони, блискавки на рукаві. Він — найвищого сорту. А решта просто в лахмітті, нехай бояться й здихають.

«І поки той пупгестапівець буде верховодити, як йому заманеться?» — думає хлопець.

З гаю виходять Серж, Жорка. Помічають Мартина і прозивають його:

— Козопас! Козопас!

Підсліпувата бабуся не бачить їх зі свого городу й хреститься, бо вона теж з козою на межі.

Мартин не озивається до прозивачів. Завдає собі на плечі вінки цибулі і йде з їхніх очей.

— Козолуп взявся за пуп!..

Він насуплюється, якби не Дінка, не один з них взявся б за пупа. Він би їм показав. Зуби поцокують з ненависті. Заходить у повітку, хапається руками за голову й плаче. Сльози течуть у долоні й обпікають пальці.

Мартин сидить, не хоче виходити з повітки.

Босу ногу кляе курка. В нього є і трійко курей. Все, що мама залишила, він допильнує. Троє курей несуть по троє яєць. Двоє для них із Дінкою, а третє він відкладає.

Хлопець проганяє курку й вигулькує з повітки. Прозивачів не чути, коза з цапком пасуться. Хата зачинена. Ступаючи по двір'ям, він думає: «А що б сказали, коли б знали, що в мене є Дінка? Що?» З ніг і до голови, з голови і до п'ят його охоплює щось ще незвідане, непереборне — втіха, радість? Це почуття таке сильне, що він, здається, зараз візьме Дінку на руки, понесе, буде носити її по всіх Крижах, щоб усі знали, щоб усі бачили. Він вливається своєю радістю. Вийшов у провулок, стоїть, і його очі, як вогні.

Вкоськує себе, щоб заспокоїтися. Ні, нікуди він Дінку не понесе, нікому її не покаже. Хіба даром ховав її в лисячій норі? Серце перестає стукати. Замість зловтішної радості в груди вливається тепле, ніжне: так буває, коли Дінка притуляється до нього вві сні і коли він спить, готовий у будь-яку мить, зачувши небезпеку, виплигнути разом з дівчинкою в прохилене вікно. За те тепле й ніжне, що він відчуває, коли Дінки й нема поруч, Мартин нічого не боїться, і йому ніхто не страшний.

Йому ще багато в цей день довелося дечого зробити: виніс на горище цибулю, нарубав трохи дров, бо ж зима не за горами, а тоді не нарубаєшся, і він, де що не вперше, носить і рубає. Нарешті подоїв козу. Вечеряли з Дінкою в сутінках. Запала темрява — вивів Дінку на двір. Походили споришем і — спати.

Ще й не світало, Мартин двері на колодку, а сам по траву. Коза з цапком повинні щось їсти. Припинати ж їх, покинувши, не випадає: час непевний, хтось відігне — і шукай вітра в полі. Або просто коза зірветься з припону й побіжить світ за очі.

Найкраща трава в гаю. На межі він давно повиривав. Уже осінь, і трава не хоче рости, жухне.

З рядниною через плече помчав з городу. Поки пуггестапівець виїде на прогулянку, він нарве доброї трави і повернеться. Вбіг у гай, накинувся на траву під кущами.

Трава висока, жиласта, перестояна. Рве, а вона в'їдається в руку. Якби серпом, та Мартин не зважається: відразу буде видно, а тоді, дивись, якийсь Видяш і заявиться: «Ти жнеш, де заборонено?» — навіщо йому сніг на голову.

Прихилившись, незчувся, як над ним хтось зупинився й дихає просто за комір. Отерп. Підводить голову — конянка. Справді перед ним стояла якась шкапа. Була спутана. Тягнувся припин. Перше, що подумалося: козу нізащо не можна залишати на припоні, — шкапа на ланцюгу й то зірвалася, а в нього лан-

цього нема. Він сказав: «Кось-кось...» — і погладив коняку по губах. Далася, не тікала.

Це була гніда кобила. Мартин знав чия — колишнього онучаря з Перначівки. Тепер кругом онуччя, кругом сама тобі утиль-сировина, але онучар її не збирає й не возить: нікому вона не потрібна, а кобилу держить, обробляє городи.

Йому стало шкода гнідої, і він намірився відвести сухоробріцю додому, та враз у голові завертілося, закружляло: забув про траву, про козу з цапком, про Дінку. Скочив на ноги — кобила не втікала. «Кось-кось...» — узяв за ланцюга і повів її на середню доріжку, якою любить роз'їжджати верхи гестапівець.

Мартин квапився: миттю прив'язав кобилу до дуба край доріжки, але так, щоб її не дуже було помітно, — за ліщиною. Сам же не тікав. Йому конче хотілося побачити, що з цього вийде. Почув жеребець кобилу чи ні? Він знав, де йому найкраще сховатися: обрав собі куща, до якого не підступиш — такий густий. Продерся, примостився, спостерігає.

Скоро почувлося: цок... цок... Гасм їхав Штернфельс. Середня доріжка, паче просіка, просвічується. Заблинцали логопи. Верхівець сидів, гикаючи, на сідлі, і кашкет теж погичував на його голові. Жеребець раптом зупинився, задер морду, вишкірився: «Іга-га!..» — заіржав. Німак махнув стеком. Кінь пустився з усіх ніг, і його не можна було стримати. Баский, струнконогий, у підтягнутому животі потьохкувало: тьох-тьох... За кущем заіржала кобила, відгукнулася.

Мартин приріс до землі: почалося — комендант гестапо звівся у сідлі...

Хлопець заплющив очі. Розплющив: пупгестапівець без кашкета лежить на землі, чухає боки й кричить, лається по-своєму. Злетів з коня, як гниле яблуко.

Сірий жеребець клякнув на передні коліна — сам не розуміє, що ж сталося?

Мартин затиснув рота; його розбирає й душить сміх.

Пупгестапівець вихоплює пістолета, який у нього на животі, й не знає, на кого його спрямувати, — на свого верхового, чи на чужу шкапу?

— Кроща!.. — кричить, скрегоче зубами.

Сміх ще дужче душить Мартина...

V

Хлопці взялися за голоблі, волочать візок-теліжку, а за нею тягнуться Корній Терентійович з Оленкою.

На бетонованому мості їх перепиняє Видяши

— Куди розігналися, позагнуздунані? — І, не чекаючи на відповідь, піднімає з візка-теліжки порожні мішки, під якими лежать два городники.

Лесь випалює: «По міні!» — осмілів. Мартин просто спльовує. Оленка признається: «По картоплю».

— Заткнись! — Поліцай тупає ногою. — Це ви, добродію, так навчате їх поваги, неслуху? — напускається на вчителя.

— Ми позагнуздунані — ваша правда, — каже Корній Терентійович. — Тільки ми розігналися, як ви самі зволили висловитися, а ви от на припоні. Та й то вас чомусь припинають на нікчемному бетоняку, а не на залізничному мості. Невже, пане Видяш, не довіряють?

— Що?! — кричить Видяш, аж відлунює під мостом. — Ану, забирайся!

Візок-теліжка гуркотить через міст.

— Будьте певні, я перевірю, з чим ви повертатиметесь! — обіцяє поліцай і додає: — А ставлять нас, де треба. Це не вчительського ума діло.

Залізничний міст — оддалік. Там посилена варта — туди не підійти. Але й тут без аусвайсів — перепусток — чужим не проскочити. І купатися у Крижечанці коло мосту заборонено. Піщаний пляж знебувся, запустів.

Лесь розпинається, яка Видяшеві лахва: дере і дупить, що запопаде. Хлопець у запалі забуває про свою голобельку, й Мартин його стримує, щоб не дуже розперізувався, а тягнув.

Їх мирить Оленка, мовлячи: «Люди кажуть — окупантського багога й поліцайського кулака стережись».

Корній Терентійович зупиняється. Він ще цього не чув, але це йому подобається. Повторює: «Окупантського багога і поліцайського кулака?..» — й викидає палицею, спираючись на неї. Скільки його не пам'ятають, він з палицею. Одягнений у ходжевому-переходженому. Комір сорочки попідлатуваний. Чорний галстук злиняв. А капелюх — з діркою.

— Не дуже задирайтеся, — просить він своїх учнів, натякаючи, що лихо не спить.

Леся це не вдовольняє. Він згадує, як сам Корній Терентійович щойно підкусив Видяша, й вставляє:

— Теля не мукало, поки його під ніж не потягли.

Вони котять на гору Старим Городищем. Уздовж бруківки — шпалерою тополі. Вчитель вдаряє палицею об зламану тополю й каже:

— У війну, в лихоліття кожне дерево має свою долю, як і люди. Гляньте, що сталось з тополями? Одна обчухрана, друга

обламана, третя зі знесеним верхом. Зачепив танк, обдер тягач, яку обламали для маскування... А тополі все одно ростуть.

Старе Городище — хати терасами, на предковічних валах — спадає до мосту, до зачиненого млина, до річки, відбиваючись у її водах.

Вони вибираються на чолопок Старого Городища. Вони над містом, над його кутками. Стають перепочити. Розсунувши горби і гори, широкою долиною тече, виблискуючи, їхня річка. Над нею поля і села. Чорніє крило Чорного лісу, який тягнеться із Карпат і, перекинувшись десь там, за горами через Крижечанку, розростається по Волині.

Корній Терентійович скидає капелюха. Біліє його голова. Сиві брови острішкують. Густі сиві вуса посмикуються задержувати кінчиками.

У цей час заскрипіло, заскреготало, і тужно зашелестіли тополі. Виїжджав, тягнучись, довгий обоз. Попереду в бричці гнав грубий лядвiрт. По боках гарцювали вершники-поліцаї, тримаючи папереваги гвигтiвки. Охлялі, забiдженi коненята ледве тягли вози з мішками. В дояких лежали зв'язані свині, вівці. Довгий і широкий драбник був папакований курми. За возами пленталися прив'язані корови, телиці, бички. Дядьки сидять похмурі, неговірки. Лише якась молодиця то вхопиться за ручицю, перепочине, то знову пускається бігти, мабуть, наздоганяючи лядвiрта, й голосить: «Віддайте, та віддайте! Вона ж тільна, моя первісточка!»

Хлопці й дівчина стоять у придорожньому рові. Коло них Корній Терентійович. Він держить капелюха в руці, при своїй палиці, і вершник-поліцай тицяє на нього дулом: «Правильно, старий, робиш — перед нами треба здимати шапку здалеку!» Корній Терентійович проказує: «Місерія цум оцето», — і рвучко накидає на голову капелюха.

Курява клубами заступає дорогу — суне, навалюючись, рудою хмарою на місто. Лиш вершечки тополь проглядають і тремтять край дороги.

Оленка запитує в учителя, що він проказав поліцаєві?

— Горе, та ще з оцтом...

Допхавшись до цвинтаря, який винесений за Старе Городище і видніє з усіх боків, так начеб мертві завжди на сторожі й Крижів, і його околиць, вони звернули на шкільні городи. Їх наміряли вчителям відразу після звільнення. Тепер, в окупацію, ліпші ділянки, звісно, відібрали для себе пан директор, пані Ельза. Не дивно, що клаптик Корнія Терентійовича тягнувся смужечкою до яру і був ледащою невдобою.

Хлопці відразу взяли за городники. Картопляні кущі бла-
генькі, хмелиння ріденьке, незугарне. Коли Оленка приходила
підгортати, полоти, їй здавалося — город виправиться, а тепер
переконувалася, що курчат восени лічать.

Вчитель швидше машинально, ніж турботливо підбирав вики-
нуті бульбочки, зовсім не цікавлячись, як вони вродили. Його
думки, мабуть, були далеко. І коли Лесь з Мартином, накопав-
ши, навикидавши кущів, поспиналися на городники, він сказав:
«Давно я вперше почув про оте горе, та ще з оцетом», — начеб
і не підбирав картоплю, а чекав, поки хлопці притомляться.

Давно відхмарував грабіжницький обоз, в якому лементувала
молодиця. Видяш, напевне, не пропустив її через міст, накинув-
ся на неї, натовк, прибив. А тут погодяно, тихо. Над яром, до
якого вони дійдуть, вітер торкає кущі глуду, грабини. Яр глибо-
чезний — Вовчий. За ним до Чорного лісу облогуєть поля пер-
шого Старогородищенського колгоспу. Закапарані, збур'янілі.

Дивлячись поза Мартина й Леся, повз Оленку, яка присіла
навкарачки, на ті змарновані облоги, Корній Терентійович почав
свою оповідь. У часи першої світової війни його мобілізували на
фронт з Глухівського учительського інституту. Брали Пере-
мишль і відкочувалися назад. Фронт часто ламався.

— Служив я в піхоті. Взяли ми Добриводи. Село велике, бага-
те. Австріяки нас вибили. А коли ми вступили у Добриводи вдру-
ге, вони були розбиті вщент. Мене поранило в ногу осколком, і не
знайшлося хати, в якій я міг відлежатися. Так і валявся в по-
хідному лазаретному фургоні серед смалюхів. З буди мені було
видно: стирчить комин. І тут я побачив, що на вцілілому припіч-
кові сидить простоволоса жінка. Весіло. Відпустили морози,
і потекли струмки. Раптом та жінка засміялася, а потім розре-
готалася. Хижо, люто. А тоді вискочила на припік і вдарила
в гопки. Я збагнув: божевільна.

А коли втомилася, знову сіла на припікові, набрала пошелу,
сипала собі на голову, примовляючи: «місерія цум оцето», —
справляла поминки по своїх синах...

Він казав їм про минуле, щоб вони розуміли теперішнє, яке
їх підстерігало, полюючи за ними на кожному кроці.

Ніхто з них не знав, що Корній Терентійович був поранений.
Лесь заїкнувся, от, мовляв, чому ви при палиці. На що вчитель
пожартував: від ноги до серця і до голови — не близько.

— А тепер натискуйте, хлопці, на городники. Ваші батьки на
фронті, Мартин і без матері: повернуться, ще не таке будуть
розказувати.

Оленка пожаліла, що її батько не на фронті, метнулася до
картоплі й не розгиналася: вона і при матері, й при батькові, чи

найщасливіша? Фашисти вдерлися у Крижі перед жнивнами, в перші тижні війни — батьків рік не встиг до прийому, до призову. Лесів батько служив у міліції, його відразу мобілізували. Мартинів молодший, тому теж пішов.

Вони захопили два мішки, а тієї картоплі хоча б в один набралосся.

— Ну й бульба у вас, Корнію Терентійовичу, — не стримався Мартин, заглибивши в землю городника. — Її або свиням, або в контингенти.

— А ти, хлопче, правий, — обізвався вчитель. — Пані Ельза склала рознарядку, скільки нам здавати контингенту. Будь певен, окупанти, як свині, мою картоплю не погребують.

— Землі б вони наїлися! — кинув Лесь.

— Іх і цим не залякаєш, — сказав Корній Терентійович. — Вони і нашу землю везуть вагонами.

Мартин поплював на руки й не випускав городника. Вечоріло, і він частіше й частіше згадував Дінку. Покинувши Лесь на козі, гнав свою постать, поступаючи до яру. Докопав картоплю до кінця, змахував рукавом з лоба піт. Змахнув, стояв, і враз його не стало — так і шугнув у Вовчий яр.

Він не вийшов на повен зріст. Згодом із-за куща виткнулася його звихрена голова. Мартин кивав пальцем, щоб хтось підійшов. А коли Лесь з Оленкою кинулися бігти, він замахов рукою, щоб не бігли, а йшли повільно, поодиноці.

На схилі яру, під кущами лежав чоловік з перебинтованою головою й стогнав. Гімнастерка, галіфе — дрантя. Мабуть, полонений. Вимахнув, очевидно, з Чорного лісу або, навпаки, пробрався до нього, та досяг до Вовчого яру і знесилів.

Візок-теліжка знадобилася зовсім не під картоплю.

Корній Терентійович сказав, щоб принесли води.

Глибував, крутячись, Вовчий яр.

VI

Стукав молот, подзенькувало ковадло. Оленка зупинилася, передихаючи. Дзень-дзень — на весь день: батько — в кузні. А де ж йому бути йще? Встане — і за молот, а вона до міхів, поки не йде до школи. Допомогає й повернувшись. Землі у них і на заячий скік нема: латка городу. Хіба прогодує? Ковальська доля — сущняк із вогню, приказував батько. Правда. Зарібки тепер які? Це не те, що працював у промкомбінаті, коли двічі на місяць давали платню і за гроші можна було купити не самий хліб, а трохи й до хліба. Тепер гроші ніщо. На них ніхто

й не зважає. Торгують натурою. Батько йде на базар, обвішаний своїми нехитрими виробами, як злидень, а повертається з торбинкою муки, півторбинкою круп, буханцем хліба, як старець. Наслухаючи вибряк молота й ковадла, вона так ясно уявила його з торбинками в руках, хлібом на грудях, під бортом вишмуляного шкуратяника, мовби він стояв перед нею.

Вона зітхнула. Пригас запал, завзяття, з якими вимахнула з мочарів, добігла до бетоняка-криниці край городу й пустилася стежкою.

Завиднів під черепицею дах, уже видно й хату — стоїть двоє рима до городу. Мріяли про ганок і щоб на вулицю, та довелося замурувати. Хата не стара, її звели перед війною, якраз і Сергійко народився. Тоді вони жили, сподівалися, а сталося: на одній половині — кузня, на другій — оселя. Тепер не до хати: відміряють три метри або й не відміряють, просто в роваку.

Оленка ступала, наче з повними відрами, наче несучи воду — так обважніла. Руки її опустилися. Лише зараз, наближаючись до рідної хати, почала усвідомлювати, що переховувати військового полоненого небезпечно, страшно. За це справді відміряють хату-могилу на три метри або просто в роваку. Батько, мати чи погодяться?

Вона ще раз глянула на долину, за річку, туди, де Вовчий яр, — там Корній Терентійович чекає, Лесь і Мартин чекають, але найбільше чекає він, із забинтованою головою, — невідомий.

Поділ її платячка замочений. Вона викрутила його, стріпнула, щоб не впало у вічі матері, Сергійкові, коли б її перестріли, і — будь як буде — пустилася до дверей. У сінях — нікого. Постояла, ввійшла в кухню і застигла на порозі, тримаючись за клямку.

— Накопали, привезли своєму вчителеві? — запитав батько, доклепуючи саморобного вухналя. — А я тебе не дочекаюся, — і кивнув на міхи.

— Ой, та картопля, тату, — видавила й затялася Оленка.

— Теліжка обламалася?

— Ні... — і знову затялась.

Він аж тепер поглянув на неї, задумливу, журну: чипіла у дверях на клямці. В синіх насторожених очах, у носіку, який наставився, загострившись, у блідому обличчі — в усій її поставі була якась незрозуміла йому серйозність, якась прихована утаємниченість, тому й барився розпитувати її далі, а вона думала, чому він мовчить, не знала, як розповісти.

— Наша теліжка, — знайшлася й тихо проказувала, — знадобиться зовсім для іншого... Не тільки ж картоплю на ній тягати.

Батько поставив на ковадло молотка, обіперся грудьми об його руків'я.

— Бачу, що за тобою ніби чорти з болота гналися. Сукениня он забрьохала.

— Не жартуйте, тату... Я мочарами йшла. Там військовий,— сказала Оленка і мовби набрала до рота води, опустила голрву. Одна рука вчепилася за клямку, а друга не знає, що робити, держить косу і мене її, мене.

— Хто? — перепитав батько, подавшись до неї грудьми.

— Кажу: військовий... Голова перебинтована. Водю його напоїли, а він не дивиться, не говорить, лише стогне.

— Ну то й що? — на те батько.

Оленка здригнулася — відпустила клямку, випустила з руки косу.

— Як що? Його забрати і сховати треба,— сказала і наставила на нього зіркаті очі.

Він мовчки взявся за міхи. Потім витяг розпечений дрiт, а вона думала: «Чи батько її не почув? Чому він мовчить?.. А може, він і не думас забрати і переховувати втікача? Як їй тоді глянути у вічі Корнієві Терентійовичу, хлопцям? Що робити?»

Тягнулися хвилини. Їй здавалося: ще мить і вона западеться в землю або накинеться на батька. В очах проступали сльози — горло стискував гнів, жаль і розпач.

І в цю мить, у незбагненно дрібну долю секунди, яку перетинав, але не поминав усевладний час, Оленці уявилася ясно, чітко забинтована голова, як вона бачила її на привокзальній площі в колонах смертників, що шикувалися до маршу в концтабір. І ця голова, що тоді мовби була вирізьблена з граніту, зараз ожила й належала одній і тій же людині — військовому, втікачеві. Із запалим ротом, спеченими губами, виставленими вилицями, загостреним носом, заплоченими повіками, які здригалися, але не могли піднятися, із брудним, у запеченій крові бинтом, із чубом, який посікся й сивів на очах... Навіть родимку під лівим оком втікача вона запам'ятала назавжди, бо прийняла цю чорну цяточку за муху й з острахом хотіла її зігнати, коли Лесь приніс у кашкеті води, коли Корній Терентійович підніс воду військовому до губів, а вона підводила йому голову.

І зараз, коли вона стоїть перед неговірким батьком, який, напевно, крім своєї роботи нічого іншого не хоче знати: мовчі, глуха, менше гріха,— в цю незбагненну долю секунди в очах, повних сліз, з'являється Корній Терентійович. Він послав її до батька. В затуманеній свідомості дівчини постає навіть не сам учитель, а лише його вуса. Вони ніби покуцїли, настовбурчили-

ся, стирчать. Коли він сердитий, його вуса відразу купцюють, настовбурчуються і стирчать. Йй соромно, страшно. З'являються і Лесь, і Мартин. Мартин каже щось дошкульне, пропікаючи своїми словами до кісток. Лесь відвертається од неї, мовби йому ніяково.

А ще через дрібку секунди всі вони зникають — і невідомий під куцем терну, і Корній Терентійович, і Мартин, а Лесь не зникає. Він втуплюється у неї своїми карими очима...

Вона недаром потерпала, підходячи додому. От і справджується! Чому ж під нею не провалюється земля?..

І тут озиваються молоток і зубило — її батько Полікарп розрубє дріт на нові вухналі.

Оленчині коси гладенько зачесані назад. Коси не заступають її очей — їх заступають сльози. Вона стримується, щоб вони не бризнули. Сльози стримують її гнів. І дівчина дивиться на батька крізь сльози свого болю — не хоче любити батька; вона зараз ненавидить його.

Розпечений дріт червоний. Молот і зубило перетинають його.

— Хіба ж так робиться? — кидає батько в такт своїй роботі.

Розпечений дріт гасне, залишається недотятий. Батько встромляє дріт у вогонь. Вона не підійде до міхів, не візьметься за коромисло, хоча б він просив, настоював. Батько надимає міхи, а йй у грудях готить, як у горні.

Порипують міхи, батько забарюється зі своїм останнім словом, пропонує Оленку своїми далекими, запаленими очима, дивлячись на неї з-під поламаного козирка, і каже хрипким голосом:

— Таке не робиться вдень, — наче відтинає молотком і зубилом дріт.

Його довгообразе обличчя заросле. Руда із сивизною щетина нагадує йй злизану, вийняту з вапна щітку.

— Тату, як же робиться? — проривається Оленчине. Бризкають сльози. Вона сходить з порога. Йй байдуже, чи хтось зайде, чи ні? Нехай заходить мати, Сергійко, нехай заходять чужі і нехай бачать, який у неї батько. Вона спиняється коло ковадла й запитує: — Тату, скажіть!

— Думаю... — відповідає він. — А ти чого плачеш? На моїх руках не тільки ти — мати, Сергійко... Сергійко взагалі ні про що не повинен знати. Навіть не повинен здогадуватися. А твого втікача вдень не забереш. Та й не перевезти його теліжкою через мочарі, а через міст не можна. Дуже недобре, що ви цілою купою на нього наскочили. Стільки очей.

Сльози течуть по Оленчиному обличчю й висихають.

— Але ж ми заберемо його, правда, татку?

Батько, не припиняючи роботи, розпитує, чи є через річку кладка, чи ніхто не жне очерету; Оленка відповідає, додаючи, що до мосту не можна потикатися, признається, як він налякав її своїм мовчанням, і аж сяє. Вони як двоє змовників.

VII

Відтоді, як Мартин видер з рота у сінка бургомистра хліб з маслом, віднісши його полоненим, Віктор Яременко остерігався їсти на видноті. Мало того, що не допакував свій обід, — йому влетіло від пані Ельзи, і пан директор знає, що його хліб з маслом, хай і недоїдений, було віддано колишнім червоним бійцям.

Тепер він бігав захищатися за школу, в тополі. Ось і зараз, щоб нікому не впадати в очі, прихилився до стовбура, вийняв з кишені пакунок. Набігла слинка — кінчик язика передчував близьке ласування. Віктор дістав з кишені ножика на ланцюжку. Цього ножика йому подарував батько, а батькові подарував комендант поліції Швидак, відібравши в когось під час облаву. Зашелестіла газета, клацнув ножик.

Цього разу в нього — сало. Віктор шморгнув носом, підняв ножика. Ще не встиг відрізати шматочок сала, а мусив ковтнути слинку. Не виплювувати ж її? Йому і слинка була смачна. Кваплячись, поки ще сало вривається, відкусив трохи хліба: рот не хотів чекати, а рука з ножиком барилася. Нарешті відрізав сало і кинув собі на зуби — з ножика.

Він так захопився, захищаючись, що й не помітив, як наднесло Лесика.

Лесик не знав, де йому подітися, бо Оленка не прийшла до школи. Ймовірно, через отого військового, якого знайшли у Вовчому яріві і який переховується, думав він, не знаючи, що Оленка залишилася вдома із Сергієм, бо батько з матір'ю склали на візок залізничя й потяглися на села — на міньки. На перерві Оленка любила покрутитися під тополями. Лесик і сам гаразд не усвідомлював, що його сюди пригнало. Шукав учораšní Оленчини сліди?

Наскочивши на бургомістрєнка, зупинився мов укопаний. Побачивши, як той нарізає шматочками сало, не міг відвести очей. І хоч він ворогував з Віктором, з усією його компанією — Сержем, Жорою, але сало його манило. Грубе, рожевеньке, воно пахло. Йому було видно, що воно м'яке і що його можна їсти самими губами.

«Ото меле! — прикро думав Лесь про Віктора. — Петлює!»

— Давно він такого сала не їв. Скільки німці тут, він його і не бачив, і не нюхав. Хіба могло приснитися...

Лесь не просто ворогував з Віктором Яременком. Лесь до війни жив на Перначівці, в тому самому котеджі, де зараз поселився бургомістр. Не чекаючи, поки їх витурять, завбачлива Лесева мати заздалегідь перебралася в покинуту халупку на Волоках. Коли зробили гетто, стояли порожнем не лише халупки-розвалюхи, а й будинки, навіть цілі вулиці. Вікторів батько був до війни облікювцем МТС, яка організувалася. Він ще за Пілсудського закінчив рільничу школу, служив тоді в маєтку якогось осадника, а тепер, бач, «переоблікювався» в бургомістра.

Вони стояли одип перед одним. Їх розділяла тополя.

Нарізаючи шматочки сала, ковтаючи, раз за разом облизуючись, а то й полизуючи лезо ножика, жмуричись од задоволення, бургомістренко нікого не хотів бачити. Захитайся земля, упади небо, він і тоді не перестав би пакувати, солонцюючи.

А Лесь усе думав: «Сальце...»

Він різко, сердито відвернув од Віктора своє обличчя, але рожеве, м'яке сало все одно не переставало йому пахнути. Не сходячи з місця, він повернувся спиною до Віктора. Та враз його розвернуло, мовби хтось узяв за плечі й поставив обличчям до Віктора. Лесеві дерев'яники застукали. Віктор вибалушився.

— Що, язик до ніг ви... ви?.. — не міг сказати «висолоплюється», закашлявся.

— А тобі в горлі застряє? — гаркнув Лесь, чвиркнувши слиною.

Піднявши руку з ножиком до карка, Віктор показував, щоб Лесь ударив по карку: його душило. Лесь ударив, і той прокапльався. Сало не випустив. Великий палець так і уп'явся в невеличкий шменделик. Витерся долонею і запитав:

— Хочеш?

— Дай.

— Чого захотів! Задурно?!

Лесь лихоманково думав, що б йому дати: самопала — всі мають, пороху, патронів... Нічого в нього такого нема, чого б у Віктора не було.

— Цуценья! Двоє я потопив, одне залишив. Сіре, гарне...

— У нас, знаєш, який вовкодав? — пхинькнув Віктор.

— Нема чого мені тобі дати, — сказав і повторив: — Нема чого.

— А ти знаєш що?..

Лесь чекав, а Віктор уже замірявся відрізати йому шматочок по свій великий палець, який ум'явся в сало. Одначе він барив-

ся. Скинув оком з-під свого рудого чубика, зміряв Леся. Той почервонів, надувся.

— Ти ось що: попроси Мартина, щоб він давав задачі списувати, — вимовив. І запитав, начеб торгуючись: — Згода?

Леесь почав переступати з ноги на ногу. Височенький, стрункий, він мовби тоншав, похитуючись.

— Згода... — відповів він. Перестав переминатися, поменшав. Опустив голову, покусуючи набубнявілі губи.

Віктор чикнув ножиком.

— Тоді бери.

Леесь вагався й не підіймав голови. Він стояв бочком, бочком простяг руку і не взяв, а хапонув шматочок слизького сала. Відразу кинув його до рота й почав жувати.

— Правда, добре? — допоминався Віктор.

Леесь мовчав. Він хотів відчутти смак сала, насолодитися: рожеве, м'яке, заманливе, воно принаджувало, пахло, але незчувся, як просто лигнув його.

Віктор дорікнув:

— Що ж ти без хліба? — простяг скибочку, м'яту, застальцьовану, а сала вже не було, дочавкував його. — Як знаєш, — відпекнувся і пошпурих скибочку хліба. — Пташкам... Ти не хочеш, пташки видзьобають, — обсмоктав пальці. — Не забудеш, за що моє сало їв? — клацнув, складаючи ножика, й повагом рушив під тополями.

Леесь стояв і спостерігав, як Віктор пустився бігцем, завертівся коло зграйки школярів, дав щигля першокласникові, а тоді поманив пальцем Жорку, Сержа і, обхопивши їх за шиї, повишнувши на них, зашепотів щось на вухо то одному товаришеві, то другому. Школярі розсипалися на шкільному подвір'ї. Малеча гасала. Гам, гармидер, вигейкування, дівчата-шестикласниці походжали, взявшиє попідручки — попарно. Все було, як завжди на перерві, і Леесь теж побіг під тополями. Кого б йому зараз не хотілося бачити, так це Мартина.

Звично почався урок. Леесь забувся, як понадився на шматок сала. Була алгебра. Її викладав старий, в окулярах Знать-Розуміть, який рідко усміхався. Він викликав до дошки Жорку, який пикав-микав, мотаючи своєю кучмою.

Знать-Розуміть старанно вивів двійку в журналі й проголосив:

— Глинський, ти незмінний: нічого знать не знаєш і нічого розуміть не розумієш. Як жаль, що нема такої оцінки, як нуль.

Жорка потягся до парти, не слухаючи вчителя. А по рядах шепіт: «Не журися, із завтрашнього дня ми на коні...»

Лесь сидить із Мартином. Шепіт докотився і до них. Лесь пригнувся, коли почув, що Жорці тепер буде в кого списувати задачі. Хтось шепнув: «Тепер Мартин не відмовить»,— і Мартин напрошив вуха. Тут Віктор, сидячи на передній парті, оглянувся, шукаючи очима Леся. Їхні погляди зустрілися, і Лесь опустил свої очі, пригнувся ще нижче. Вікторів і Мартинів погляди стялися — хлопці вп'ялися один в одного; хто кого перемаже? Мартин не знав, чого Віктор від нього вимагає, і не здогадувався про його з Лесем умову, а тому всім своїм незалежним виглядом просто кепкував з бургомістрєнка. Для більшої певності скорчив гримасу, повну зверхньої негідстунності, чим і добив Віктора. Той зворохобився і промурмотів на цілий клас:

— А за що твій Лесь моє сало так і лигнув?

Знать-Розуміть зняв окуляри.

— Гм?..— гмукнув, протер окуляри хустинкою й підвівся з крісла.

Клас притих.

Мартин насупився, силкуючись збагнути, що й до чого. Штовхнув пригніченого Леся ліктем і голосно, презирливо запитав:

— Тобі юшка кишки переїла?

Вчитель замість того, щоб присадити Мартина, повторив його слова:

— Юшка кишки переїла... Добре сказано. На п'ятірку. Як жаль, що я не словесник.

І тоді Лесь, здригаючись, соваючись на парті, видавив із себе:

— Нудить... Мене нудить...

Клас вибухнув сміхом. Лесь підхопився і, не питаючи в Знать-Розуміть дозволу, кинувся до дверей.

Насилу добіг до купок. Його вивертало. Встромляючи до рота три пальці, то згинався, то випростувався — хотів очиститися.

VIII

Перед обідом Оленка запоралася коло плити. Мати і наварила, і поставила страву в духовку, щоб не вистигла, але дівчина хотіла зробити по-своєму: їй треба нагодувати не лише Сергійка, а вперше у своєму житті подати обід чужій людині — дядькові з Вовчого яру. Вона розіклала вогонь. Поставила чавунець з борщем на плиту. Борщ не жирний, нехай хоч буде гарячий. А Сергійко походжає по хаті, заклавши руку в єдину кишеню штанців, і допитується:

— А чому ти розпалила?

— Чому-чому?..— буркнула йому й думала, як би погодувати його, як би вкласти спати, щоб заснув, бо і на горище не дасть їй вилізти.

Сергійко не знає, що дядько з Вовчого яру переховується у них на горищі, що він лежить заставлений дошками, припасеними на ганок,— над їхніми головами. Оленка думає: добре, що це знає тільки батько, мати, Корній Терентійович і вона знає. Ні Лесь, ні Мартин не знають, де тому втікачеві зроблено притулок, бо, як з батьком змовилися, так і вчинили: відвезли вчителів картоплю, а пізнього вечора вона повела батька до Вовчого яру і десь опівночі прийшов Корній Терентійович, приніс йому і спирту. Її на горище не пустили. Мати нагріла води. І коли робили перев'язку, вона, Оленка, стерегла, виходила на вулицю, стояла на розі хати. Серцю її було лячно і радісно — дядько з Вовчого яру у них.

Це ж з того вечора вона його і не бачила. Мати порізала стару полотняну сорочку на бинти. Мати носила їсти і пити, прислуговувала. А коли батько ходив на горище, про що там мовлено, вона не знає. Спробувала заїкнутися в кузні, звівши догори очі: як його звати? Батько: «Дядько з Вовчого яру? Одужує». Так і застрягло їй у голові — дядько з Вовчого яру. Що він у них на горищі, не призналася Лесеві, хоч і випитував. Мартин, правда, не питав, не зважувався.

То ламаючи хмиз, то заглядаючи в горщик і пригладжуючи свої коси, переймалася, як би догодити дядькові з Вовчого яру, щоб її обід смакував йому і щоб він запам'ятав її, бо така нагода чи й трапиться?

А Сергійко, походжаючи, тільки заважає їй.

Вона підбігла до мисничка. Відрізала трішки сала, зовсім трішки, щоб мати не помітила. Накришить цибулі. Цибулі можна й багато. Засмажить той борщ, щоб не був пісний. Ні собі, ні Сергійкові тієї засмажки не дістанеться. Її обід, перший обід запам'ятається дядькові з Вовчого яру.

Кинула на сковорідку дрібно накришене сало. Кришила цибулю. Сергійко спинився, вийняв з кипені руку.

— Дай...— і шморгнув носом, і наставив руку.— Оленко, хоч шкірочку!

— Під церкву руки наставляти.

— А я, присяйбо, бо не віррую! — аж викрешує «р-р» Сергійко: недавно перейшов з «ел» на «ер».

— Шкірочки нема.

— Хоч шкварочку! — і стоїть, голомозий, штани на шлейці. Простягнув руку й показує — таку, як нігтик.— Кришечку!

— Ось я тобі кришену і шкварену,— нарочито його голосом сварилася Оленка, крутячись дзигою.

Сергійко набусурманився.

— А я мамі скажу, що ти сало брала... І татові скажу, що ти ррізала,— знав, чим їй допекти! І не стуляв своїх — рурочкою — губів.— Думаєш, вони тебе помилують?.. Помилують? — досаждав ще дужче.

Оленка оббирала цибулю, цибуля зайшла їй в очі, і, витираючи їх, не випускаючи з руки ножа, напустилася на нього:

— Ти що — донощик?

Він спантеличився, прикусив язика. Вона вдала з себе дуже сердиту. Сердито пожбурила цибулиння в плиту, а там пригасло.

— Певно, що донощик. Через тебе он у плиті перестало горіти. Там, де появляється донощик, життя нема! — ганьбила його. Присіла й почала дмухати на вогонь.

Сергійко нишком підступив до неї.

— Я не донощик,— сказав. Налобився, подумав і вигукнув: — Хіба я не знаю, що донощики — найпаскудніші люди. Непотріб! — присів за її плечима.— Дай я подмухаю,— просив.

Оленка вступилася, кваплячись з обідом, а хлопчик, підгичнувши до дверят, так став дути на вогонь, що в нього обличчя аж тріскало. Спалахнув хмиз, зайнялося цибулиння. А він дув, не перестаючи, скільки мав духу. Дим чомусь повертався назад. Замахав на нього руками. В плиті розгорілося, і дим повалив на хату.

— Оленко, глянь, що коїться! — закричав Сергійко.

Ниж випав їй з рук — у хаті повно диму. «Гарна я господиня! Ото мій перший обід!» — жахнулася вона. І не могла спам'ятатися, що ж сталося? Розчинила в сіни двері. А дим курить. Сергійка не видно. Лише чути — посапує і крекче. «Ото господиня! Ото перший обід!» — Оленка зі злості почала бити себе кулаками в груди. Спам'яталася, що забула відчинити комина. Кинула до нього, відчинила і боялася, щоб Сергійко про це не здогадався, бо тоді хоч згори із сорому.

— Забився, комин забився! — примовляла, заметушившись коло плити, бачачи, що протяг потягнув і в плиті загуло.

— Сажа,— проказав, ніби згоджуючись із сестрою, хлопчик. Але йому не дуже вірилося, і він сказав: — Недавно ж чистили... Треба сказати, щоб знов прочистили.

— Нікому й нічого казати не треба! — ще сердитіше й гнівніше, ніж раніше, напала на нього Оленка: руки кулаками, очі наставлені.

Все в димові, але Сергійкові видно і сестрині кулаки і її очі

— Хіба я донощик? — обзивається він серйозно. І каже весело: — О, в плиті горить, і дуги не треба! — і поважно, як старий, підводиться з колін.

Оленка допомагає йому стати, обіймає його, сама притуляючись до нього, і Сергійко не може збагнути, що з нею, чому вона враз перемінилася?

— Обідати б, — заїкається.

— Будемо, будемо, хай ось дим вивітриться, — щечече дівчина. Дає йому хустину. Він виганяє з хати дим, а вона порастється зі скворідкою.

На плиті шкварчить. У чавунці побулькує. Оленка думає, що присмачить борщ і братикові, трішечки, а присмачить у мисці, з його краю.

Вони їдять з однієї миски. Двері в сіни відчинені, щоб димом зовсім не було чути. Оленка допитується, чи борщ не відганяє димком? Сергійко мотає ложкою — не чути. Вона обіцяє йому щось оповісти, думаючи, як його швидко приспати, а він мотає ложкою ще завзятіше, як молотник.

— Оленко, що ж ти мовчиш?

Вона миє миску, ложки і вся там, на горинці, а Сергійко вилазить на тапчан. Вікно запотіло. Він любить малювати пальцем на запотілих шибках.

Оленка підмітає коло плити й співає: «Нащо мені чорні брови, нащо карі очі?» — так і виводить, але неголосно. Сергійко обертається:

— Ти, як наша мама. Наша мама, коли підмітають чи шпують, то все співають.

Підмівши й зачинивши двері, вона стає коліньми на тапчані коло нього.

— А що ти малюєш?

— Таке! Я зовсім не малюю. Я пишу.

— Що?

— Слово! — випалює він, сміється і швидко розмазює долонею по шибці, де нібито писав. — Розкажуй, ти ж обіцялася, — просить її.

Вона знає, що поки йому щось не розповість, він не засне. Підіймає руку до запотілої нечіпаної шибки. Її палець — як пензель.

— Шабля! — каже Сергійко.

— А ти знаєш, що це за шабля? — повертається вона до нього. — Це шабля свята. В нашому роді всі ковалі. Знаєш, може, таку шаблю наші діди й прадіди робили?

— І партизани з такими шаблями? — перепитує він.

— І партизани,— відповідає Оленка, думає про дядька з Вовчого яру, думає, що коли він одужає, то теж подасться у ліс, і тому не дуже їй хочеться перед Сергіємком про партизанів розвизитися, бо що почує в хаті, понесе на вулицю.— Але багато святих шабель просто сховано.

— Де?

— Вони заховані на Чернечій горі. А ти знаєш, яка це гора? На Чернечій горі поховано Тараса Шевченка. А ти знаєш, хто такий Тарас Шевченко? Він написав усі пісні, які наша мати співають.

Він перебиває її:

— І ту, що ти співала?

— Аякже! Мине ще трохи часу, і святі шаблі дістануть. А коли їх дістануть, од фашистів і сліду не зостанеться. Не віриш? Ось побачиш!

Вона оповіла йому так мало і замовкла. І вони вдвох дивляться у вікно. Оленка потерпає: можуть наскочити поліцаї. Але облава серед білого дня наспакує рідко. Вулиця порожня. Сіріє бокаювата, у виямках бруківка. Блищить головасте каміння.

Що бачать вони — хлопчик і дівчинка, втупившись у вікно?

Намальована шабля тане: шибка розпотіла й просвічується.

— Якби вона мені хоч приснилася,— каже Сергієко.

Оленка вмовляє: ляж, то присниться. Кладе його в ліжко. Він не борониться. Вона цілує його — аж тричі цілує. Він просить, щоб посиділа йому в головах. Вона сідає. Він бере її руку, кладе собі під голову. Обом тепло.

Оленка сидить, не спускає очей з плити: може, той чавунець і прохолов? Її обсідає безліч думок. Дурняє себе: і як могла забути відчинити комина? Думає, що, перш ніж лізти на горище, вийде, роздивиться: мати й батько наказували. Хоч би той борщ не пропах димком! Хоч би він смакував! І сидить, сидить, боячись поворухнутися.

Легенько, легесенько виймає руку з-під братової голови. Рука отерпла, пальці теж. Розтирає їх, а тоді, знявшись, навшпиньки виходить з хати.

Навшпиньки вийшла, навшпиньки й вернулася. Борщ у миску, засмажку в миску. Ложкою борщу всю засмажку зі сковорідки вилизала, аби краще присмачити. І одне око на Сергієкові, а друге на мисці в руках,— навшпиньки виходила бочком із хати.

Він був такий самий, яким Оленка побачила його під терновим кущем,— худючий, марний, виснажений. Тільки дивився, лежачи за купами дощок. Мабуть очікував на неї.

— Он ти яка! — сказав, ледве зводячись на лікоть. — Мати і батько мені про тебе розказували.

Вона держала миску, хотіла, щоб він швидше обідав, а він поманив її до себе. Дівчина підійшла.

— Вчишся? — запитав її.

Кивнула йому. Він вийняв з кишеньки гімнастерки олівця з наконечником.

— Дарую, — і погладив її по голові.

Їй у вухах стояв його слабкий голос. Косами, кожною своєю волосинкою відчувала дотик його пальців. Серце стиснулося, билося швидко-швидко: не було такого на світі, чого б вона не зробила, якби він забажав, — дядько з Вовчого яру.

ІХ

Порожнем — відра потрахкують — він бігцем вихоплюється на бруківку і, не підводячи голови, завертає до дерев'яного мостика. Вигибує на мостик, голова самохіть підводиться: у нього в очах розвалили, руйновища, за ними не видно річки — вона аж до Старого Городища. І йому здається, що розвалені стіни зорять на нього. Опускає голову і — до молочарні: тут помпа. Налягає на коромисло. Підносить його вгору і косує на молочарню. Двоповерхова, облуплена, із загратованими вікнами, стовбичить, видна зі всіх боків: її не зруйновано, бо де ж зливати молоко? Молочарня мовби теж дивиться на нього. З повними відрами він зупиняється на мостіку: перед ним Волоки. Під мостиком цебенить сивенький потічок — все, що залишилося від молока, з якого відібрано і на сметанку, і на масло, і на сир, а зливочки у смердючий послід. Сивенький потічок ніби перепиняє його. Леся нудить, як після Яременкового сала. Йде по воду — на нього дивиться руйня, вертається — на нього дивляться Волоки, місто дивиться на нього; не даючи спуску: поласував?

Він носить воду — мати бере. Балія стоїть на землі, обіч порога, знадвору. Він прямує в сінці. Поріг низенький: весняні води не раз затоплювали цю халупу. Леся і гріє воду, і тягає каструлі з окропом. Сінці і кімнатка, в якій стіл, ліжко й лава, — оце і все житло. Він не має де спати — на лаві.

Хлопець упрів: кучерики, що обрамлюють його вродливе, бліде обличчя, змокрили, розпрямилися, порідшали й негарно поприлипали до лоба, над скронями, — нема їх, пухнастих, і тому великі вуха стирчать, почервоніли, і розчервонілося, як із сорому, розпарившись, його обличчя. Мати просила, щоб перепочив, але він не зважає, управляється, мовби загладжуючи якусь вину. А мати

думає, що син старається. Вона його жаліє: ліг, не вечеряючи, встав, полемзав,— може, занедужав,— і не пустила до школи. Взялася за прання, і його начеб підпалено. І не треба їй підганяти сина. Коло неї в кадібці повно води наносив. Вона черпає собі черпаком. Щойно здумала про окріп, а Лесь несе каструлю.

Мати прийняла з балії руки, і він лив окріп.

— Чи тебе хто не зобидив? — запитала проникливо, з серцем.

Лесь мигцем глянув на неї й крутнув головою. Вона знала і цей миттєвий, невідступний, підлобуватий погляд, і це різке, круте підкидання голови — батьківське, Стогнієве. В такий час і не підступай — затаєна думка не прорветься жодним словом. У зблисків синових очей вона побачила батьківську впертість, його волпо. І коли Лесь знову взявся за дужки відер, вона заспокоїлася. Батько теж не любив балачок. А щоб пожалітися — такого і не пам'ятала. Ні коли наймиткував у мастку, де агрономував теперішній бургомістр і де у них народився Лесь, ні потім. Батькові чорні, як у Лєся, очі зблискували, якщо в нього лежало на душі щось втаємничене, своє. Не розводився про свої невдачі навіть тоді, коли це було щось пусте, як, наприклад, коли поламав наралника й управитель уперіщив його пужалном.

А коли вони жили на Перначівці, вона заїкнулася, поткнувшись із чимось просьбою. Він мигцем глянув на неї й крутнув головою, як оце Лєсь. Ніколи ні з якою просьбою вона вже не потикалася.

Деревчала порожні відра. Потягшись, розвівши руки ліктями, прала нагнулася над балією: тертка, кальна вода й чужа білизна були як її життя — іншим чисте, накрохмалене, а їй бруд. Сблирала Зігфріда Штернфельса, тепер і бургомістрова накинута своє. І солдатка думала, який світ непевний і непостійний: ще ніби вчора Яременчиха була ніщо, а нині годи їй і бійся.

Лєсь виступив з хати, несучи окріп, коли зайшли Мартин і Оленка. Густа пара клубувала Лєсеві просто в обличчя, заволікалаючи перед ним день, але він добре бачив Оленку, Мартина і з несподіванки, що вона тут, мало не випустив зі своїх рук каструлю.

Його мати, Тоня, наглянувши синових однокласників, зраділа, витерла об фартух руку, приймала так, мовби хотіла їх посадити. Але посадити не було де — стояли.

Лєсь мовчав, і мати сказала, що він у неї ніби занеміг, що вона побоювалася, але начеб йому нічого; та як не слабувати, як не мучитися, коли кругом горе. Дякувала, що вони прийшли, що поважають Лєся, і знову вела, що кругом горе...

Оленка дивилася на гори білизни — шовк, шерсть. Сорочки, підштаники, блузки, комбінації — саме тобі фабричне, нічого

грубого, саморобного, ніщо не облізає. Не жарти визолити, випрати, висушити, а потім вигладити! Коло такої сили і руки повідкручуєш. І їй шкода було Лесевої матері, хоч вона і не стара, а коцава, правда, знати, що дуже спрацьована. І це видно не стільки по її поставі, як по обличчю. Руки й ноги мовби молоді, а обличчя побабчене.

Мартин білизни ніби й не помічав — йому самому доводиться прати. Аби мило! Він із заздрістю глянув на брус справжнього мила й перевів погляд на хату: вона була колись на дві половини, та з того боку, де веранда, ні дверей, ні вікон — познімано, розграбовано, от і розвалюха. Відзначивши це, хлопець знову дивився на мило, яке притягувало його як магніт. Одного разу він виміняв собі мила на базарі, та, поки доніс його додому, воно й розкисло.

Тьотя Тоня не вмовкала:

— Що б я не прала і коли б я не прала, згадується мені кінець літечка. І тепле сонечко. Воно і досі світить мені. Десь-то й коли вмирати буду, то й тоді буду згадувати і той кінець літечка, і його ясне сонечко. Це ж тоді Лесика прийняли в піонери. Я випрала галстука, накрохмалила, випрасувала. Пов'язала його Лесикові на груди. Галстучок лопотить, червоніє. Кругом свято, душа обновляється сльозою й радістю.

Вона дивилася на них, але, певно, нікого з них і не бачила: її очі звернені всередину. Жила в минулому. Тут її руки, м'язи, а думки, надії в тому передвоєнному літі.

— Хіба мій Лесик у такому дранті ходив? — глянула на нього й відвела очі.— Кожного дня, бувало, випрасую штанці. Штанці короткі, до колін. Такі синенькі, а сорочка біла, рукавички з чохлами. На ногах сандалики. А тепер у дранті, якого не полатаєти, не стулити. І вистукує дерев'яниками, як копитами... Бувало, даю йому до школи якщо не ковбасочки, то чогось іншого смачненького, поживного. А дома ще не таке його чекає, бо я і варю, і парю, і смажу. Лесик у мене був ніжний. А для ко-го ж ще мені старатися?

При цих словах Лесь понуро нахилив голову.

— Що там згадувати? — сказав.

А Мартин докинув:

— Авжеж, коли хата вітром загороджена, — й не спускав ока з мила. Ото б він помив Дінку. Змив би їй голову, бо в неї такі коси, що пальці не влізають.

Тьотя Тоня мовби не чула ні сина, ні Мартинового слова. Переставши прати, опустивши руки, ввійшовши думками в минуле, вона стояла, сама як спогад.— посічені куці коси пов'язані благенькою хустивою.

— Діти-діти, а що нас ще чекає?.. У мене крижі як переламані.

Оленці мовби причувся голос своєї матері. Тільки вона звертається: «Боже-люди»...

— Розбалакалася, а вода вистигла! — скрикнула тьотя Тоня. Підсмикнула спідницю. Її очі блимнули зло, навіть хижо — вернулися з минулого. Вона зі злістю накинулася на роботу — на чуже прання. Чвакаючи, білизна затріщала в її руках. Немилосердно терла на тертці. Її плечі здіймалися й опускалися, здригаючись. — І не вгощу вас — нема чим. Живем, ледве душа в тілі. Там, на Перначівці, був сад, яблука, варення, а тут... — і не доказала, і не розгиналася.

Лесь проводжав Оленку й Мартина. Як понуро стояв, переминаючись, так понуро й ступав за ними: йому було соромно, через Яременкове частування не пішов до школи. Примовк, коли мати забідкалася, що прихворів, — ану ж Мартин викаже, як його занудило і як він помчав до купок? Мартин ані слова. І тепер Лесь переймався, що ж про нього думає Оленка?

Дійшли до бруківки — не стримався, запитав:

— З мене, певно, вся школа сміється? — не допускав, щоб у школі не сміялися й щоб Оленка нічого не знала.

— А чого сміятися? — запитала, не зупиняючись, Оленка. Покрадьки глянула на хлопця, який проводжав їх, сутулувато зігнувшись, і провадила далі: — Мене теж занудило б від Вікторового сала. Зірвало б! — переконавала Лесья. — Хіба ж ти його просив? Це Сергійко просив у мене... — і не доказала.

На бруківці вони розійшлися у різні боки. Лесь вдячно дивився услід дівчині, а тоді похапливо, вистрибом погнав стежкою до хати.

Х

Серж розповів новину: як колишній онучар приходив у гестапо правуватися за свою застрілену шапку, яку тиждень тому знайшов у гайку, і як йому всипали гарячих. Віктор і Жора падали зо сміху. Серж вдавав, ніби він онучар. Зірвав зі своєї голови картуза, кланявся до ніг Вікторові й Жорі, наче вони були пупгестапівці, й примовляв:

— Згляньтеся! Моя кобилка зірвалася з припону. Хтозна, чо го її потягло до гаю. Хтозна. Але я її не намовляв. Згляньтеся. Хіба твар можна намовити? Пішла моя кобилка, а там їй кулю в лоб. Я тиждень мовчав. Другий мовчав. Але, що я без кобилки вартий? Ніщо. Майте обачність. Відшкодуйте мені збиток.

Надходили школярі й теж сміялися, хоч ніхто не знав, що ж із тією шкапою трапилося, чому колишній онучар знайшов її в гайку забитою?

Не сміявся лише Мартин: хто того онучаря підбив правуватися? Тоді, коли Зігфрід Штернфельс полетів сторч головою зі свого жеребця, його душило зо сміху, а тепер, коли Серж вдавав із себе то шарпака-прохача, то коменданта гестапо, то свого батька — коменданта поліції, хлопця поривало накинутися на Сержа, щоб не кривлявся. І він подумував: пуггестапівець затаїв, що впав із жеребця, а тепер і віддячує колишньому онучареві.

Серж не вгавав:

— Моя кобилка... Моя ти конячка... — показував, як її хазяїна лущували, підтягував штани і заводив: — За моє жито мене й бито. Що за право?

Оленка ще про цю новину не знала. Навколо кривляки Сержа збіглася юрба. Відзначивши, що Леся й близько не видно, дівчина вирішила, що сміються з Леся, і потягла Мартина за рукав.

— З нашого Стогнія кляють? — запитала з притиском.

— Яке цабе! — пхивькнув Мартин, маючи на увазі, що Леся не така цяця, аби цим довго потішатися, і промовив: — Послухай.

Віктор і Жорка хапалися за животи, а Серж голосив:

— Ой кобилочко!..

Оленка набачила Леся під тополями. Приховуючись, він чекав дзвінка. Замахала рукою, виманюючи його. Він переходив від тополи до тополи. Йому теж здавалося, що бургомістренко й двоє інших беруть його на глузи. Оленка махала рукою. Йому запам'яталось її: «Хіба ж ти його просив?» Він упевнював себе, що той сам йому врізав. І ніякої згоди на переписування задач у Мартина він нікому не давав. Хто це доведе? Хто чув?.. Оленка його виманює. Він їй вірить. І Леся перевальцем наблизився до гурту.

Не збагнувши, що й до чого, але зрозумівши, що річ не про нього, він і собі засміявся.

Калатливий дзвінок заганяв усіх у класи. Бургомістренко, комендантенко і Жора, якого прозивали Підлизою, барилися. Жоркова мати працювала в бургомістратурі. Троє хлопців найменше боялися вчителів. Заходили в клас, спізнюючись, опісля дзвінка. Вчителі їх упускали, лише один Корній Терентійович просив зачиняти двері з іншого боку: він не зважав на те, чиї вони.

Затримавшись, Віктор перепинив Мартина.

— Даси задачі списувати?

— Тобі? — перепитав хлопець.

На сходах його обступили. Віктор перегородив дорогу. Серж і Жора по боках.

— І тобі? — повернувся Мартин до комендантенка. — І тобі, Підлізо? — буркнув, не глянувши на Жорку. — Ні, хлопці, я так по граюся.

Вікторів чубець, спавши на лоб, запівникував. Обличчя забуриковіло, а ряботиннячко, виступивши під очима, зачорніло. Він миттю викинув кулака.

— Понюхай, чим пахне? — підніс його Мартинові під носа і потрясав ним.

Картуз у Сержа набакир. Жовтаві кучерики накручуються. Серж ухопив Мартина за руку, сіпав його руку собі до живота і поклацував зубами:

— По-ма-цай!..

Мартин вирвав свою руку.

Жорка поплигував на сходах.

— У нас самопал... У нас самопал... — і тицяв своїм пальцем на Сержа, на його ремінь, під пряжкою якого на животі щось віддimalося. — Може, викажеш?

— Не вашого десятка! — рубонув Мартин. Відгорнув рукою з дороги Віктора, ступив, пішов, збігаючи сходами.

— Втікаєш?

Мартин оглянувся.

— Від вас? — він стояв високо, над ними. — Не дочекастися! А за дверима — Оленка. І Лесь коло неї. Обое запитують, що скоїлося.

Він відказав:

— Пусте, — рушив, а вони за ним.

Відсиджували уроки, піхто не сміявся на перерві. На вокзал прибув транспорт з пораненими німцями. Автофургони з червоними хрестами снували пристанційною площею. Школярі мовчазно Perezиркувалися: не все коту масниця, наступить і для фашистів великий піст. І таємно раділи.

Пані Ельза зайшла в клас. Обірвала Корнія Терентійовича на півслові й проголосила, щоб учні принесли хто вишитого рушника, хто гарну хустинку: школа це подарує пораненим воякам.

— Можна й покривало, — докинув Корній Терентійович.

Пані Ельза, підозрюючи натяк, тупнула лакованою тувельною, але Корній Терентійович не дав їй розсердитися, підправив себе: не покривало, а простирadlo.

— Вибачте, пані Ельзо, бачте, я зістарівся, але на таких речах, як простирadlo чи покривало, не розуміюся.

Пані Ельза grimнула дверима — подалася оголошувати в інших класах розпорядження дирекції.

Школярі були певні: мало хто щось принесе, а тому цим не переймалися. Оленка, частуючи Леся й Мартина яблуками, сказала:

— Беріть, поки пані Ельза не видерла.

Мартинові дісталось велике жовтобоке яблуко. Таке тримав і Лесь — Оленчині батьки принесли із сіл.

Лесь почав їсти своє, а Мартин заховав у кишеньку.

— У мене ніхто не видере! — запевнив.

Віктор, Серж і Жора до нього не чіплялися. Держачись кулаком, на перерві перепинили Леся. Серж потяг його за груди, підставив йому ногу й відіпхнув: Лесь заточився і впав із несподіванки.

— Затям, як дурно сало лигати! — копнув лежачого ногою Віктор.

На останній урок вони втрьох не пішли.

Вирішили засісти в каштанах. Кинулися через площу, за собор і до Перначівки.

Побюючись невдачі, про всяк випадок залягли неподалік від своїх будинків. Там у кожного собаки-вовкодави, а їх тільки випусти із-за сітчастих загорож, тільки пацькуй! Каштани в алеї ще не тріскають, і листя ще не жовтіє. Алею посадили осадники, побудувалися, плекаючи надію вкорінитися, розростися тут, на просторі, піднісшись над Крижами, назвавши свої осаді Новомістом, але ця назва не прижилася. Ясне осіннє сонце просвічувалося в лапатистому листі. Іжакуватими кругленькими яблучками достигали каштани. У садках, у буйному хмелеві біліли червонодахі котеджі з балконами, з відкритими терасами, виблискували венеціанськими вікнами.

— Руки йому назад! — під'юджував Жора.

— А як не схоче? — передбачив Віктор.

— Скрутимо! — вірив Серж. — Хлопці, а чим ми його бити будемо?

Всі троє переглянулися — не кулаками ж? У кожного ніж. Жора метнувся вирізувати собі палицю, пащекуючи, що треба замашну, сучкувату. Віктор теж дістав ножика. Серж заклав пальці за пряжку свого ремня, вибив пальцями дрібушечки.

— Почекайте! — і махнув алеєю.

Він виніс довгого замашного шомпола. Дав цвѳохнути одному й другому, і вони погодилися: шомпол і є те, що треба. Жора об'язав шомпола носовиком для зручності, лише держати його в руці.

Прилягли за насипом у траві. Чекали.

Мартин не йшов.

Вони погризували стебла трави.

Мартінова голова з пом'ятим картузом вигулькнула з узву — недогризені стебла трави завустилися в їхніх зубах.

Мартінові руки вільні: батьківський піджак розпанаханий, книжки і саморобні зошити, як завжди, за поясом.

— Що він перекидає в руках? — казав і гриз стебло трави Жора. — Яблучко! Зараз наїється... зараз...

Вони побачили, що Мартин перекидає велике жовтобоке яблуко з руки в руку, прямуючи на свою Перначівку.

А хлопець, не зупиняючись і нічого не підозрюючи, перекидав ним, ловлячи його на ходу, і воно жовтіло й пахло.

Серж виплюнув недогризений зеленець. Підхопився.

— Стій! — в одній руці наставлений самопал, у другій шомпол. Пряжка ремня блищить на випнутому животі.

Мартин зупинився. Серж надто рано підхопився й окликнув його. Їх ділило з десять кроків. І тому, що Мартин зупинився, Серж не збирався до нього підходити, а Віктор і Жора барилися підійматися.

— Підходь! — наказував Серж, лякаючи своїм самопалом, — вправленою в дерев'яний пістолет гільзою.

Повільно підводилися Віктор і Жора.

Мартин зміряв їх усіх поглядом. Кинув яблуко собі за пазуху й неквапом, перекидаючись з ноги на ногу, ступав до Сержа.

— Руки назад! Руки назад! — закричав Жора. Його кучма патлатилася, їжакуючи.

Звівшись, Віктор дурнувато посміхався. Повногубий, заслинений, по-мужичому ліньки підступав до Сержа — руки відвисали в кулаках.

— Чого ви? — мирно запитав Мартин, наближаючись неквапом. Зрозумів, що по-доброму не минеться, і, порівнявшись із Сержем, крикнув: — Кинь свою пукалку! — вибив самопала з його руки, а сам пустився з усіх ніг.

Жора зачепився за гілляку, заповор носом, але це додало йому ще більше охоти. Він наздогнав Мартина й ухопив його за полу довгого піджака.

Вони накинулися, насіли. Хлопець пригнув голову, наставивши плечі, й казав, хай б'ють, як хочуть і по чому хочуть, тільки не по плечах, бо якби просив, щоб не били по обличчю, то якраз його і не вберіг би. Бокам дістанеться, натовчуть, але ж він зможе показатися Дінці й не перелякати її.

Бухкають двері, деренчать рами, дзвенить скло — облава. Обійшли, обступили і кричать:

— Відчиняй! — добуваються в хату.

Хитаються вмуровані одвірки, двигтять цегляні стіни — хата тремтить від основи й до комина, наче від землетрусу. Початок ночі, північ, а чи досвіток?

Ковані кроки, важка хода — тривожна, загрозлива тупява багатьох ніг, які наважилися все розчавити і розтоптати.

Коваль ледве встигає відсмикнути засувку: на двері навалюються плечима, двері зіскакують із завісів і падають. Їх відкинуто геть, надвір.

— Руки вгору! Обличчям до стіни!

Холодний опівнічний протяг вривається у сіни. Пітьму розтинає блискливе світло ліхтарика.

— Ніхто ні з місця! Ані руш!

Роз'їжджаються двері в кузню, сінешні — хата розчиняється навстіж. За продувними протягами з осліплюючим різким світлом заболочений обцяцькований чобіт садить долівкою, брутально наступає на затишок, спокій і сон.

— Обличчям до стіни!

Оленці не дозволено зійти з тапчана. Стоїть на тапчані, піднявши вгору руки, впираючись об стіну лобом.

Матір поставлено до стіни коло плити.

— Чужі є? Де партизанів переховуєте?

Дулом автомата розбуркано й піднято Сергійка, який спав з Оленкою. Він стояв поряд з нею. Підняв угору рученята, приклав до стіни лоба. Мерзне у самій сорочечці.

Ліхтарик вихоплює дитячі подушки. Довга рука, червона в світлі ліхтарика й чорна, коли він гасне, нишпорить під ними.

Миготливе світло вривається під тапчан, під стіл, під ліжко. Забившись у кутки, перелякано й страшно м'явкає кіт. Ліхтарик сліпить йому очі. Настовбурчився, нема куди втекти.

— Котик... — каже, плачучи, Сергійко.

Світло сліпне, і кіт, плигнувши, тікає з хати. Він вдаряється об ноги поліцая, той заточується.

— Іч який бандитський домочадець! — регоче поліцей і наказує: — Ні звуку! — щоб Сергійко не плакав.

Трахкає мисник, скрипить шафа, розпанахується духовка — все перекидом і догори дном.

Оленчин лоб постукує об стіну: що буде? На горищі, за купами дощок — дядько з Вовчого яру. Що буде?

Крадкомом, непомітно дівчина відхилила від стіни голову, намагається глянути через плече. Із шафи летить жужмом на долівку манаття. Там нічого путнього. Попередні облави обібрали. Що залишилося ліпшого, те закопане на городі. Гестапівець пихтить, часто спльовує, сердиться, що не знаходить нічого підходящого. Він діє навпомацки, як злодій. Поліцай йому підсвічує.

— Обличчям до стіни! — попереджає дівчинку. — Ані руш!

Лоб її знову постукує об стіну. І мати, і батько з піднесеними руками, мабуть, думають те ж саме, що й вона: що буде?

І вже не вона постукує лобом об стіну, а сама стіна постукує їй у чоло. Та стіна так розкодилася, що дівчина не може втримати її своїми руками. Оленка припадає до неї грудьми, а стіна гоїдається.

Нехай гестапівець забирає батькові, материні, її сорочки й Сергійкові сороченята. Їй не шкода. Нехай напихає, що запопаде, собі за пазуху, нехай набиває, що упірве, собі в кишені. Головою, руками, грудьми, вона втримає стіну, думаючи: лише б вони не здогадалися й не полізли на горище. Згадує про подарованого олівця. З обачності жодного разу не брала його до школи. Хімічний. Відрізує, розкришує на чорнило. Олівець на божничку. Хоча б його не витрусили. Під нею наче зрушується, не може встояти на місці тапчан.

Стіна вигойдується. Хата погрожує навалитися.

І в цей час голосно скрикує мати:

— Що ж ти цупиш?

Оленці здається: сама хата скрикує несамовитим материнським голосом.

Мати відривається від стіни. Накидається на гестапівця, видирає в нього з-за пазухи шмаття. Блискає і гасне ліхтарик. Мати бореться з гестапівцем, топчучись на купі навикидуваного манаття.

— Боже-люди, дітей обдирають!

Поліцай відкидає матір од гестапівця. Гестапівець клацає автоматом. Знову спалахує ліхтарик. Оленка, а за нею і Сергійко зіскакують з тапчана. Чіпляються за матір і кричать:

— Ми не дамо маму! Не дамо!

У хаті вихорить. Побрязкує зброя. Заходить Видяш.

— Що за крик? — питає, поблискуючи ліхтариком. — Обшук закінчено? Нічого підозрілого? — кидає, наче глузує. Кому-кому, а йому відомо, що облава — це не лише пошуки партизанів, підозрілих, а й години розбою, наживи — обдиравівки, якої світ не знав і не бачив. Він спрямовує світло ліхтарика на Оленку, на Сергійка, які почіплялися за материну спідницю, не гасить,

вдаряє світлом матері в очі й перепитує: — Що ж ти, кумо Уляно, вишите сороченя тулиш до грудей? Нехай твій Полікарп не глемзас молотком, нехай стає у наші ряди, ніхто вас і пальцем не зачепить... Я не раз казав,— і починає ганити матір: — Шкода тобі, кумо Уляно, вишитої сорочечки німцєві? А йому, може, хочеться послати український подаруночок своїм у посилочці.

— Нехай їсть, собака! — скрикує мати, пожбуривши Сергійковим сороченям.

Видяш гасить ліхтарика. Гестапівець у п'ятні підхоплює пожбурену хлопчикову вишиванку. Вони йдуть у сніи.

Двері кругом розчинені. Видяш підіймається драбиною на гощице. Скриплять щаблі.

Оленка, мати й Сергійко на хатньому порозі. Батько все ще стоїть обличчям до стіни.

Що ж буде?

Гестапівець на порозі в кузню. Темні постаті у сінях, на надвірному порозі.

Що ж буде?

Видяш піднявся, відкинув ляду й пустив смугу світла на гощице.

— Е, куме, та в тебе черепиця просвічується. Підмазувати треба.— Піднявся ще на один щабель і сказав: — Тут хоч футбол гони!

Оленка обмерла. Не почула, коли гупнула ляди і коли Видяш зіскочив з драбини на долівку.

— Доночуйте! — попрощався Видяш.

Втихала кована тупнява багатьох ніг — облава відходила. А коваль стояв у сінях з піднятими руками, начеб приріс до стінки. І стояли на хатньому порозі ковалиха з коваленятами. Мов позаклякали.

Наблукавшись, зляканий кіт м'яко підступив знадвору. Зупинився і світив у темні сніи зеленими очима.

— Котик,— вимовив Сергійко.

Оленка нишком пішла, взяла його на руки і віддала братикові, щоб грівся коло нього.

І знову стояли мовчки.

Потім батько відчахнувся од стіни. Вийшов, і його довго не було. Вернувся, зачинив двері. У кузню не зачиняв. Пішли до хати.

— Зимно,— сказав батько.— Лягайте,— більше не сказав ні слова, мовби хтось стовбичив під вікнами й міг підслухати.

Не світили.

Сергійко ліг з котом. Олена накрила їх з головою, накрилася сама. Кіт замурикував. Сергійко скоро заснув. Оленка зробила цілінку — мати й батько сиділи на ліжку, не лягаючи.

— Я отерп.

— Боже-люди, і не кажи.

І запало мовчання. Довге. Німе.

— Смерть, а ти, Улю, за вишиваночку?

— Допекло, Полікарпе!

І запало ще довше мовчання. Ще німотніше.

— Щастя, що засліпило.

— Засліпило? Знає, що миші трублять. У кузні теж покрутилося й виметнулося. Нічого тягти, нічого цупити.

— А може, все-таки кум?

— Кум.

Оленка з-під рядна:

— Сволота він. Сволота!

Мати:

— Твій хрещений, доню.

А батько:

— Ти чом не спиш? — лагідно. Підступив, підправив рядно і підрівняв свого шкуратяника, щоб не сповзав.

Вони одяглися. Вийшли. Про що розмовляли, вона не чула, шептали, щоб не розбудити ні Сергійка, ні кота: «Боженьку, боженьку, бережи дядька з Вовчого яру», — тихо-тихо.

Ще не бралось на досвіток, а Полікарп Висоцький рупив з дому. Зупинився на розі хати: десь на околиці Волоків крикливо співали півні. Облава перекинулася туди, подумав і, пригнувшись, розглянувшись, вийшов на вулицю. Швидше до Корнія Терентійовича.

Учитель Проскурняк мешкає поблизу школи, в центрі. Коваль не пішов до привокзальної площі. Він звернув у провулок. Пробрався вузькими вуличками, глухими стежками, не минав закапелків і спустився до пожежної. Тут він постояв. У ровастій, поглибленій повинню вулиці було спокійно. Коло пожежної треба перетнути широку бруківку. Він зняв чоботи, майнув через бруківку і нахильці, тримаючи чоботи в руках, посунув під парканами.

На Крижі налягав осінній передранковий туман, густий і вологий. Було чути, як віддалік, на сусідньому схилі, шумить навпроти Перначівки гай: дерева старого парку начеб скидали із себе той туман, і він окутував хати. В тумані зачахав поїзд. Коваль не чекав, поки він переїде, горнучись до паркану, нахильці квапився рівенькою, зарослою споришем вуличкою.

Не пропустити б будиночок під чорною бляхою... Накладав оком на дахи, але вони всі в тумані. Він жодного разу не заходив до вчителя — не рівня, ніяково. Одначе, не міг помилитися: хто не знає, де живе Корній Терентійович? Нарешті невеликий білий будиночок — ось праворуч, лише варто зайти у хвіртку.

Хвіртка зачинена, і Полікарп зупинився перед нею. У вікнах темно. Темно і на заскленому ганку, який прироблено збоку і до якого ведуть п'ять-шість сходинок.

Він поважає вчителя. Це ж, вийшовши з дому, думав — заїде, мовляв, так і так, а перед хвірткою зупинився. Не тому, що вона зачинена. Через повагу, через шанобу. Вчитель зовсім не з того десятка, до якого належить він, Полікарп Висоцький. Вчитель — людина! Як йому сказати, що страшно облави! А вчителеві не страшно? Він звідав і арешти, і ув'язнення. За пілсудчиків йому не давали роботи. То випустять, то посадять. Полікарп пам'ятає своє парубкування. Пам'ятає, як ремісничка молодь зібралася святкувати роковини Шевченка. Проскурняк тоді казав слово: простий люд посилає своїх дітей у високий світ науки, освіти, щоб його діти йшли, набиралися розуму, а тоді боронили рідний народ. Він зарубав ці слова собі на посі, а Проскурняка погнали до криміналу. Він з'явився не скоро. Може б, і не з'явився зовсім, якби не прийшли червоні. Місто їх чекало. Місто робило святкову браму. Він, Полікарп Висоцький, скоував рейки тієї брами, щоб була вища. Тоді вони й зійшлися з учителем. Учитель приніс червоного прапора, щоб він маяв над Крижами.

Все-все пригадалося йому, і, дивлячись на непоказний вчитель будиночок в осінньому густому вологому тумані, він в уяві бачив уквітчану смеріччям браму, на ній високого прапора...

Він хотів, щоб учитель навчав його дітей, щоб вони могли дорівнятися до нього своїм розумом, щоб він наставляв їх у лютий час фашистської навали, як і за пілсудчини.

У вікні спалахнуло світло.

«Свічка, — подумав він. — Світло млявеньке, жовтеньке. Усі тепер перейшли на свічки, на каганці. Електрики не дають. Електрикою світять собі».

Якби не підливі, слабкі промінчики свічки за фіранкою, може б, і не зважився братися до хвіртки: свічка манила, як знак родинного затишку. Вогонь — щастя ковальської душі.

Поближуючи очима на свічку у вікні, коваль почав поволі надівати чоботи. Ноги мокрі, розбухли. Шкарбуни тісні. Він натягував їх, глухо притупуючи. Потім осмикнув на собі поли сіряка на покожущині. Не одягнув свого шкуратяника. А той сі-

ряк і на нього, і на Уляну — на них двох. Осмикуючи поли, згадав Уляну.

Кладнула хвіртка. Він зачинив її за собою, повагом пішов стежкою. Досяг рогу будиночка. Спинився. Тоді став на одну сходинку, але знову зупинився. Його начеб щось перепиняло. Тоді підвівся на другу.

Свічка перейшла з вікна у вікно.

Він наважився підняти ногу, заніс її над третьою сходинкою, — ганкові двері відчинилися.

— Хто там? — запитав учитель.

Коваль не встиг відповісти. Корній Терентійович його впізнав і помахом руки закликав на ганок.

Зачинив за ним двері.

— Його заарештовано?

Коваль відповів:

— Якби його було заарештовано, то хіба б я тут стояв? — і додав: — Була облава.

Корній Терентійович усе збагнув.

— А він уже ходити може?

— Може.

— Ви його на своїх руках перенесли з Вовчого яру на своє горище. Приводьте сюди.

Коваль помовчав і тоді:

— Коли?

— А хоча б і нині, товаришу Полікарпе.

XII

Мартин змиває Дінці голову. У вікні — молодик і зорі.

Щойно хлопець торкається своїми пальцями до її кіс, як дівчинка починає ревити.

— Реви-реви, — каже він. — Накличеш облаву. Тебе уб'ють. Мене уб'ють.

Дінка все одно реве.

— І яблука ти не покуштуєш, не будеш знати, яке воно.

Вона вмить замовкає. Тримаючись голірuch за ріжечки табурета, розгинається над мідницею, підіймає голову й розплющує очі. З мокрих кіс стікає вода. Стікає з брів. Скапує з носика. Яблуко лежить на підвіконні й дуже пахне, присвічене сершиком місяця і зорями.

— І не думай, що я тобі його дам, якщо ти не дасися митися, — застерігає він. — І не думай, викинь зі своєї голови, поки я її тобі не змию.

Дінка посапує носиком. Дивиться на яблуко мокрими очима, влизує язиком мокрі губи й зітхає.

— Не буду,— проказує й покірно нахилиє голову над мідницею.

Мартин ліктем змахує собі чуб, що прилип йому до лоба й наліз у вічі, так заморився, й обіруч, як колись мати його, знову починає змивати дівчинці голову.

— А як би ти ревла й не переставала, коли б я намилив милом? Не тим пахучим, колишнім, а костогризяним, теперішнім. Ото б крутила, ото б підкидала головою, як наш цапок. Та я до мила й не торкався. У нас його і нема. Хотів випросити в Лесевої матері, в тьоті Тоні, але не попросив: раз — що соромно, друге — почнуть розпитувати й ану ж по очах упізнають, що я хотів тобі змивати голову. Гарний був брус мила. Але добре, що я не попросив. Те мило німецьке й, паневне, капосне. Ним намилишся — дивись і коси повилітають, облісєш, як макогін.

Дівчинка запручалася.

— Не бійся. Хіба я дурний, щоб тебе таким милом мити? Ти дівчина, а в дівчини повинні бути довгі тугі коси. Вся дівоча краса — пишна коса. Хіба я не знаю? Знаєш чим я тебе змиваю? Нізачо не здогадася!

Вона терпить і ані пискне.

— Рум'янком і м'ятою, Дінко. Як мати. Ми не якісь останні чорняки, щоб у наших головах нужна заводилася.

Він відчуває шовковість кісок і старається ніжно ходити пальцями по голівці — самими пучками, ледве шкребаючи коло вух, бо якраз коло вух і у вухах найболочіше.

— Певно, що я не вмю так ласкаво, як твоя мама. Вона була добра твоя мама — тьотя Марія. Не раз давала мені бубликів. Підсмажених, солодких, які хрумкотять. А в добрих людей і руки, напевно, ласкаві, ніжні.

Мартин нічого не приховує — каже, як воно є.

— Нема, Дінко, твоєї матері. Нема... Погнали, повезли... І бабусю, і дідуся — всіх. А за що?...

Дінка причаїлася, і він хвалить її:

— Ти гарна дівчинка, коли не реवेश. Ти зовсім славна дівка. Може, тобі й боляче, але я не хочу тобі робити боляче. Зовсім, зовсім. Не думай, забудь, що я шкрубаюся в твоїй голові, у твоїх вухах. Ліпше слухай: я тобі все оповім. Ти розумна. Приходжу я зі школи, стаю на поріг і думаю: як там Дінка? Заходжу до хати, а Дінки нема. Де ж вона? Еге, про це тільки ми вдвох і знаємо. Моя Дінка під припічком, та ще й затулою заслонена. Так завжди і роби. Почувєш, що когось наднесло, що хтось наближається, — не зважай, що хата зачинена: шусть під

припічок, загородилася заслінкою і не дихай. Боже тебе борони ставати на лаву, заглядати у вікно. Не смій! Думаєш, мені шкода пускати козу з цапком до хати, щоб ти з ними гралася? Ні! Розіграєтєся, а тут наднесе когось нечиста сила. Я тому й ката витурюю геть. Уяви собі: ти, кіт, а хтось у хату. Ніякі замки тепер не заборона. Ти — під припічок, а кіт не встигне, в одну мить тебе видасть. Я не знаю, що б зі мною сталося, якби зайшов у хату, а тебе не було!

Хлопець на якийсь час задумується, перестає хлопати водою. Дівчинка здригається, наче од холоду, підкидається і квапить його.

У хаті напалено, тепло. Вогонь ще не вигас. Дверцята грубки відхилені. Червоніє жар, і долом лягає світляна смуга. Молодик, зорі у вікні й та світляна смуга освітлюють вечір, який заходить у ніч.

Мартин відсторонює Дінку від мідниці.

— Вже? — перенитус вона. Струшує головою, розбризкуючи по хаті бризки, обдаючи ними хлопця.

— Яка скоро! — він зливає брудну воду в цеберку. Хапається, щоб розвести чисту. — А споліскуватися хто буде?

Дівчина бридливо кривиться.

— Не кривися: місяць і зірки з тебе сміються.

Вона затуляє долонями очі, от-от зареве, розплачється.

— А яблуко?

— Мої мама пекли не тільки бублики, які хрумкотять. Мої мама пекли пиріжки з сиром, булочки, посипані маком, і тістечка з кремом.

— Хитра! — хвалить її Мартин.

Дінка всміхається, підступає до табурета — нехай він з нею робить, що хоче.

— Недовго. Ще трохи, — підбадьорює її Мартин. — Але, коли буду виминати коси, мовчи.

Він зачерпує долонями теплу м'яку воду.

— Хіба то біда? — каже. — Як би я хотів, щоб мені мати змила голову. Я б мовчав, не писнувши, хоч як би вона не терла мені ший, як би не шкрубалася у вухах, як би потім не витирала. — І каже: — Нема матері... — виминає дівчинці кіски, схилившись їй над головою. І раптом: — За що запаковують у роваки? За що заарештовують, віддають на смерть?.. Дінко, вороги тих розстрілюють і тих винищують, кого бояться. Чуєш, що я тобі сказав? Гляди, нікому й ніколи про це не проговорись!

Дівчинка починає ревати, вихоплюючись із його рук.

— Он ти яка! — ганить він її. Накидає їй на голову рушника. — Витирайся сама, коли така. Я б тобі розповів про те, як

пупгестапівець упав з жеребця. Я про те лише вчителеві оповів. Плач, а я винесу брудну воду. Треба й приглянутися: біда не спить. Але яблуку не чіпай. Ще не заробила. Бо я ще й підстрижу тебе. Не бійся, підрівняю — тіль-тіль! — і показує пальцями, наче тне ножицями.

Залишившись сама, тернувшись рушником, вона злодійкувато підступає до підвіконня, торкається пальцями до яблука, нюхає його, не стримується, ще раз торкається до нього пальцями, відплигує на те саме місце, де стояла, і так заповзято починає витиратися, що рушник потріскує.

— Дівко, стільки зір — їх більше на небі, ніж людей на землі! — каже Мартин з порога. — Спокійно! Заводь, вовком вий — ніхто не почує.

— А я не хочу.

— І я не хочу!

Поставивши мідницю, витерши табурет, він садить на нього дівчинку. Застеляє їй рушником шию, наказавши, щоб міцно держала його собі на грудях. Ножиці в руках — цях!

— Перестань гойдати ногами чортів! І не ворухись. Ножиці — не вода, ще втну, пушу кров і сам злякаюся. Сиди рівно, то я рівно і підстрижу тебе. Напереді готово. Тепер ще коло вух. Коло вух найважче. Мушу квапитися: поки коси мокрі, бо коли висохнуть, розпухнявлють, не добереш, де підбирати, а де й не чіпай. Може, я і не втраплю, як твій батько. Він майстер-перукар. Садовив на високий стілець перед великим дзеркалом, чик-чик машинкою. Пригадую: закутав мене білим простирадлом, дивися, каже, на себе, а я вириваюся, реву. Держи його, Сильвестре, каже твій батько моему батькові. Обпатлачуй, печи його швидше, Науме, відказує мій батько своєму, втримуючи мене за плечі.

Дівчинка сміється.

— Тобі смішки!... А я собі думаю: десь-то твій батько підстригає між боями солдатів. Пішли в атаку, а чи відбили атаку, перепочинок, і, ймовірно, твій батько підстригає мого, як ось я тебе. Що, не віриш? Не може бути? Ще й як може бути! Я так у це вірю, як у те, що ти сидиш на табуретці. Ні, я у це вірю ще більше. Твій і мій батько, наші батьки повернуться. Вони нас визволять. Ми дочекаємося. Але ти мовчи, нікому й ніколи про це не проговорись!

Дівка зітхає і серйознішає.

— Не зітхай, як стара, бо я того не люблю. Якщо не вірити у своїх батьків, то й жити не треба. Я б тобі ще не таке сказав, але ти мала... Ех, якби ти могла глянути в дзеркало. Коло одного вуха я вже впорався. Зараз і друге твоє вушко буде, як у віконечку.

Ножиці клацають. Він раз за разом віднімає їх і поцякхує в повітрі, як справжній перукар.

— І чому в дівчат так швидко відростають коси? Невже правда, що в дівчат ростуть коси, а в хлопців розум? І чом ти, Дінко, не хлопець?

Вона схлипує і пускає кінці рушника.

— Недогода нашій дівці! — кидає Мартин. — Та ти поглянь: твої вушка у віконечках. Та щоб із такими косами, як у тебе, справитись, — сам твій батько чи й справився б. Давай я тебе обмету, — стріпує рушника, дмухає їй на шию. — Зіскакуй на землю й підмітай долівку!

Він підкладає в грубку дрівець. Дівчинка никає, визбируючи свої кіски.

— Неси в грубу. Я зараз і віником підмету, щоб ніде чорненька волосинка не завалаялася. Все треба спалити. Зі сміттям. Доценту. В тебе чорні коси, а в мене темно-русі. Якщо ми самі себе не збережемо, то хто за нас заступиться?!

Сміття й настрижене волосся, звиваючись, пикварчить на вогні. По хаті бігають лякливі спалахи.

— Ти думаш собі, що я нічого не боюся, що мені нічого не страшно? Хай і не все сіре — вовк, але у страху очі великі. Я часто над цим сушу голову, і моя голова часто від цього розколюється. Батька мобілізували, він на війну, і нас зайняли фашисти. Як жити? Хіба не страшно? Твоя мама привела тебе, вже ні твоєї мами, ні моєї — ще страшніше. Чого ж нам іще боятися?

Він сидів на стільчику, дивлячись на вогонь.

— Тепер усім страшно... А вчитель, Корній Терентійович, оповідав так. Колись Наполеон, ставши імператором, рушив завойовувати світ. У нього був такий звичай: захопить місто і вимагає контрибуції, грошей. От захопив він місто та й обклав його: «Несіть мільйон!» Урядовців охопив жах: «Пане імператоре, такої сили грошей нема». — «Несіть!» Вони побідкалися, але принесли. А він: «Несіть ще мільйон!» Урядовці й збирачі грошей затрусилися з переляку, та що мають робити? Пішли обдирати місто. А Наполеон виїхав у кареті на прогулянку. Наглянув урядовців, збирачів і запитав, як справи. Ті зігнули голови й кажуть: «Половина мешканців міста втекли світ за очі, втікають й інші, кругом плач і ридання, хто через неймовірні податки повісився, а якась жінка з немовлям скочила в криницю й втопилася». А імператор мовби і не чує їх: «Несіть мільйон!» І вони принесли. Тоді він знову закричав: «Ще мільйон!» І знову виїхав у кареті. Перестрів урядовців, збирачів і запитав: «Де мій мільйон?» Ті мовчать. «Вам що, заціпило? Чи, може, народ не

дає?» Ті й відповідають: «Пане імператоре, народ сміється». — «Припинити збір! Припинити негайно», — крикнув Наполеон.

Мартин розсміявся. Дівчинка усміхнулася й собі, але якось непевно.

— Нам теж, Дінко, тільки й залишилося, що сміятися. А що ж нам з тобою ще лишається? Не такий чорт страшний, як його малюють! І фашисти не страшні. Навіть пупгестапівець. Ти знаєш, як він полетів з коня? Так полетів, що аж перекинувся. І за боки чухався, і вхопився за пістолета. Вони всі полетять, як гнилі груші. Треба тільки добре потрусити. Посиплються, ще й пощади проситимуть. Вони гнилі, і їхня сила гнила.

Тепер і вона сміялася.

Полум'я в грубці пригасло — пригас і їхній сміх. Мартин спохопився, подав дівчинці яблуко.

— Іж, мені Оленка дала, — але не оповідав, як ніс яблуко і як на нього напали, набили. Яблуко він сховав за пазуху, а потім воно кілька днів лежувалося.

Дінка крутила яблуко в руках, обнюхувала, не зважаючись вгризтися в нього зубами. А коли зважилася і коли яблуко затріщало, він попросив її:

— Про Корнія Терентійовича ти щоб і не заїкалася... Він — наш! — і замовчав.

Вона кусала яблуко.

Він хотів розповісти їй, кого у Вовчому яру вони знайшли, але передумав.

— Я б, може, сміявся, якби не боявся за тебе. Я не смію нікому про тебе сказати — ні Оленці, ні Лесеві, з якими дружу, ні навіть Корнію Терентійовичу. Нікому! Так ліпше. Але фашистів я не боюся. Піду завтра до школи, дійду до їхнього прапора і обплюю його. Ми завжди це робимо: Оленка, Лесь і я. Ми плюємо на цей прапор.

Дінка простягла яблуко, щоб і він вкусив.

— Хіба я маленький? — відказав їй і заходив по хаті. Став перед вікном. — Зорі над нами і правда у нас самих — так, Дінко, ми і житимемо.

XIII

Оленка йшла в шерензі — школярів виводили на площу. Пані Ельза то вихоплювалася наперед, то бігла назад: її сильний грудний голос верховодив:

— Пра-зі! Пра-зі!.. Раз-два!..

Перед бургомістратом на чорній базальтовій тумбі маячила наче колона в білому запиналі.

Перед нею вивищувався поміст і височіла трибуна. Грав поліцейський оркестр.

Оленці схотілося роздивитися поміст, вона не збочила з колони, лише повернула ліворуч голову, як пані Ельза шарпнула її за вухо:

— Куди прещься? Рівняйся на потилицю!

Покі школярі йшли, вони ще тримали крок. Команда — зупинитися. Їх ставили півколом. Шеренги поламалися, ряди розпались.

Оленка, Лесь і Мартин опинилися поряд. Коло них стояв Корній Терентійович.

Там, попереду школярів, виструнилися навпроти помосту й трибуни поліцаї, шпудмані. На одному крилі купка цивільняків, на другому — Дерманка.

Вона поклала руку на плече Сержу Швидаку. Віктор і Жорж стояли паноготові з квітами.

До самісінького вокзалу площа була порожня. Палякані горобці верталися на засмічений брук.

Заскреготала пружина, начеб хтось розкручував немазане колесо: спеціально заведений з нагоди цієї okazji, бамкнув старий ратушний годинник і почав відбивати десяту.

— Починається, — шепнув Лесь.

Мартин зиркнув на Корнія Терентійовича, який стояв незворушний, на Оленку, яка рахувала удари годинника.

— Десять, — налічила вона, але пружини скреготали, немазане колесо продовжувало розкручуватись. — Одинадцять... Дванадцять! — здивовано сказала дівчина.

Лесь ледве чутно:

— Як чорти збираються...

Корній Терентійович покосився на нього, а Мартин смикнув його за полу піджака.

Пані Ельза з останніми двома ударами годинника аж підскакувала, її руки підплигували на Сержевому плечі: «Показилися? Подуріли?» — покручувала головою з високим начосом. Годинник відбивав одне, а його стрілки показували інше.

Звівшись на носки, уважно окинула школярів, чи хто не підсміюється?

З бургомістрату виступили і рушили: в парі лядвїрт і бургомістр, комендант гестапо, комендант поліції — довгий хвіст. Вони потяглися на поміст. Прилизані, випещені, самоповажні, бундючні.

— Шапки геть! — вигвинтився над площею лункий, трубний поклик.

Мартин зітхнув.

— Хоч-не-хоч, а скидай...

Оленка усміхнулася й підморгнула йому. Лесь позаздрив Мартиновому «хоч-не-хоч»... і навмисне барився скидати свого картуза.

Сиві вуса Корнія Терентійовича обвисли, брови сиво насупилися, Оленка час від часу зиркала на вчителя, намагаючись розгадати: «Що він думає?»

Поміст високий — всі, хто на ньому, перед стовпом — колоною в білому запиналі, начеб виставилися над площею, щоб їх було видно. Ляндвірт грубий, пузатий. Він такий самий, як і тоді, коли сидів у бричці, супроводжуючи обоз, і коли за ним бігла молодиця, ламаючи руки. Комір військового мундира на ньому розстебнутий. Як йому втримати три підгорля, що випинаються тугими складками? Бургомістр поряд з ним видається підтягнутим, навіть ставним. Залисинки й скроні посріблені. Він у сірому. Вказівним пальцем то торкнеться напomadженої щоки, то торкнеться свого із ямочкою підборіддя, начеб йому на обличчя сідають комарі, й затискує вузькі губи: так вдає із себе інтелігента.

І ляндвірта, який ледве встоює з натуги, і бургомістра, що пишиться, і коменданта поліції, що весь у ремнях, — їх усіх переважає своєю буденністю й військовою виправкою Зігфрід Штернфельс.

Одна рука в рукавичці, друга гола — уважно зорить із-під своєї козирка, як із-під дашка в'язничної будки, і сухий, копавий, жиластий, начеб запитує всією своєю поставою: «А що буде, коли вас усіх візьму у свої руки?»

Корній Терентійович дивиться на поміст, бачить залиті салом, володаристі, запобігливі, строгі й нелюдські жорстокі щілинки, очиці, більма — різні й однакові в своїй лютій ненаситності. Й жодного ока! І як ті їхні щілинки, очиці, більма, такі вони бездушні й самі, хто на помості, — годованці окупації, її сторожі й достойники. Що вони скажуть? Про що від них можна почути?

Перед ними застигли чорними й сірими пристінками поліцаї, шуцмани — охорона. Далі понуро стояли люди, зігнані силоміць, під загрозою смерті. Вони дивилися в землю, кожного пік великий сором перед завтрашнім днем; що скажуть, коли їх запитать, навіщо приходили на цей поглум, на це своє осміяння, чому не втекли?

Ще далі стояли притихлі школярі — людські діти, яких зібра-

ли й поставили тут, щоб заздалегідь прищепити їм покору, як кевиліковну хворобу.

І коли там, десь попереду, загугнявіли труби, а натовп зашемряв, Корній Терентійович проказав пошепки, ні на кого не дивлячись, начеб стояв не на площі, а в класі на уроці:

— Шабаш...

Іще:

— Хоч тут і не Лиса гора,— голосніше.

Оленка почула ці кілька слів і так пристрасно подивилася на вчителя, мовби він похвалив її.

З очей зникла осмута — в них, синіх, спалахнула якась негасна ясність.

— А я що казав? — вставив Лесь.

Мартин ткнув його під ребро, щоб мовчав.

Дівчина не почула Лесьа й не помітила, як Мартин ткнув його під ребро: вона не чула промовців, у її скронях постукувало: «Шабаш... Хоч тут і не Лиса гора»,— наповнюючи душу радістю й відвагою. Вона повільно повертала головою, ніби поправляла коси, а насправді спостерігала, чи хто це почув, не підслухав учителя?

Але все було, як і раніше: хтось промовляв, люди шемряли, а потім площа німувала.

І тоді вона подумала про дядька з Вовчого яру, якого прийняв учитель. Батько і мати боялись його переховувати. А хіба вона сама не боялась в час облати? Корній Терентійович не з'якався. Що дядько з Вовчого яру в нього, про це лише їй відомо. Стільки людей, поліцаїв, фашистів, а ніхто не знає про дядька з Вовчого яру. Ніхто й не здогадується. І вона була горда за свою таємницю, бо вірила: ще трохи, ще недовго — боже-люди, ударить грім, але хто тоді хреститися буде? — приказують мати.

А батько: коваль коня кує — жаба ногу підставляє...

Зігфрід Штернфельс, махнув перед носом бургомистра рукавичкою.

Бургомістр злякано подав знак поліцаєві.

Б-бран-ба-бу! — гукнув барабан, тарілки і труби.

Сповзло біле заинало, і відкрився пам'ятник фюрерові. «Сам біснуватий, біснувате і його зображення»,— подумав Корній Терентійович.

Мартин ішов, думаючи: перше доводилося плювати лише на прапор, а віднині треба буде хоч раз плюнути й на фюрера: завдали роботи. Лесь намагався втрапляти в ногу і махав руками. Оленка човгала по бруку дерев'яниками.

А люди похмуро стояли.

Виволікши з подвір'я теліжку, вона постояла, міряючи порожню вулицю очима, й рушила до провулка. Завернула до нього, збачивши візка, а сама вийшла на ріжок. Чекала. Батько розстарався через лісника, якому зробив сокири й підкував сани, трохи дров; коней нема, тягали їх візком-теліжкою. Знадобилася. Таке життя, що без неї, як без рук. А дровами батько поділився з Проскурняком. Вона здогадувалася, чому поділився: в нього дядько з Вовчого яру. Мабуть, батькові ніяково, думала передумуючи, що спровадив того дядька, накинувши його вчителеві? Їй і самій було якось муляко перед Корнієм Терентійовичем, і, зустрічаючись з ним, дівчина кожного разу мовби чула батькову й материну потаємну розмову, мовляв, у нас небезпечно, у нас, сам бог бачить, малі діти, страшно; але хіба це виправдання?..

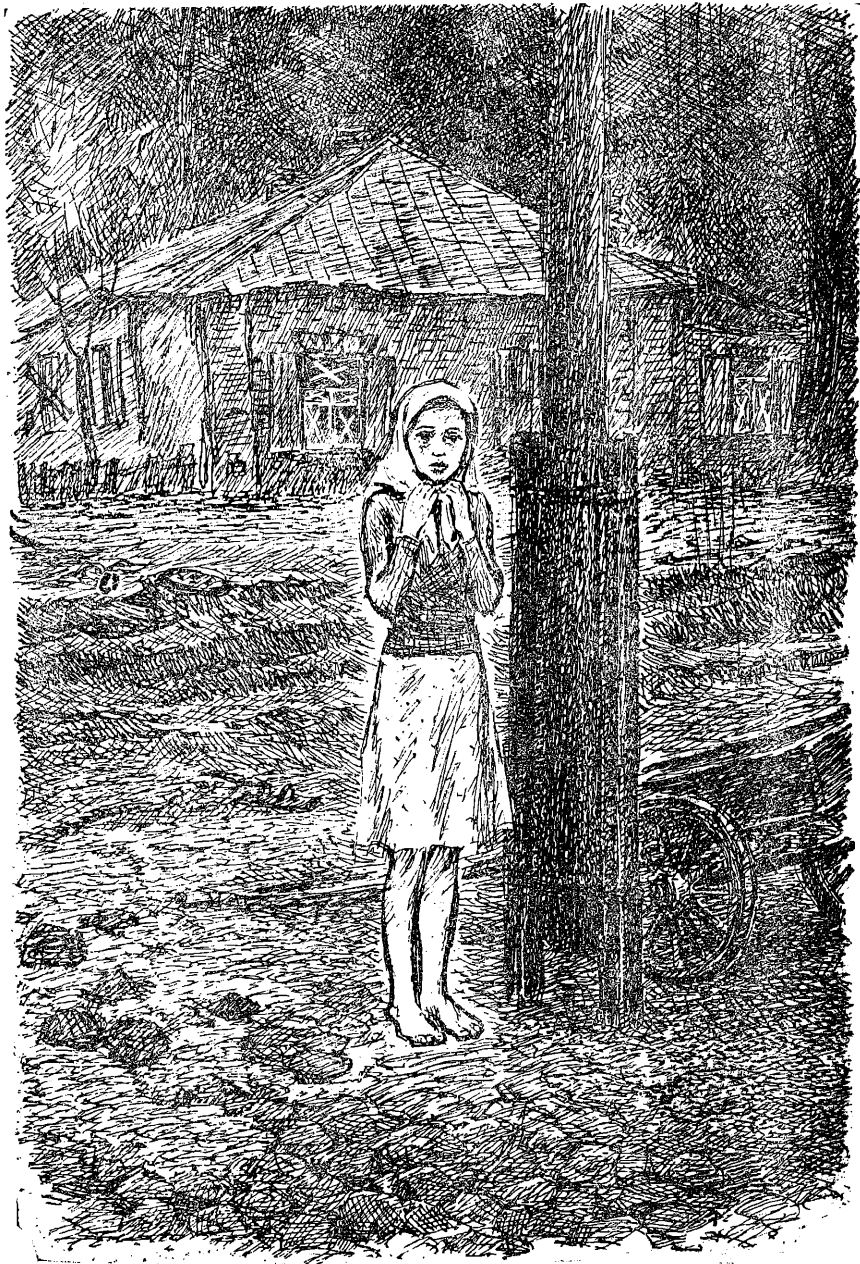
З делу, з міста ніхто не появлявся. Неділя. Рано. До війни такого дня вирували ярмарчани, а тепер безлюдно. І, очікуючи на Леся і Мартина, дівчина про що тільки передумувала. Добре, що бабине літо тримається, що не дощить. Та й те добре, що дрова на краю лісу, а не в глибині. Добре, що їх не треба везти через міст, який охороняється, а поза Волоками, через слущений ставок, греблею... Безхмарна блакить і ранкове холодне повітря наповнювали її чекання сподіваним сонцем, яке зійде і засвітить.

Хто прийде перший — Мартин чи Лесь? Хто з них двох? Кого їй хочеться побачити першим?

І, стоячи на розі провулка й вулиці, тут, на передміському роздоріжжі, вона згадала, як переймалася на своєму городі, прийме чи ні батько дядька з Вовчого яру, і як, потерпаючи, коли ж відмовить, найбільше побоювалася не вчителя, не Мартина, а чомусь Леся. Чому саме Леся? Як тоді, так і зараз вона не могла цього собі пояснити. Та і зараз пам'ятала, що побоювалася Леся, як би він на неї поглянув, що б сказав? А як би дивилися інші, що б казали, здавалося, не мало значення.

Мартин до них приходив. У середу чи в четвер? Якось на тижні. Він приходив до кузні. Але хіба тому, що він у них був, вона у своїй думці: хто прийде перший — Мартин чи Лесь — поставила на перше місце Мартина?

«Ні», — подумала Оленка. Зачервонілася, зарум'яніла, мовби її залило ранкове сонце, раптом збагнувши: вона поставила Мартина в своїх думках першим навмисно, щоб ніхто не підстеріг її навіть у думках, що їй хочеться побачити першим Леся.

Дівчина злякалася: невже, домовляючись з хлопцями, сподівалася, щоб Лесь надійшов перший? Хіба плакала на це надію?..

Стоячи і не маючи сили відвернутися від вулиці — розруйнованого бруку, роси на камінні, не криючись більше від самої себе, нишком загадувала: прийде чи не прийде? Її губи розповніли, але були сухі. Якщо справдиться, що загадала, тоді все буде добре.

Вона хотіла, щоб справдилося. Ніщо інше не мало ніякої ваги, аніякогісінького значення. Ні ті дрова, заради яких вона на розі. Ні той лихий час, через який вона боса. Ні те сонце, що не сходить. Ніщо, крім її загадування.

Вулиця, кривуляючи, підіймалася з долу. Оленка бачила лише один проліт — до криниці: там вулиця круто завертала коліном.

Обіч тополі, в них стоять телеграфні стовпи. З узвозів посхилилися куцасті вишні. Вишневе листя вже пожовкло, хоч і не падає.

А тополине ще зелене. І жовте, і зелене листя в пилюзі: зарослене, й видно, як роса скапує брудними крапельками. Тихо. Гудуть проводи.

Оленці важко стояти, але не зважається хитнутися. Слухає дроти. В білій хустині. Руки то зав'язують, то розв'язують її на грудях.

Спочатку вона побачила його голову. Руки так і відпали від хустини. І хустина звійнулася з її кіс.

Тримала хустину за кінчик, сама подалася вперед і злякалася: що ж це з нею?

Лесь підняв і опустив руку, усміхнувся — привітався звіддалік, ступив до криниці, заглянув у ковчане на цямрині відро. Йй теж захотілося води, але вона пересилила себе, почала зав'язуватись. У відрі води, певно, не було. Він махнув рукою на криницю, не схотів крутити і йшов до неї: стрункий, гарячий. Без кашкета. Вона дивилася на нього. Йй начеб і хотілося, щоб він був без кашкета. Босий, як і вона. І в светрі, як і вона. А чуб у нього хвилястий, начеб викладений. Той його чуб раптом забулищав, запромінився. Зійшло сонце. Воно освітило не лише Леся, а і її, тополі й вишні. Сонце заливає вулицю, а дівчина все дивиться на хлоп'ячий чуб і думає: справдилося, як задумала, тепер ніщо не страшне. Йй здається, що вона легка і що має таку силу — захоче і полетить, як птах. Йй хочеться запрягтися у візок-теліжку й гнати наввипередки. Стоїть, очікує. І дуже побоюється, щоб він не здогадався, як його чекала. Вона йому, нікому про це нізащо й ніколи не скаже.

Хлопець наблизився, запитав:

— А Мартин? — зминув її й умоцнувся у візок-теліжку. Голбли змахують угору, він задер ноги.

І вони вдвох розсміялися. Голосно, заливисто.

— Мартин? — перепитала Оленка і весела, дві ямочки на її обличчі все усміхаються, оповідає: — Я тобі не казала. Він був у нас на тижні. Приходив до кузні. Припіс у казані кам'яного вугілля. Завалалося в них десь у сарайчику, давнє, довоєнне. І залізачтя припіс. Тато розпитують, як живе? А він: моя хата вітром загороджена, тому мусим засувати. Мама підпирали двері ізсередины городником, я підпираю, але хіба то замки? Я вам, дядьку Полікарпе, подмухаю, а ви зробить і засув, і прогоничі. У мене все виміряне. Послухайте мене, дядьку Полікарпе, може, колись я вам теж у пригоді стану. Якщо треба до міхів, перекажіть Оленкою, прибіжу, хоч і часу в мене аніскільки! — і показав на пучку. Що ж ти чешеш, хлопче, дивуються тато. А він: і не розпитуйте, дядьку Полікарпе, бо я все одно не скажу. Довго кували. Мартин і за себе, і за мене постояв коло міхів, а коли пішов, тато хвалили його: славний росте парубчак у Сильвестра й Юри. І як він сам дає собі раду?

— Та коли б я був сам! — спалахує Лесь.

— То що? — зводить Оленка на нього свої сполохані очі.

Лесь запнувся — він не знає, що б чинив, коли б залишився сам, і каже:

— Я б давно пішов у партизани!

Оленка не встигає на те йому щось відповісти — із заростей вишняка, струшуючи пожовкле листя, зіскакує, начеб їм на голови, Мартин.

— Поїхали, хлопці й дівчата.

Лесь каже, щоб його провезли, й повільно закидає, ноги в скриньку візка-теліжки.

— Ще не ляддіврт, — відказує Мартин, береться за голобельки, рвучко сіпає, і Лесь падає на землю.

Через Волоки, околицею передмістя торохкотять, поскакуючи, колеса. Кожного манить впрягтися в голобельки. Лесь змінює Мартина. Хлопці впрягатися Оленці не дозволяють.

Дівчина бігцем наздоганяє візок-теліжку, мовби поганяючи ними.

Поминули останні хати і вигоном — навпростець, бо ж порожнем, спустилися до колишнього ставу. Не зупинялися, поки — де греблею, де під нею — перейшли брід коло спаленого млина й домчали до узлісся.

Дрова лежали стосами край просіки. Оленка показала на свій стос: осичина й осичина — м'яка порода. Була й березина, але її вже забрали: кузня без вугілля, що рот без зубів.

Наклавши замапних кругляків і ув'язавши їх, швидко рушили назад, кваплячись зробити ще одну ходку.

Вчителеве подвір'я без воріт. Зупинилися за хвірткою. Лесь завдав собі круглячка на плече, поніс, скинув перед сходами. Корній Терентійович почув, вийшов. Зніяковів, що школярі привезли дрова, а разом і зрадів.

— Так рано? — підвів свою білу голову.

Оленка і Мартин теж зніяковіли. Їм здавалося, що від білої вчительової голови білий день стає ще біліший. А Лесь не пітився, розмахував руками — зараз ще привезуть, якби пилку, якби сокиру, вони нині й порізали б і накололи б.

Корній Терентійович не присаджував його запалу, попросив, щоб підняв кинутого круглячка: місце для дров у повітрі.

Щоб не видати себе, Оленка ні разу не глянула на вчителеві вікна: десь там, у хаті, знайшов притулок дядько з Вовчого яру, — і старалася мовчати. Мартин відіпхнув її, не давши братися за осчину. Вчитель теж збирався з ними до лісу, але тільки-но він зійшов на ганок, мабуть, хотів зачинити двері, як Лесь скомандував, щоб швидше поганяли.

За третьою ходкою Проскурняк рушив з ними. Тяглися повільніше, ніж самі, не гуркотили вигоном, хоч і порожнім, а прямували ґрунтівою. Висушене ставище заросло високими бур'янами. Гуркотили попровалюваною греблею, вчитель зупинився. Сперся об палицю, махнув капелюхом на ліс:

— Ану, скажіть, що ви бачите?

— Ліс! — вихопився перший Лесь.

Корній Терентійович сердито буркнув:

— Ліс... — і запитав: — Який ліс?

Вони стояли перед ним — осіннім, багряним.

Корній Терентійович запитував їх кожного по черзі, докоряючи, що вони йдуть тут втретє, невже ліс їх не вражає?

— Він, як свято, — заікнулася Оленка.

— Правда, — сказав учитель.

— Свято, але сумне, — сказав Мартин.

— Ще більша правда, — підтвердив учитель. — Осінній ліс, як свято, сумна його прощальна краса, але відірвати від неї очей не хочеться. Восени і горобець багатий.

Рушили. Узлісся палахкотіло кленами, червленими дубами, високо зеленіли сосни, а коло спаленого млина посихлялися плакучі верби.

— Начеб нема війни, нема окупації... — Корній Терентійович знову спинився. — Природа не підвладна людській волі.

І вони всі поспинялися.

У густих заростях хлюпала Крижечанка.

У небі загуло — повільно і низько сунув хрестатий незугарний літачище. Подейкують, що такими транспортують поранених.

— Дивіться: суне нашим небом, а від нього падає і волочить-ся хрест по нашій землі!— крикнув Лесь.

Оленка мельком глянула на нього, і він здався їй ще гарнішим, ніж завжди, а тоді повела оком за тінню-хрестом, який потягся ставищем, мочарами...

Вчитель ніс капелюха в руці, біла голова вихрилася. Він думав, що ті два хлопці і дівчина, тринадцятилітні підлітки, надто дорослі. Вороги принесли на їхню землю чужину. Вся краса тепер для них у тому, як тієї чужини позбутися,— ось про що їм хотілося б від нього почути!

Він сказав:

— І під павучим фашистським хрестом наша земля найкраща. В цілому світі такої нема. Вороги не просто зазіхнули на неї, вони обкрадають наші осені, наші весни, наші літа — нашу мову й історію.

— Як я їх ненавиджу!— рубонув Лесь рукою.

На що Корній Терентійович відповів:

— Самою ненавистю ворогів побити не можна, як не можна їх подужати невіглаством, нецтвом, та ще таких, як фашистів. Схрещується не лише сила і зброя, схрещуються розуми й душі.

Добравшись на узлісся, почали вантажитися. Ліс і не шелестів. Стояв задуманий, наче втомлений. Пожовк. Журився.

Корній Терентійович показав молодого дубка. Високий, він розхитнув соснові крони й, пожовкнувши, почервонівши, стояв осяяний сонцем.

— Рoste і ні в кого не питається права. Правда?

Веде поєдинок, і його не покидає мужність,— і він говорив, що мужність виборюється в поєдинку. На поєдинок встала вся земля: або пан, або пропав. Поєдинок йде не тільки на фронті, в партизанських рейдах і наскоках. Він йде в кожному серці — на мужність і за честь проти зрадництва й падлюцтва.

Ліс мовчав. А коли вони зробили третю ходку, вчитель почаствував їх хлібом з повідлом. Мартин переламав свою скибочку, ступивши її до купи і, ковтаючи слинку, сказав, що з'їсть дома: думав про Дінку.

XV

Списувати задачі Мартин не давав, хоч Віктор зі спільниками його побили. Щоб вони відв'язалися зовсім, він приходив до школи без домашніх завдань. Коли ж викличуть його до дошки,

вирішував будь-що — крейда, пишучи, аж кришилася. Десь-то сам чортяка йому за брата — зазрили не лише нездари, навіть і Лесь.

Школярі писали на старих книгах і газетах. Використовували паперові мішки й залежалі квитанції. Замість чорнила — синька. Володіти огризком олівця та ще хімічного — щастя. Найчастіше виручала грифельна дошка. Мартин до школи її не брав, щоб часом не розбилася. Щоб допекти, Серж тицьнув Мартинові під ніс саморобного зошита, якого сам розліював, — он яке багатство, хочеш за задачі? Хлопець відповів, що воліє обходитися долонею.

Збагнувши, що з Мартина, як з козла молока, Серж почав підкочуватися до Лєся. Нехай той Лєсь і не відмінник, але ж через нього можна списувати приклади в Оленки, можна пожитися й на мову, бо Корній Терентійович її хвалить за те, що пише бездоганно. З таким далеким прицілом Серж і вирішив подарувати свого саморобного зошита Лєсеві. Але не в школі, де б це всі бачили. Така нагода трапилася: він прийшов до тьоті Тоні по білизну. Приніс і свого зошита. Тьотя Тоня подякувала Сержеві за його добрість, а той пообіцяв, якщо Лєсь допомагатиме вчитися, подарує йому не лише паперу, а й олівець. Праля не так зраділа зошитові, як тому, що Серж вважає її сина добрим учнем, і запевняла, що Лєсь допомагатиме, чому ж, мовляв, не допомагати? Вона дочекалася Лєся. Хлопець побачив зошита, і йому хотілося його розшматувати. Лопотів білий цупкий папір, рівненько розлінійований. Мати, мабуть, відчувши, що той зошит синові не подобається, сказала: не все ходити прямо, інколи треба й рачки — такий час, і він став погладжувати чисті сторінки.

Минуло кілька днів, поки зважився, поки приніс того зошита до школи, переполовинивши його. Одну половину дав Оленці. Половина зошита вабила дівчину. Лєсь умовляв її, щоб доторкнулася пальцем, помацала, який папір. Вона доторкнулася пучкою — папір чистий, гладенький.

— На такому з помилками писати гріх, — промовила.

Він зрадів, що переполовинив зошита, що зважився поділитися з нею і що вона не відмовляється.

— Бери, — настоював, забувши, як мало не пошматував його.

Наближалася контрольна з мови. Серж підступив до Лєся.

— Допоможи готуватися! — і, не чекаючи згоди, вів далі: — Сам ти теж плаваєш, правда, не на воді, а тому було б добре, якби прийшов до мене з Оленкою.

Лєсь трохи обурився, присадив самого себе і буркнув:

— Коли?

— Відкладений сир тільки добрий: нині!

— Побачимо,— розтягнув він.

Не був певний, що Оленка згодиться і що вмовить її. Як до неї підступити?

Сидів сам не свій на уроках. А тут Мартин підпустив шпилечку про пані Ельзу, яка не вчить, а повчає: «П-п-пух!»— трьом «п»: покорі, поклонінню, послуху. І пішло по всій школі — не Дерманка, а П-п-пух!.. Оленка заливалася, переказуючи це дівчатам.

А Лесь потерпав, що Оленка його не послухає. Йому до всього було байдуже...

От і по уроках. Оленка пішла, несучи свого кошика. Він зупинився коло шкільної огорожі. Оленка перетинала площу. Так нічого й не придумавши, він пустився навздогін.

Вона скинула оком й помітила Лесья. В нього книжки й зошити теж за поясом, як і в Мартина. Лесь обіруч підрівнював собі голову. Кучері вились і блищали. Вони так вились і так блищали, як того недільного ранку, коли Оленка його чекала.

Оленка рушила, але повільно. Йй хотілося, щоб він її наздогнав, тільки не па площі, не па видюті. Опустивши голову, наслухала, як Лесь хляпас дерев'яниками, і не могла позбутися відчуття, що він чимось засмучений — його в осмуті гладеньке обличчя, ті його кучері, він увесь видавався їй ще вродливіший.

Хлопець наздогнав її.

— Оленко,— вимовив і взявся рукою за ручку кошика.

Йй здалося, що він торкнувся не рогозяної ручки, а її руки: його тепло мовби передалося їй. Вона мовби відчула його трепет. Зраділа й злякалася, чи хто не бачить, шарпнула кошика, ступила швидше, далі з площі, а на думці: доторкнеться він ще раз бодай до її кошика чи ні?

Лесь не зважувався йти поруч, пасучи задніх: вона відкрутилася від нього, як її зачепиш?

— Ти чом смутний? — спитала дівчина, не оглядаючись.

— Та...— сказав і не доказував Лесь, але порівнявся з Оленкою. Вони прямували поруч.

«Доторкнеться він ще раз?..» — загадала вона.

— Смутний...— проказав і начеб кинув собі це слово під ноги Лесь. І казав: — Як тут не будеш смутний, хлопці просять, щоб допомогти перед контрольною.

Вона не перепитувала, які хлопці.

— Може б, перейшли...— і не доказав, якась сила схилила його донизу, знову взявся за ручку кошика.

Дівчина не шарпнула його до себе, не прийняла. І Лесь запитав:

— Перейдем?

Вона мовчала, але він бачив — згоджується. Вона мовчала, не сміючи сказати, якщо згоджується, то тільки тому, що він ще раз доторкнувся до ручки її кошика.

Оленка кивнула — після обіду.

Вони перейшли дерев'яний місток, за яким Лесь зупинився, щоб повернути до своєї ліпленки, а вона не зупинялася, йшла, і їй здавалося, ніби хлопець продовжує ступати поряд: погойдувала кошиком, було приємно, що він торкався за ручку, і вона погладжувала це місце. Відчуття Лесевої коло себе присутності швиденько вивело її з дому — добре, що не довелося ставати до міхів: батько рубав дрова, і Оленка запереймалася, чи Лесь уже пообідав, чи він чекає її за мостиком?

Осінь облягала хмарами, вони купчилися, розходячись. В неї на душі було синьо і чисто, як у тих синіх і чистих криничках неба, що їх не заступили хмари.

Він чекав. Сказав, що, напевно, задощить, сказав, що погода трималася, але, як полле, то не буде проясніти.

— А я й не помітила,— відказала дівчина, нашішкувато стелюючи гостренькими плечиками.

На покинутих згарищах віяв вітер. А на Перначівці прорвалося сонце.

Вони увійшли в каштанову алею. Падало листя. Жовте, просвічене, встеляло алею, м'яко шаруділо, і голосно тріскали, падаючи, каштани.

Оленці хотілося, щоб алея ніколи не кінчалася.

Під каштанами, там, перед котеджами, серединою алеї походжав поліцай — вартовий. Виставився на них. Дівчина знітилася. Лесь, не зважаючи на поліцаю, підступив до дротяної загорожі, потяг за опущений повідець — десь у заплетених хмелем дверях особняка продзеленчав дзвіночок. Гавкнув пес. Крикнувши на нього, вибіг Серж. Повів їх не в парадне, де продзеленчав дзвіночок, а навколо особняка.

Доріжки викладені плитами. Кущі підстрижені. Червоніє калина. Слива обліплена сливками. На яблунці жовтіють яблука. Все дихає достатком і доглядом. Оленка йшла за хлопцями, Лесь допминався, чи в басейні водиться риба? Водиться, чула вона Сержів голос.

Відкрита, зацементована з балюстрадкою веранда. Серед фікусів плетені крісла-гойдалки. Серж розчинив засклені двері, а Лесь підбіг до басейну, перехилився і не міг відірватися. Маняв, помахуючи рукою, Оленку: не підійшла.

Віктор і Жора чекали у круглій вітальні, сидячи на дивані. Тут просторо. Посередині стіл. По кутках м'які фотелі. Гостинно і затишно.

Хлопці повсідалися круг столу. Дівчина диктувала диктант. Голос її гучав. Лесь раз за разом упрошував, щоб чіткіше вимовляла слова, Віктор, Жора і Серж йому підтакували. Вона помічала: Лесь більше кидає очима на килим, який захопив усю стіну над диваном, на широкі вікна, собі під ноги, на восковану підлогу, ніж на аркуш паперу перед собою, і намагалася вимовляти кожне слово з притиском, розбірливо.

Написали, склали диктанти перед нею, повсідалися на дивані й почали їсти сливи. Вона дістала з кишеньки светрика олівчика з наконечником — єдину свою цінність, яку принесла сюди із собою.

— Ставлю, хто що заробив,— сказала.

Її підтримали: тільки так.

Кінчик олівчика схилився над рядочками, націлюючись на помилки. На дивані перешепіт — чиє перевіряє? Жора: «Вікторове». Віктор притих зі сливою в роті.

Вона дочитала, кінчиком олівчика перелічила помилки — багато, завагалася і почала виводити двійку.

Віктор зірвався:

— Мені, двійку? Ну, Ковалівно!

Підскаочив з дивана Жора.

— Та йому сам Корній Терентійович чи й поставить!

Кісточка сливи пролетіла Оленці над головою. Дівчина затамувалась.

— Що заробив,— мовила, стримуючись.

Віктор плигнув, вихопив з її рук олівчика, переламав і кинув його до дверей.

Серж теж схопився:

— Мудра — ліпить двійки, як її батько молотком гатить. Ковалівна!

Жора пройшовся вихилясом-перекосом.

— А диктувала, як її мати на базарі вигукує — клямки, підкови, вухналі!..

Оленка заціпеніла. Кругла біла вітальня, розпечений пістрявий Віктор, погрозливий Серж, слизнякуватий Жора — все попливло перед нею. Тільки б не заплакати, тільки б не пустити слезоу! Рушила, похитуючись...

Лесь підбрав розламаного олівчика, знайшов наконечника. Упхнув їй у кишеньку. З веранди вона побігла. Гавкав вовкодав — не чула.

Дівчина промчала каштановою алеєю. В кінці зупинилась й аж тут розплакалася. В скронях затіпало: «Чому Лесь не заступився за неї? А який він був хоробрий у лісі?.. Такий час...» І забилося в її голові: «А хіба в час мужній і в час боязкий?»

Стояла під каштаном, припавши до дерева, як до людини. Пальці знайшли в кишенці переламаний олівчик і не випускали його. «Не вберегла! — і думала:— Той Віктор, вони усі наважилися поламати не просто хімічного олівчика, а щось більше, значніше...— і думала:— Поєдинок!.. Корній Терентійович казав правду — весь світ на поединку: добро і зло, правда і кривда, совість і несовість, честь і безчестя, вірність і зрада... Ні, нема мужнього і боязкого часу, є мужні й боязкі люди, є хоробрі і є ниці».

Їй хотілося, щоб хоч хтось почув і розрадив її. Відірвалася від каштана — тут до Мартина найближче. Вступить, зайде. Їй згадався Мартин — його брудна сорочка. Стало жаль, що він ходить у брудній сорочці і що нема кому її випрати. Так і скаже йому, що прийшла випрати.

...А Мартин розв'язував задачі, пишучи й стираючи, на грифельній дошці. Дінка сиділа закутана на розмервленому ліжку, і він казав їй:

— Всі ікси, Дінко,— це фашисти, і я мушу вивести їх на чисту воду... Збирається на дощ, у сльоту з облавою безпечніше. Ти сиди й дивися, як я виводжу ікси на чисту воду.

На порозі зачепало. Він прогнав Дінку під припічок, заслонив затулою, розрівняв ліжку. Двері на таких засувах, що їх хоч ламай. Вийшов у сіни, покидав засуви — на порозі стояла Оленка. Пустився і сік дощик. Вона забула, чого прийшла, і не казала, що хоче випрати йому сорочку. Він подивився на неї й запитав:

— Заплагана чи з дощу?

— З дощу, Мартине...— підтвердила: — З дощу,— стискаючи в кишенці розламаного олівчика.

— Заходь, пересидимо, Ковалівно.

Оленка не образилася, що він назвав її Ковалівною.

XVI

Залізниця гнала серед горбів. Вони вибралися, як завжди, за місто, до крутизни, де поїзд сповільнює хід. Звечоріло, сікла мряка і швидко темніло.

— Боїшся?

— Не первина.

— Не бійся.

Перемовились, залігши під насипом, і мовчали. Оленка гріла грудьми мокрий щербінь. Ще ніколи не ішла по вугілля з такою охотою, як сьогодні. Мати стримувала, боже-люди, дорікаючи

батькові: «Непогода, хоч би сам, а то й дитину тягнеш?» На що вона, Оленка, відповіла: «Не коваль, то і рук не погань»,— зухвало, виклично, тягнучи руку за батька, мішки на себе ворчихами, за візок і дай, боже, ноги.

З того часу, як Лесь підбив її піти в котедж у каштановій алеї, їй все стало неміле. Мовби скупалася в ополонці. Мовби простигла на морозі. І не могла про це нікому сказати. Не призналася Мартинові. Дома начеб ніхто нічого не помітив. Хіба що Сергійко? Чіплявся, напосідав, в'язнув: розкажи, розкажи про святу шаблю, яку малювала на вікні,— гримнула, щоб не набридав. «Чогось ти сердита»,— пробурмосив Сергійко й пообіцяв, що просити її не буде, раз вона така злюка...

А їй усе не вивітрувалося з голови, чому далася Лесеві на підмову, чому і як могла? Сліпцеві й тому ясно: в чужу церкву молитися не ходи! Не могла собі простити. Що ж було дужче, сильніше від неї самої, що взяло і повело її? І чи воно справді було оте дужче, те сильне? Не могла цього собі з'ясувати. Думки розколювалися, як розколюється, розбиваючись, камінь, і летять уламки, оскілля. Один уламок — згадка, як чекала Леся, зібравшись до лісу, другий уламок — згадка, як він узявся за ручку кошика, третій — як ішли під каштанами. І кожний уламок колів у серце. А вона ще й загадувала: побачить першого його чи не його, візьметься він ще раз за ручку кошика чи ні? Невже ж її загадування було саме тим, що взяло і повело на підмову? Ах, усе оскілля! Вона зареклася з Лесем розмовляти. Він і сам начеб побоювався до неї підступати. А ті — Серж, Жора, Віктор — глузливо перемовлялися з ним очима. Її пік сором.

Олена прагла небезпеки. Цілий світ, у якому жила, здавалося, розпався, і в неї не було з ним єдності. Ні батько, ні мати, ні Корній Терентійович — ніхто, мабуть, не зміг би повірити, що вона добровільно, а не з принуки зважилася піти до тих, які насміялися не лише над нею, над її батьками, над її родом — Ковалівна!.. Йшла Крижами — згарища і руїння мовби допікали їй за це. Кісточка сливи, якою цілено їй у лоб, не переставала шуміти над її головою. І вона завжди чула той висвист кісточки — свій сором і свою ганьбу. Хай станеться щось жорстоке, немилосердне: вона не схитнеться, вистоїть, докаже, на що здатна. Тоді й цілий світ, який розпався, оновиться, їй буде в ньому місце і вона відчуж з ним, оновленим, свою єдність. Чи не тому відтяла матері: не коваль, то і рук не погань? Чи не тому до умлівання підмивало її йти по вугілля?

Причаївшись на насипі, сторожко наслуховувала, чи не чути поїзда? Він — змії з ліхтарем у голові. Заздалегідь, поки блимне

ліхтар і довга смуга світла зависне над колією, чути монотонне двигтіння рейок. Спочатку так, начеб струни, а тоді сильніше й сильніше. Йй було ніщо — ні пронизлива мряка, яка не пересідалася, збираючись на безпросвітну хвищу, ні обкладна морочна темрява.

— Даремно, доню, ми не послухали нашу маму.

Батькове побоювання її розізлило.

— Взявши за молот, не кречки,— відповіла, як він підбадьорював її коло міхів.

Батько усміхнувся. Вона не побачила його усмішки, почула і знала: задоволений. Те, що він був задоволений, зігріло її. Дівчина зніяковіла, що розізлилася. Хіба батько цього хотів? А як він ласкаво вимовив: нашу маму... Десь-то він її добре й ніжно любить. І лежачи на мокрому щибені, Оленка думала, що вона велика і що їй треба допомагати батькові й матері.

Підвела голову — мішок ворчиком: рейки ще не дзвенять, як струна. Начеб посипалися камінчики. Напружилася! Невже хтось йшов, посковзнувся й посидцалися щибінь, гравій?

— Ти що?

— Наче хтось ішов, тату?

Батько й собі підвів голову. Став на коліна, скинув свого мішка, щоб ліпше чути.

— Привиділося, доню.

Вони знову прилягли.

— Ви, тату, наскидайте багато вугілля. Я підберу. Де вугілля, а де камінь, мої руки не переплутають. Темрява — дурниці. Ми наберемо багато вугілля. У нас візок. Ми ж уперше виїхали з візком. Як добре, що ви його зробили.

Батько мовчав.

— Тату, а можна, я і вчителеві трохи занесу?.. — подумала і не стрималася, зашептала: — У нього ж дядько з Вовчого яру, а осикою хіба зігрієшся?

— Про дядька ти забудь,— обірвав її він.

Тинькнули, дзенькнули, тьохнули і загули рейки. Донька і батько припали до насипу — над колією блиснуло, наближаючись, світло, і було видно, як у ньому, рукастому, січе й січе холодна мжичка, а навколо мовби ще потемнішало. Свиснув паровоз — різкий крик пролетів долиною, вихоплюючись на горби: почалася крутизна. Насип дрижав. Оленці здалося, що важкі, гримучі колеса паровоза насуваються їй на голову. Під грудьми, в ногах заворушилися, наче живі, безліч камінчиків. І нагострилися. Лежачи під мішком, вона відчула, як її обдало хвилею теплого вітру, пахом мастил і гарячого заліза. Йй завжди було лячно перележати перші хвилини наближення поїзда, коли на-

суваються важкі, гримучі колеса. І зараз потерпала, що не влечить, схопиться, побіжить. Ч-чих — колесо порівнялося і поминуло. Ч-чах — друге. Стискала пальцями мокрі камінці, і камінці скреготали.

Паровоз ще котився, як Оленка відчула на своїм плечі батьківську руку. Це був знак, щоб готувала мішка. Скинула його з голови, розрівнюючи ворчика. Вона підвелася — батька не видно. Прогавила, коли він устав. Помітила, як, вчепившись руками, він підтягується, щоб вимахнути на платформу: її батько меткий і сильний. Почекала, поки він підтягнувся і вимахнув, а тоді кинулася зі своїм мішком, не забуваючи, де лежить і батьків. Шугали платформи, але вона не звертала на це уваги: чула, як падає скинуте батьком вугілля. Наставивши мішка, підбрала першу грудомоаху. Вугілля було грудями: антрацит. Раділа, що воно грудями. Очі майже нічого не бачили. Рука, нишпорячи, хапала вугілля навпомацки. Вправно й непомильно. Батько старався скидати його за насип, на стежку, і вона волокла стежкою мішка. Він отяжів, а її думки були легкі. Поставила мішка, бігала, визбирувала, після й занухувала вугілля грудями, як і свої думки: пощастило, що антрацит, а мати ще спивали. Що та негода? В негоду ліпше: піякий собака не вихопиться... Вони живуть з молота, а не із золота. Не завжди трапляється грудастий антрацит, буває буре, нездале. Вона раділа, що батькові пощастило з платформою. Може, на інших буре й нездале? Вона тішилася, що стежка під насипом всипана грудомоахами і, хапаючи їх, уявляла, як вони горітимуть у горні... Заламався ніготь, пече на пальці садно — замураного пальця в рот, посмоктала і до мішка.

Заміготіли, втікаючи, червоні вогники останньої платформи: один мішок був майже набитий.

Стежкою зачовгав батько, притискаючи вугілля до грудей.

— Натягала,— сказав, не вірячи, що вона так швидко вправляється.

Оленка покинула свого мішка й побігла за батьковим. Знайшла, наставила і занішпорила стежкою.

— Дери, доню, лико, поки дереться.

Підмітали руками стежку. Йї мішків не зрушити — кинулася по візка. Вкладуть і — прощай, залізнице!

У них у руках горіло: швидко підбрали вугілля, батько звалив мішки на візок,— тепер ще швидше, миттю звідси, щоб і сліду не було.

— Хвище дощ, усе змиє,— задоволено мовив батько, і, мовби передихнувши після своїх слів: — Зав'яжися, доню, ти вся

розхристалася, — зарипів вишмуляним шкуратяником, збираючись запрягатись в голоблі.

Вона стягнула кінці хустини — буде підпихати теліжку. Протягла руки. Візок зрушує, чавкнувши в болоті. І враз — як постріл:

— Стій!

Оленка німіє, згорбившись, з простертими руками. Теліжка начеб утікає від неї, ще чавкає болото.

— Стріляти, чи як?

— Не стріляй, — відказує батько, спиняючись.

— Попався, куме?

— А ти вислідкував?

— Це вже моє діло, — мовби брис Видяш. Зіскакує з насипу, видно, лежав з того боку. — З тобою й учениця, яка гидує зі мною вітатися, зустрівшись. Добрий вечір, Ковалівно.

Вони з батьком мовчать.

— Перекуримо, куме.

— Я не курю.

— Таке діло, що й перекурити не завадило б... Або йдеш, куме, в поліцію, або під суд і кулю в лоб... То як?

Оленка не в силі розігнутися: дме холодний вітер, в обличчя б'є колюча хвища.

XVII

Мартин встромляв у валянище голку, підпихаючи її нігтем і примовляючи:

— Прийшла біда до шевця позичати ремінця, а швець її ремінцем! — ляскав себе долонею по коліну. — Сиди, бідо, під стільцем.

Дінка метляла голими ногами і заливалася.

Висмикнувши голку, наслинивши її, щоб легше входила у валянище, він провадив про біду, яка прийшла позичати ремінця:

— А швець її халявою! — і знову ляскав себе долонею по коліну. — Сиди, бідо, під лавою!

Дівчинка заливалася ще дужче. Але й веселячи її, Мартин наслухав, що діється надворі й не спускав очей з вікна.

На долівці лежала коза. Вона була стара й увесь час подрімувала. Її часто лякав вітер: коза підкидала рогатою головою, розплющувала очі — мабуть, сумувала за цапком, якого забрала облава.

Управляючись з голкою, веселячи Дінку, пантруючи за вікном, хлопець сердився на козу, яка боялася вітру й дурно відри-

вала його від роботи. Тунав на неї, як швець на біду. Стара коза знесилена опускала голову. Вона не встигла прижмурити своїх червонястих очей — зворухнулася, нашорошилася, скинулася, встаючи; хтось нишком підкрадався до їхніх дверей.

— Киш на сідало! — шепнув Мартин Дінці, але вона сама знала, що їй робити: блиснула рожевими п'ятами, рачкуючи під припічок.

За двері легко торгали. Він заставив припічок затулою, спрямувався у сіни, і коза затупотіла за ним, мовби привчена зчиняти шум і гам.

Спали засуви — тітка Люба. В пухнастій хустині, в чоботях-витаєжках. Порожні корзини зв'язані докупі.

Він став на порозі. Коза коло нього.

— Не впізнав? У хату не впускаєш? — дорікнула вона, кривлячись, як середа на п'ятницю. І заспівала: — От маю племінничка. А ще свояки.

Хлопець давав їй волю: виспівається, сама скаже, чому завилася.

— Ось почекай — переінакшиться: повернеться твоя мати, прийде твій батько, я тоді й поскаржуся на тебе, який ти добренький. Ти геть забув, як я не раз перед ними за тебе вступаюся. Нехай це і здавніло, але хто добре забуває, того бо карає.

Він не стримався:

— Люди теж...

— Ото ж і воно! — підспівала йому тітка. — Коли я зле приймала? Хіба не садвила за стіл? Хіба не частувала? Не моя вина, що ти прошений і відмовився.

Мартин і зараз відказав їй те саме, що й тоді:

— Нехай вам, тітонько, більше буде: я не об'їдаю.

Її і невтямки — недогадлива, що він глузував і глузує над нею: своє на думці.

— Ти чемний, племінничку, — хвалить його. — І роботящий. Городину, бачу, зібрав. Зима їсти любить. А курей не бачу. В Нюри, в твоєї матері, трійко зозульок сокотало. От я й подумала: Мартин їх не утеплить, перейду і заберу зозульок собі, перезимують...

— Десь-то ті зозульки цокотіли вам, тітонько, у сні, якщо ви не побоялися й зважилися прийти.

— Ти здогадливий... Де ж вони, голубчику?

— Запізилися, тітонько. Облава скрутила їм голови. Кури кричали, били крильми, — так, видно, й поривалися до вас.

— От бачиш, а я б їх сховала. Напевно! — рішуче ствердила вона. — А де ж цапок, що коза одна?

— І тут ви, тіточко, запізналися: цапка теж облава зцапала, не залишивши ні ріжок, ні ніжок. Козу я випросив: на м'ясо вона нездала, стара. Думаю, що і вам вона ні до чого,— він почухав козу між рогами, і тварина притулилася головою до його ноги.

— Чом це ні до чого?— заперечила тітка.— Навіть дуже до чого! Хай коза й не корова, але я ліпше доглянула б її, ніж ти, шибенику. Я б їй і лущиннячка, і помийок. Та ти поглянь на себе — сама шкіра і кості, хоча б сам себе доглянув, а то ще козу обходити.

— Правду кажете, тітонько. І не дивлячись на себе, я знаю, що сама шкіра й кості, бо за такої страви — лежиш вздовж лави. Ні пфесінга у мене за душею, а хто його має, якби потис,— кров із нього потекла б,— давав їй на розум, щоб не збирала грошей, торгуючи.

— В кого тепер ті гроші? Дурний, хто їх збирає. Тепер — міньки. Я таки повертаюся з базарчику. Обмінювала шило на мило. А коза — капітал. До своїх двох та ще б третю. Не лише молочко, — блиснула очима, призналася:— Я своїх підстригаю потрохо, — і зверталася до кози:— Ходи-ходи, біленька, до мене: я тобі й сінця, і теплої водички.

Наставивши руку, вмовляючи козу, тітка водночас запитувала, чи хлопець підготувався до зими з паливом. Кивала головою на сусіднє подвір'я, наставляючи:

— Що запопадеш, рубай і пали! Двері, дошки, віконниці — нічого не жалій. Через Марію Нюрі, моєї сестрі, а твоєї матері, непереливки, так ти свого не попускай.

— Хитро, мудро, не великим коштом, правда, тітко Любо? — А ти як думаєш? До дроту, а не то що до Марії, було, не ступай, а то оббрехали, що ви її паскудне дитинча наважилися сховати. Тепер радуйся: при живих батьках — сирота. Думаєш, мені не жаль тебе? Душа болить, і серце розривається, — і кликала козу:— Ходи-ходи, біленька, в мене ти не пропадеш...

— Ви б узяли її?

— Узяла б, ще й красно подякувала б.

Хлопець задумався.

— Не можу я вам поки що її віддати.

— А то ж чому? Чому ти кажеш поки що? Я не горда, почекаю. Коли ж мені прийти, Мартине?

— Бачите, в моєї кози всього дві дійки, — вів він, узявши козу за риг.

— Ну то й що? — не терпілось їй.

— Коли в неї виросте ще дві, тоді ви й приходьте.

Вона хвилюк стояла, вибалушившись.

— То ти такий, племінничку? — завищала, перекинула зв'язані корзини на плечі й на груди. — Будеш і після смерті горіти в геєні вічній... Та щоб я сюди ще раз прийшла?

Він хотів відповісти, що провідає її, як у його кози ще дві дійки відростуть, але передумав. Зачинив двері, засунувся.

На лаві робота — чобці для Дінки, які ліпить із халявок старих валянок.

Та Дінка хитра: коза не мекає, Мартин не галасує — небезпека минула, можна вилазити з-під припічка. Появляється її чорна голова.

— Мартине... — просить.

— Що?

— Розкажи... Про біду...

І він каже серйозно й думно:

— Будем, Дінко, перти біду перед собою, щоб вона нас не перла, — беручись за голку.

— А яка та біда? Чому я її не бачу?

— Яка-яка, чому-перечому? — мучиться Мартин з голкою. — То й добре, що не бачиш. Це така бабице — голова, як церковна баня, ноги, як кам'яні бики — всядеться на шию, спробуй її пхати! Оце, думаєш, хто до нас стукався?

Дівчинка затулюється долонями: страшно.

— Ну й баба! — проказує. Вона попад усе любить слухати Мартина.

Він шие їй чобці, оповідаючи: біда всю дорогу прагне, як би вгніздитися їм на карки, тому вона, так і знай, перекидається, як вовкулака у вовка — в облаву, навіть у рідню. Заспокоював, що облави не страшно: дядько Полікарп зробив підходящі засуви. Поки гатять у двері, добуваючись до хати: він її в комин. Раніше думав утікати в вікно, але під вікнами стоять, та й холодно. В комині безпечніше, ніж надворі й ніж під припічком. Дінка згоджувалася, що в комині безпечно, тільки їй чомусь чхати хочеться. Він переставав сіпати голку й сварився пальцем: спробуй чихнути — буде те, що з курями і цапком. Давись, а не пчихай! Корній Терентійович як каже: хочеш жити — супра!

Дівчинка кумедно зводить до стелі очі: хоче жити. Мартин признається їй, що він інколи теж боїться, не раз його бере такий страх, що душа втікає у п'яти. І Леся боїться. І Оленка, яка приходить до нього. Тут він замовкає: Оленка призналася, що дядько з Вовчого яру вже не в них, а в учителя. Її батьки теж потерпали. Він їх не осуджує, як не осуджує і Леся, котрий ладен ходити на задніх перед бургомістренком, перед комендантенком... Єдина людина, яка не боїться, — вчитель.

Він перестає шити і промовляє:

— Наш учитель каже: людина без волі — кінь на припоні,— й, застерігши, щоб вона нікому про це не обмовилася, оповідає їй все, що знає про Корнія Терентійовича. Хто йому подарував «Кобзаря», якого вони читають? Він.

Дівчинка виймає з рота палець, морщить лоба, силкуючись пригадати слово в слово: «Думи мої, думи мої, лихо мені з вами...» — й запитує очима — так? Мартин ствердно хитає головою — Дінка рада.

Він приміряє їй на ногу своє шиття. Виходять не то капці, не то калоші. Зате вона не мерзнутиме. А що сирову нитку дуже знати, то де ж йому взяти смоли?

Його батько пшець, але мати збрала всю шевську справу в скриньку й закопала: шила, молотки, обценьки, копила, правіла... Повернеться, відкопають. Батько знов шитиме чоботи. Дядько Полікарп наробить підків. О, вони всі Крижі озують. А повернеться її батько, попідстригає, поголить — усі крижуки будуть отак ходити! — Мартин задирає голову, показує плечима, як вони ходитимуть, і потупує ногами. І їй справлять червоні сап'янці на високих підборах, а поки мусить у його чобцях рости.

— Знаєш, Дінко, я теж хотів би бути шевцем, як тато,— задумується Мартин над голкою.

У вікно стук і голос:

— А хто в цій хаті живе?

— Біда! — сплескує Дінка руками, зіскакуючи з ліжка.

Мартин спохоплюється, бачить за вікном Проскурняка, пищать на дівчинку: «Киш»... Коза встала на ноги і постукує об долівку ратицями.

Входить учитель. Він у жупані з сивим коміром, але в капелюсі. Знімає його в порозі, окидаючи очима вбогу хату, вбираючи грудьми її курний дух. Мартин тягається з козою, проганяючи її в сіни, але вона тиснеться до печі, до тепла. Корній Терентійович каже, щоб хлопець облишив її, сідає, розкинувши поли жупана, на лаві, коло його шевства.

— Батькова наука не пішла до лісу? — звертається до Мартина, а той витер ганчіркою табуретку, щоб на ній посадити вчителя, розрівнює на ліжку рядно й нігтить. Якби знав, що Корній Терентійович прийде, то і хату підмів би. Вчитель піднімає ногу. — Твого батька робота, Мартине, — хвалить чоботи. — Добра робота. Всю окупацію перетопчемо!

Хлопець не зважається сідати, стоїть. Йому прикро, що не закинув чобці під ліжко: хотілося похвалитися, а якщо вчитель запитає, для кого шиє?

— Витер табуретку, то й сідай,— мовить Проскурняк.

Мартин ніяковіє ще дужче: «Я ж для вас...»— здобувається на слово, просить пересісти на чисте.

— Хіба лава не для людей?— жартув вчитель.— А я, хлопче, до тебе з проханням...

Мартин боязко вмощується на табуретку — спиною до припічка — й думає: хоч би не згадувалося про чобці. Вчитель начеб справді про них забувся, розпитує, як йому на самоті? Мартин мнеться, зігнувшись.

— А чи не перейшов би ти, козаче, до мене?— чує вчителів голос. На душі стало тепло, ясно. Та раптом він і позимнів, і нахмурився.

— Корнію Терентійовичу, нащо?

— Вдвох легше,— каже вчитель. І оповідає історію свого приймака — дядька з Вовчого яру. Він солдат піхотинської дивізії, яка захищала Дніпро. Фашисти навалилися на плацдарм, щоб потопити усіх у річці. Ніхто не здавався. Його підібрали пораненого в голову і погнали з табору в табір. Так він опинився в Івановій Долині. Втік. Рапа затягнулася. Пішов партизани. Бути йому месником.

Хлопець перестав дихати: затамувавсь. А вчитель оповідає: зібрався його приймак у дорогу — Лесь якраз нагодився, прибіг нарубати дров. Мартин заздрить Лесеві: скрізь він устигає!.. Корній Терентійович запитує, начеб між іншим, що з Лесем скоїлося, чому вони з Оленкою на ножах? Мартин знічено ворухить плечима, хоч він і чув, що Оленка з Лесем були в Сержа, що там був Віктор, Жора, але йому вдаватися у це совісно. Аж тепер він здогадується, чому в дощ Оленка появилася на Перначівці. Мабуть, у котеджі доходило до бійки, бо чому ж Оленка подарувала йому огризок олівчика, не сама ж вона його ламала? Вчитель патякає, що дівчину ніколи не можна давати кривдити.

Мартин не може всього цього осягнути: нестрижена голова найжачилася, кирпа задерикувата.

— Переходь, козаче, до мене,— веде Корній Терентійович, бере в руки чобця, в якому стримить голка, й усміхається собі у вуса.

Хлопець вперто не згоджується і чує:

— Та ти ж не собі шиєш? Заробляєш, еге ж?

Мартин совається на табуретці — ніжки колупають долівку. Критися нема чого, й він каже:

— Дінко, показуйся. Свої,— й переходить з табуреткою від печі.

З-під припічка вигулькує чорна голівка.

Вчитель відразу розуміє, що тут і до чого. Просить Мартина, щоб віддав йому дівчинку, їй у нього буде ліпше.

— Підеш до Корнія Терентійовича? — запитує хлопець.

Дінка влітає Мартинові між коліна й щільно тулиться до нього.

Вчитель гладить Дінку по голові, дивується, хто її так підстриг, наказує Мартинові, щоб вона не ходила по землі боса, вивідус, що в них є і чого нема. Обіцяє припасти щось із одягу.

— Сам знаю, що вам треба, і боюся за вас. Дуже! — Вчителєві вуса настовбурчилися, біла голова волохата.

Мартин відчеплює від себе Дінку, яка не хоче відчеплюватися, і не стримується:

— Хіба... — запинаючись, — і вам страшно?

— Тільки той не боїться, хто не живе під окупантом, — каже Корній Терентійович.

Мартинові здається, що він підростає від цих слів: він, як усі, хто живе під фашистами. І коли вчитель, відходячи, наказує, щоб вони панувалися, а він їх не забуде, хлопець обіцяє пануватися.

На вечерю доять козу. Дівчинка тримає кухлика, а він доїть і припрошує:

— Кізенько, не скупись, які б ми не були голодні, а твого цапка, їй-богу, не зарізали б!

XVIII

Оленька до хати — мати з дому. Батька нема. Сергійко блимнув на неї нестямними, допитливими очима: хоче бодай щось второпати і не може. Вона запитує, чи у них кого не було, крутить головою: ні, не було.

— Тато і мама розсварилися... Тато як грюкнуть дверима, а мама — ну й пропадай! Оленочко... — і, трусячись, наче відірваний листок, він прилипає до неї. Обняв, чіпкими пальцями вчепивсь, як кліщ, зарився головою їй під груди і здригається.

Оленку лякають вікна: вона дивиться в куток, де образи, але й там не може знайти захисту, опускає голову. Мить — і перед нею постають візок-теліжка, мішки з вугіллям, Видяш: «Або йдеш, куме, в поліцію, або під суд і кулю в лоб... То як?» — у ній все обмирає.

— Ой! — скрикує хлопчик. — Мене трусить, я здригаюся, а ти заточушся... Стій, не впади, Оленочко, — він міцно-міцно впирається ногами в долівку, щоб її втримати.

— Я стою, стою... — доводить вона Сергійкові, але не своїм, а начеб позиченим голосом. А їй у голові гуде, хлище, січе і лю-

тує, як та хвища, в яку вони вибиралися на вугілля. Візка-теліжку з повними мішками Видяш заарештував. Стоїть у нього на подвір'ї. Самі й привезли. Батькові належить вирішувати, чи забрати її додому, чи йти з нею під суд. Мить — і дівчині згадується, як повернулися з порожніми руками від залізниці. Сергійко спав, а мати не спала, виглядаючи їх у воротах: «Де ж наша теліжка?» — «Попалися», — батько. «Але ж утекли?» Батько ще на дворі сказав: «Або йти і служити в поліції, або під суд і відразу кулю в лоб — одна мені дорога». Зойкнула мати. Батько узяв її за плечі. Вона, Олена, попереду — так утрюх по порозу, через поріг. «Чи ж я не спивяла? Чи ж я не впрошувала? Моє серце знало. Моя душа розривалася. Я місця собі не знаходила: то до воріт, то назад... Боже-люди!» — «Замовчи!» — «Ой, недаром я чула зашморг на шиї... Все мене душило — задушить, аж тепер нам амінь!» — ридала мати. «Та замовчи! — кричав батько. — Криком тільки худобу від спашу відганяють!» Лампа факнула і загасла. Мати і батько погасили її своїм криком.

Опустивши голову, стоячи над Сергійком і похитуючись, наче вони вдвох розгойдуються, і наче хата розгойдується разом із ними, дівчина бачить, як червоно, загрозливо факнула під стелею і погасла лампа. Сергійко не прокинувся. Заворочався і спав собі на тапчані. Нічого не чув, нічого не бачив. Як же йому розповісти про напасть, лихо і горе, що їх мучить до смерті? А хіба йому, малюку, це потрібно?

Оленка каже:

— Такого наша хата ще не чула, — тихо, мовби боячись свого голосу.

Сергійко боязко підіймає голову, не випускаючи зі своїх обіймів Оленку:

— І чого вони завелися, тато з мамою, мама з татом? Другий день, як завелись.

Дівчина силкується проковтнути щось давке, яке підкотилося до горла, і не проковтує; з її очей виступають сльози і течуть, ясні, гарячі.

— І ти плачеш, як мама? — запитує хлопчик, кривиться й знову заривається головою їй під груди.

Вони обнялися і плачуть. Сергійко підведе голову, почує, що Оленка схлипує, і заводить ще голосніше, ще тонше.

У них пропадає голос, і тоді сестра починає пестити братову сколошкану голову. Її рука така мокра від сліз, що його кіски влягаються і пригладжуються. Сергійко із самісінького ранку нічого не їв. Оленка повернулася зі школи, а він ще й не закропився, скаржитися, що й рісочки не мав у роті. Їдять, плачучи, черствий хліб. Хлопчик смакує, а дівчині хліб не лізе до горла.

І тому, що вона не може їсти, і тому що боїться про все розповісти Сергійкові, їй хочеться заховатися, щоб її ніхто не знайшов, — пропасти, згинути.

Оленка вскакує в кузню. Не кує молот, не дзенькає ковадло, не супрають міхи. Присідає коло міхів, під коромислом. На кутку, в школі, у місті ще ніхто не знає, що у Висоцьких діється. Оленка не може більше плакати. Очі сухі — сліз нема. Але вона не може й думати. Думки її проскакують, як коні. Вчора йшла зі школи, потерпаючи: стоїть чи не стоїть їхня теліжка у Видяша на подвір'ї? Підкралася, глянула у вічко хвіртки — стоїть! Зраділа. Сьогодні теж підкралася: стоїть — і теж зраділа. Замість думати, де батько, де мати, їй із голови не виходить теліжка. Щаслива і нещаслива вона у них. Їздили Корнієві Терентійовичу по картоплю, звозили на ній до мочариськ дядька з Вовчого яру: щаслива. Потяглися по вугілля, привезли собі погибель: нещаслива. Таким батько вже скував того візка, а вона допомагала.

Сергійко дожував кусень сушняку, вибрався у сіни і шукає — гукає її:

— Оленко! — не дає спокою.

Щоб його втихомирити, виходить з кузні. Шастає по миснику, відкрає скибку хліба й дає трішки смальцю в ложці.

— Помаси і присоли мені.

— Маси сам, а сіль у риночці.

— Якби ще й часничку?

Щоб догодити, знаходить головку часнику. Хлопчик плямкає губами, наперед ласуючи хліб зі смальцем, із часником: його очі сміються, мовби ніколи не плакали. І сміються патьоки від сліз, які позасихали, замурзавши його.

А Оленки нема: покинула Сергійка — й на горище. Завинулася, як білка, по щаблях драбини й відразу туди, де лежав, переховуючись, дядько з Вовчого яру. Дошки лежали купою, щоб його за ними не було видно. Тепер вони розсунуті по всьому горищу. Вона ловить себе на думці, що відколи дядька з Вовчого яру спровадили до Корнія Терентійовича, то на горище й не вилазила: не було потреби. А вже того дядька нема і в Корнія Терентійовича. Сам учитель це їй ще вчора сказав, щоб вона передала батькові. Нині Мартин це підтвердив: пішов, сказав, буде месником. І Лесь підступав, піддобрюючись до неї, та вона його до себе не підпустила: ніколи йому не простить, пізащо! Її думки йдуть шкереберть, плутаються, спотикаючись, і натрапляють як на перепону, — Лесь: через нього їй не сиділося дома, через нього вона спокусила батька йти на антрацит, через нього вони попалися Видяшеві. Лесь винен. Ступає дошками, спотикається й думає:

ні, не думки плутаються, а я сама плутаю ногами, ні, не думки спотикаються, а я сама спотикаюся — при чому тут Лесь? Я вина!.. Ні!.. Мати спиняли, а якби і я спиняла, якби ми спиняли вдвох з мамою, то тато самі до поїзда не пішли б. Вони ніколи самі не ходили... Сідає на тому самому місці, де лежав дядько з Вовчого яру. Карається, мучиться і не знаходить собі виправдання. Був би тут дядько з Вовчого яру, він порадив би і зарятував. Що ж тепер буде? Що?.. І як їй важко уявити батька розстріляним, неживим, так ще важче їй уявити його в чорній поліцейській формі.

— Оленко! Я знаю, ти на горищі.

Сергійкові не дозволяють лазити по драбині.

— Я лізу до тебе, впаду, заб'юся, ото тобі за мене змелеться. Короткий листопадовий день не минав і, затуманений, тягнувся довго й нудно. Впали сутінки, як його гнітюче продовження: сходилися батьки. Не світили. Не розмовляли, начеб усім відібрало мову. Замість голосів голоспо тріщала, спалахуючи, осичина — мати щось варила, зітхаючи; в її грудях готіло, як у грубі. Батько не роздягнувся і пімував.

Оленка і Сергійко поскилялися над кулішем і, боячись брязнути ложками, обережно набирали страву. Не довечеряли, нечутно відклавши ложки.

Дівчина прищупилася, і їй здається, у зовсім темних кутках стоїть темна напасть — двері зачинені, не вийде; у вікно задуває вітер — стукає, і стукає насторожливість.

Хлопчик не хотів лягати на тапчані, заповзвся спати з батьками. Мати його ляснула, і він понуро втік з тапчана. Оленка розібралася, втримувала його коло себе, погладжуючи, щоб швидше заснув. Передчувала: батьки хочуть переговорити. Сергійко побоювався і затих. Її рука перестала його гладити, сповзла, простяглася й визимнювала. Сестра позаздрила братикові, що він заснув. Вона вкрилася з головою, начеб відгородилася від світу, заховавшись од нього; різко склеплювала очі, але сну не було. Сон пропав — розчинилася її душа.

Оленка чула кожен шерех, кожен найменший порух. Полягали й батьки. Хоча б перекинулися якимось словом: тиша. Невже вони все вирішили і сплять? Її розчинена душа чекала. Вона була неспокойна й ворожа до запалої тиші.

З глибини, із непроглядних закапелків свідомості пробилася думка: наша хата викричалася, пересварившись, і знемогла, як людина, що зірвала горло.

— Спиш?

Оленка почула батьків голос і причаїлася: так мовби сам камінь зворухнувся і мовив батьковим голосом.

— Полікарпе... Полікарпе...

Материн голос озвався, як струна, і та струна урвалася.

Знов тиша.

— Ні на що він, Улю, не йде. Ні на що! — почав батько. Пручнувся, певно, сів, опутивши на долівку ноги. І забалакав. Швидко, різко: — Що тільки йому я не обіцяв, все одно, як ходне залізо куєш. Не доплачуй, кажу, за браму, за огорожу. Загадуй, кажу, що хочеш. Я все зроблю. Я на все згодний. А він тільки сміється... Улю-Уленько... — і замовкає, не знаючи, що йому діяти.

— Видяш... — люто, зло викидає із себе мати. — І ні на що він не піде, Полікарпе, — проказує стиснено, ствердно. Шарудить рядом, видно, теж сідає і вмоцнується поряд з батьком. — Та чи ти внаєш, з чим я до нього ходила? Я наші шлюбні обручки носила йому, паскуді.

Оленка отерпла. Їй ввижається, що тапчан зрушився, і що вони із Сергійком летять у бескидне провалля.

А мати:

— Ти, каже, хочеш, щоб твій Полікарп сухеньким із води виплив, не осмаленим із вогню вийшов? Ні. Знаю, що ви чекаєте й не дочекаєтеся фріцівської погібелі і по моїй душі дзвоните. Не вийде! Я загину й кума за собою потягну. Знаю, що ви пересиджуєте, сподіваєтеся, що більшовички вас визволять, а тоді Видяша на Сибір, до стінки, заалалакав. Як крикнув: що мені, те нехай і кумові, Уляно! І як розстріляв мене. Боже-люди...

Помовчавши, батько:

— Він і мені те ж саме: затис у своїх кліцях.

І залягла оглушлива тиша.

— Другий рік війни, — знову батько. — А скільки ще вона буде?.. Втечу в ліс, знайду партизанів... Але ж... Тільки я з дому, як вас поженуть у Вочвий яр: там усіх розстріляють...

— А так, так, — згоджується з ним мати. — То вже так, звісно. Ти ж нас не забереш із собою?.. Не про себе думаю: діти щоб жили...

— Стану під суд — мене уб'ють. І вас знову ж таки не помилюють. Кум Видяш перший зі світу зжене. В концтабір — і капут, — веде нишком, розмірковуючи, батько.

Оленка — мов у вогні: як бути?

Мати не запитує батька: «Що ж робити?» — а звертається до нього:

— До вчителя ходив?

Батько якийсь час мовчить.

— Не зважився. Як же бути? — питає батько й кидає після довгої мовчанки: — Я служити фашистам не буду.

— Не знаю,— каже мати.

Цього не знає й Оленка. Але чому батько не зважився піти до Корнія Терентійовича? Дівчину кидає з гарячого в холодне. В її розчиненій душі все перегоріло. Вона холоне. Олена відчуває, як на чолі виступає зимний піт і костеніють руки й ноги.

— Хто ж знає? Хто? — кидає батько в темряву. Його голос розійшовся по хаті, з'єднався з мороком.

Нависає чорна стеля. Не видно вікон.

— Боже-люди...— кидає мати, ламаючи свої руки.

Оленці чути, як тріщать материнські пальці, і їй не хочеться жити, а хочеться згинути... Дівчинка хвилюк лежить, потім зривається і кричить:

— Тату, йдіть до вчителя!

Їй хочеться, щоб прокинувся і щоб кричав те ж саме Сергійко. Вона скидає із себе, з нього вкривання.

— Ет, що ти тямши! Хіба холодне залізо кують?

Сергійко не прокидається. Оленку обіймає великий жаль. Те-чуть сльози, і вона ридас: «Татку... мамусю...» Вони схиляються над нею, а вона відбивається від них: «Татку... мамусю...».

Досвіток сирій, глухий. Батька вже нема. Мати подає їй кошпичка. Оленка вискакує з хати і мчить до Корнія Терентійовича. Сідає на його сходах. Жде. Обхонила голову долонями — чом до своїх колін.

Вчитель дивується їй, як прояві. Вона оповідає, збиваючись, чому прийшла.

— Корнію Терентійовичу, що ж робити? Що?

— Жити,— відповідає він. Нахилиється, піднімає їй голову.

— Перекажи батькові, щоб послав матір у село...— він назвав у яке.— Там її чекатиме червоноармієць, якого ми врятували. Він і порадить,— і, дивлячись їй у вічі, казав: — Про те, що ми врятували червоноармійця, і ти знаєш, і наші хлопці — Лесь, Мартиц, а про те, куди піде твоя мама, ніхто не повинен знати, ніхто, бо інакше ти загубиш і батьків, і себе...

Оленка ловила кожне його слово.

— Ти запам'ятала, доню, в якому селі будуть чекати твою матір? — перепитав учитель.

— Я все запам'ятала, Корнію Терентійовичу.

XIX

Оленка сидить за партою, мовби на безлюдному острівці,— ось що наробив її батько. Вчителі начеб не помічають, що вона сидить одинока й пригнічена. Ні Знать-Розуміть, ні пані Ельза.

Навіть Корній Терентійович ніби не помічає її, не викликає і вона не підносить руки.

Мартин, відвернувши голову, поклав їй на парту недогризок олівчика в наконечнику: віддав подарунок і відійшов, ні про що не допитуючись і не обмовившись жодним словом. Лесь наздоганяв її коло дерев'яного мостика, але вона сама утікала, відчуваючи його спиною. Все одно наздогнав, торкнувся рукою до вушка кошичка: сіпонула, потягла кошичка до себе. Оглянулася через плече, спекла Лєся таким поглядом, що він остовпів. А в школі Лєсь до неї не підступає. Перешіптується про щось з Мартином, інколи з бургомістренком чи ще з кимось із його компанії. Віктор зорить на неї поблажливо, Серж — насмішкливо, а Жорж — уїдливо: Підлиза.

Оленка спостерігає це щодня. Який вже день? Її парту — острівець її безлюддя і її саму на ньому не просто оточує порожнява: дівчина відчуває, як та порожнява обмиває її, як вона накочується й накочується на неї невидимими валами. Ось що накоїв батько. А сказати, що мати підуть на побачення з червоноармійцем, якого вони врятували, вона нікому не може...

Дерманка розгорнула газету і заховалася за нею, починаючи свій урок. Раніше, коли пані Ельза ставала перед класом, розкинувши газету, і коли починала, як капрал, свій урок, Оленку поривало презирнутися, посміятися. Зараз сиділа, наче опущена у воду.

— Запорука перемоги... — лишуло начеб з якогось іншого, не її світу.

Оленка колуває нігтем парту. Думки, як пожі: що їй пані Ельза, що їй до того, що вона там проголошує? Вона це давним-давно знає, наїлася, годі. Думки націлилися ножами в серце — на якому вона світі, з ким? Чи ж не таким самим голосом, як у Дерманки, кричав німець, видираючи з рук матері Сергійкову вишиваночку? Чи ж іншим голосом погрожував Видящ, застукавши їх з батьком на колії?

Склавши газету, Дерманка розмахує нею:

— Висоцька, повтори, що ж є запорукою перемоги?

Оленка не чує запитання й не піднімається, поки вчителька не стає коло неї й не підіймає її помахом газети. Клас шушукає, підсміюючись. Дівчина мнеться і пригадує Корнія Терентійовича, що невіглаством і неучтвом не поборешє, але ж не може вона цього випалити — пригадує Мартинове: «П-п-пух... — покору, поклоніння, послух!» — саме те, чого пані Ельза від них домагається, але теж не може кинути це в обличчя.

— Не знаю...

Дерманка застерігає, що не ставить їй кілка тому, що її батько...

— Ставте...— просить, задихаючись, Оленка.

А клас перешушукує, гомонить: перша учениця і з кілком! Дівчину ніщо не обходить. Ніготь поколупує парту: боже-люди, пані Ельза посилається на її батька?

Не виходить з класу на перерву. Навколо сміх, штовхотня — усе перекидом і вихором, вихором. А вона сидить, мовби її хтось посадив, щоб сиділа сиднем. Затулилася долонями.

У класі, в коридорі дудонить підлога — тупотня.

Хто знає, що вона, закрившись долонями, чинить за партою, сидячи, не чуючи ні сміху, ні реготу, ні тупоту своїх товаришів, судить свого батька.

Розняла долоні: стоїть Корній Терентійович — починається новий урок. І сплигло, облягаючи душу: «Куди піде твоя мама, ніхто не повинен знати, ніхто...»

Учнівські голови, як прорубалися, й вчитель начеб застиг перед нею: чоло пооране — думки позастрякли в борознах, мов зерно у посуху; куцисті брови напружилися, мов стережуть вітер; в очах дороги, шляхи, яким нема кінця-краю і які малять — незвідані; обличчя бліде, вимуджене; і за всією цією суворістю у довгих вусах ледве помітна зворушлива усмішка.

Він — її світ. Це не було скороспілим, минуцим переконанням. Хіба не вона завжди думала хоч у чомусь наслідувати вчителя?

Корній Терентійович і не дивився на неї: вийняв із замшевого футлярчика годинника, перевіряв час. І тому, що він не дивився на неї, а вона саме цього хотіла, щоб звернув на неї увагу, щоб глянув, бодай мельком, переконання: «Він — мій світ» — посилювалося. І саме в цей час Оленчині думки вернулись до батька, і в її свідомості блиснуло і заgrimіло: «А хіба йому легко?» Ніготь не переставав колупати парту, але колупав машинально, за звичкою, мовби вона приходила до школи, щоб колупатися в парті. Порівнювала подумки батька з учителем.

Її охопив шал туги і болю: «Батьку, тату, татку»...

Кладнула покришечка годинника — Корній Терентійович не звернув уваги на Оленку, і вона не мала наміру писати диктанту. Вчитель читав текст, дочитував його, щоб учні сприйняли його як ціле, а вже тоді диктуватиме речення за реченням: дівчину щось кольнуло, її вразило, дістала ручку, калатнула чорнильницею.

Учитель диктував: «Буря зруйнувала воронове гніздо. Примів грім, і блискала блискавка. Ворон підняв на своїх крилах одне вороненя, несе. А вороненя й каже: «Батечку-таточку, я ж тебе

любити буду, я ж тебе шанувати буду,— ти тільки врятуй мене...»

— З народної казки,— закінчував диктувати Корній Терентійович. Оленка подумала і взяла ці слова в лапки. Вчитель закінчив диктувати і запитав:

— Висоцька, ти написала?

Дівчина подала свій диктант на старанно обтятому ножицями газетному аркушику.

Корній Терентійович узяв його, зібрав інші диктанти.

— Побачимо, які ви грамотні,— звертався до цілого класу й перевів погляд на школярів у передніх рядах, мовби ненароком зачіпаючи їх найбільше.

Цей урок був останній. Оленка вирішила йти додому, коли всі розійдуться. Прокалатав дзвінок. Повагом пішов учитель. Зчинився гармидер, учні рушили, а вона сиділа.

— Той Корній Терентійович до одних звертається, а на інших дивиться,— кинув Віктор і поблажливо заусміхався Оленці.

Серж розкручував реміня з пражкою.

Ні з ким із них дівчині не хотілося знатися: спробувала — кісточка сливи запам'яталася назавжди.

— Якщо схопимо двійки, ти винна! — зарепетував Серж.

Тісно пов'язана хустиною, так тісно, начеб у неї болять зуби, Оленка мовби почула, як на неї летять кісточка слив, і думала: «Чому вони до мене чіпляються? Яке мають право?»

Жора Підлипаило випалював їй у вічі:

— Ти нас не дуже цурайся: твій батько в поліції.

Лесь стояв між ними і нею, то ступить на одну ногу, перемкеться і не може зрушитися, то ступить на другу й не зрушується.

— Репетиторка! — Серж.

— Ковалівна! — Жора.

Мали на неї право. Жора поривався цвіркнути ще щось образливіше. До нього підійшов Мартин. Так підійшов, що Жора прикусив язика. Взяв у Жори з рук кашкета. Жора віддав, не перечаючи. Мартин кинув кашкет йому на голову, ляснувши Глинського по голові, і Підлиза, як стояв, опустився на підлогу,— так його посадив Мартин, а сам пішов до дверей. Віктор уступився, даючи йому дорогу. Ніхто не зважився торкнути його пальцем.

XX

Опівночі хата піднялася й осіла. Вона підіймалася й осідала раз за разом — гриміли шквальні вибухи. Сінешні двері розчинилися й заїздили на петлях. Вікна дзвеніли.

— Боже-люди!..

Піднята вибухами й материнським розпачем, Оленка не могла отямитися. Очі розширилися, наче хтось порозпирав їх, але нічого не видно: п'їтьма. У вухах гуде, дзеленчить скло, риплять, їздячи, двері, й чути, як через сіни, в кузні підплигує, витенькуючи, ковадло, наче там кують чорти.

Мати упірвала Сергійка, а він прочунявся й кричить:

— Падаю! Як несете, то тримайте мене!

Вискакували з хати — пороги ламалися. А надворі тихо. Як нічого й не було. Ніч. Білі тіні — сусіди. Люди в спідньому, як і вони в білих сорочках.

— Бомби? Снаряди? — нерішуче.

— Хтозна...

— Горить!

Вихоплювалися на городи. Багряніло за Крижами — серед горбів. Оленка махнула, показуючи туди рукою. Перекинулося ближче, спалахнуло і зайнялося мовби у центрі міста. «Святий вогонь!» — люди. І розходилися. Оленчиці очі зайнялися полум'ям: лячно і радісно. Мати сіпнула за руку, а дівчина ні з місця — замерзла, скулилася й наче її гріє очисний вогонь. Він бурхав, і хмари сунули, як підпалені.

— Полікарпе! — мати. Її біла тінь і білою тінню Сергійко в неї на руках похитнулися.

Батько веселий, розгарячений.

— Підірвано залізницю! Підпалено бойню!.. — вигукував і тими словами мовби заганяв їх до хати.

— А я так за тебе, Полікарпе, потерпала... — сказала за порогом мати, поклати в ліжко Сергійка і, не вкривши його, стала і стоїть, бовваніючи.

— За мене? — батько кинув у куток гвинтівку. — Дону, ану читай! — скинув кашкета, блиснув ліхтариком, простягаючи Оленці смужечку паперу, яку дістав з-під поли, й присвічував:

— «Смерть німецьким окунантам! Месники», — прочитала дівчина.

Батько загасив ліхтарика.

Оленка задки відступила до тапчана: хоч би не відібрав...

Ранок дихнув на Волоки нудним, горілим.

Пориви вітру розносили не тільки чад, підіймали, розсіюючи, повілець і перетлілі віхтики.

Передмістя, місто — мовби вимерли. За дерев'яним мостиком долівала, куріючи, молочарня. Ніхто не рятував.

Йдучи до школи й несучи в кулаці летючку, дівчина з остра-

хом зиркала по боках, а в душі — потаємна радість. Так і підмивало забігти до вчителя: не зважилася.

На площі, перед гестапо, перед поліцією — машини, тлум, шарпотня. Ноги заплітаються, ану ж її перепинять? Якщо перелинять, летючку до рота і з'їсть. Але її й не відкликнули: казалися з люті. За шкільною огорожею стояв Мартин, і вона прискорила ходу. Не доходячи до хлопця, оглянулася: пуггестапівець Зігфрід Штерифельс прямував до чорної легківки, його супроводжували, і він вигаркував якісь команди. Вона затискувала в кулаці летючку, не боячись, що гестапівець зовсім недалеко.

До школи підходили школярі, але Оленка, крім Мартина, нікого не бачила. Тицьнула йому летючку — з кулака в кулак, як перепустку до їхньої ранішої дружби: «Сховай», — попередила й побігла на сходи. Хлопець затис летючку, не знаючи, що це, знявся й помчав за школу, до відомих купок.

Сіла за свою поколупану парту. Мабуть, і нині її цуратимуться, і вона сидітиме, як відлучена. А Мартин?

Хлопці й дівчата сходилися, розсідалися. Її ніхто не займав. І вона сиділа: передня парта — порожня. А за нею? Не оберталася. І все ж тут, у класі, начеб щось перемінилося. Школярі вмошувалися на свої місця без шуму й гамору, перемовляючись багатозначними поглядами. Присунули Віктор, Жора, Серж не розкручував своїм ременем. Притихли. Появився Лесь — губи стиснуті, а очі сяють. За ним — Мартин. Ще віддалік підморгнув їй, прискаливши ліве око. І вона відповіла, теж підморгнувши йому. Спасителичний Лесь зупинився, оглянувшись на Мартина, і той штовхнув його в спину.

Уроки тяглися, як іде немащена колимага. Хто хотів відповідати задане, той і відповідав: учителі нікого не підіймали й не змушували. Знать-Розуміть накреслив на дошці завдання — розв'яжуть! — і заходив між рядами. Зупинився коло Оленки: «Самуш?» — запитав. З передніх парт: «Вона наперед не хоче, а коло неї теж не хочуть». Оленка нічого не встигла відповісти: з площі долинула стукотня коліс, тупнява багатьох ніг.

Леся здуло до вікна: «Женуть у Німеччину!» — він не сів на місце. «Дивіться, але тихо», — сказав Знать-Розуміть, і школярі обліпили вікна. Оленка опинилася між Мартином і Лесем. Мартин потис їй руку, а Лесь шепнув, що збираються за місто, до колії.

На перерві школа висипала на площу. Площа була запруджена: вози, коні, люди. Парубки й дівки з клумаками. Їх відділяли від рідні — стояли крик і плачі. Вокзал тісний, не міг усіх умістити. Бранців заганяли у товарняки, яким стояти й стояти, бо дорога підірвана. Над нелюдським криком і скорботними плачами,

звідти, із-за сірого вокзалу, проривалася із напхом напханих, за-
колочених вагонів пісня:

Нема кого розпитати, чого плачуть очі.
Нема кому розказати, чого серце хоче.

Схилився на палицю Корній Терентійович.

— От і Шевченка везуть на каторгу,— сказав і до Оленки:—
Не витирайся, Висоцька. Від таких сліз сорому нема.

А в її очах — поліцаї, поліцаї... Батька не видно, і то втіха.

Тут Мартин і Лесь. І Корній Терентійович запитує:

— Ви, хлопці, не дуже збиткуєтеся над Оленкою? — знає, як
воно тепер їй. Від його слів дівчину обсіпало жаром: так і кину-
лася б до вчителя...

Учні не заходять до класу, а повзуть. Пані Ельза вицокує каб-
луками, заганяючи на свій урок. Сердита, аж піниться. Відганяє
від вікон. Репетує: знали червоні партизани, коли підривати за-
лізницю, коли наскочити на місто — військовий гарнізон набирав
із сіл робочу силу.

— А вона, дурна парубота і дурепи-дівки, ревуть, ніби їх ве-
зуть на заріз. Для їхньої ж користі, для їхнього добра. Побачать
Європу, телепні й неотеси! Приєднаються до культури! — кри-
чить, переводячи дух.

— А наберуться...

Дерманка підплигнула — пишний начос звихрився і розсипа-
ється:

— Хто це сказав? Хто?

Підводиться Лесь.

— Я...— прохоплюється.— А що ж я такого сказав? Я повто-
рив те ж саме, що й ви, пані Ельзо,— і повторюю: — Наберуться
культури...

— Справді,— вступається за Леся хтось із передніх рядів.

— Але яким голосом? — накидається на клас Дерманка. Одна-
че чомусь не бере Леся за вухо, не крутить і не погрожує паном
директором.

Оленка спостерігає: що ж буде? Пані Ельза обзиває Леся йоло-
пом. На тому й закінчується. М'які кучері обрамляють Лесеве бі-
ле обличчя. Дівчині здається, що він гарний, такий гарний, як
тоді, коли очікувала його, зібравшись до лісу, і як тоді, коли наз-
догнав її, торкнувся вушка — ручечки кошिका... Вона ладна
простити йому зле й недобре за те, що він провчив Дерманку.

Хлопці взяли її з собою за місто. Вибиралися вуличками, Лесь
признався, що і він підібрав таку саму летючку, як Мартин від-
дав Корнієві Терентійовичу; «Смерть німецьким окупантам! Мес-

ники», — але мати порвала. Здіймалися вгору гайком, торохкотів: нап'ються окупанти молока, нажеруться м'яса — молочарня і бойня з димом, мовби сам їх підпалював. Мартин відмовчувався: не міг хвалитися, як вискочив з Дінкою надвір, як, оговтавшись, показував їй вогні й, щоб вона не жахалася, заспокоював її: «Дивися, це нам з тобою світає, Дінко». Оленка й собі пі пари з уст вдячна, що їй не докоряють батьком.

Посідали на горі край гайка на вхідному шлагбаумі. Там, між горбами, в долині ремонтували рейки, а тут, під боком на станції, стояли готові вагони й ходжали вартові. Лесь загойдав погами, розмахався руками.

— Попадись мені фіюер!

— То й що? — на те Мартин.

— Я б різав його по кусочках. По кусочках!

— Ти бач!

— Різав би, солив би і собакам, собакам!..

— Ну й мелеш... — знову Мартин. — Нічого ми не допнемо, то нащо й патякати?

— А ти що — рота мені затискуєш? — і Лесь звівся на ноги, підняв руки й хоробрував: «Тремтїть, гади!» — ніби збирався потрясти земною кулею. Оленка сміялася.

Пахло прілим листям і сирою землею.

XXI

Подейкували: завтрашній ярмарок не розганятимуть. Мати збиралася, але нести нічого, якісь залишки зі старих батькових виробів — кузня давно не видзвонює: «Дзень-дзень — на весь день!» Лемеші, клямки, завіси тепер без збуту: зима на носі. Мати поставила Оленку до міхів, а сама взялася за молота.

Прути розпікаються, розпліскуються, відтинаються. Прути гнуться в підкови. Оленка помічає, що дірки нерівні. Нічого, підривняє їх терпугом.

Кують з матір'ю підкови, а Сергійко крутиться коло них і плеще язиком:

— Підкови на виторг... Підкови на виторг...

Про батька ні слова, а кузня живе: «Дзень-дзень»... — суботній день заходить у неділю. Мати схилена й каже, що в неї крижі як переламані, й твердить, що у всіх тепер крижі переламані.

Вранці вона навідріз відмовляється від ярмарку:

— Всі знали, що я Ковалиха: позичати в сірка очей я не буду.

Йде Оленка. На шиї дріт, на ньому нанизані підкови. В сумці клямки, завіси. Може, хтось питатиме? Горбинка на муку,

торбівка на крупи. Так ярмаркував батько. Чекали й не дочекалися його. Десь-то вартує на мості, щоб той міст провалився. Люди ідуть, їдуть. Оленці не хотілося б перестрігти батька. Добре, що не треба переходити через кам'яний міст.

Батько їй не трапився. Люди плвли плавом на площу. Площа заюрмлюється, кишить. Ярмарок, а як і не ярмарок: не чути, щоб іржало, мукало, мекало, кувікало, кудкудакало, сокотіло, не чути, щоб викрикувало, закликало, вихвалювало, не видно барвистих матерій, килимів, вовняних рядів, які б вбирали очі, не видно горами горшків, макітер, мисок, — все із-під поли, шу-шу, пазираем сторговувалися, обмінювали й покрадьки розходилися. Оленка гулькнула в це шу-шу, торкаючись дроту через шію, навмисне подзвонюючи підковами. Гамір. А в ньому неспокійно. Хвацький мугир показав з-під поли тужурки начеб мило. Молодиця взяла жовтий брусочок і давай пробувати на зуб: «Паскуда!» — та й хряп тим милком мугири по пиці. Певно, її не раз вже дурили. Мугир за свій товар, голову в плечі й хоч би обізався, а молодиця: «Паскуда, динамітні шашки видає за мило!..» Гамір обступив Оленку, і вона пливе в ньому. Баче, як люди роздягаються, скидають з пліч одяг, вимінюючи його на відро картоплі. Раптом крик: «Сальо!..» Ляндвірт б'є палицею стару бабусю й кричить, що сало може їсти тільки німецький солдат. «Дойче!.. Дойче!..» — басує череватий німак, а ярмарчани переінакшують по-своєму, мовляв, йому всього мало, і він кричить: «Дай іще! Дай іще!» — і не подавиться. Жінки тісно обступили лірника, який сидить на голому брукові, покручує ручкою ліри — своїм голосом і своїми струнами нагинає десь у чистому полі білу березу, під якою вбито козака, схиляє наліво і направо березові віти... Оленка зупиняється, а ярмаркова повинь її підхоплює, не даючи слухати, і дівчина думає: лірник-сліпець а вирівнює кривду. Людський тлум клекотить, як вир: «Бачили під колонами? Подивіться!..» Рухлива течія несе її до станції. Підкови подзенькують, але ніхто з нею не торгується. Жива гуща непротовпна, а напроти сірого, з сірими колонами вокзалу — вільно. Ярмарок вирує сам у собі і наче боїться туди вихлюпнути. Дівчину мовби силоміць виштовхують з юрби. На сірих сходах, прислонений до сірої колони — вбитий. Обличчя спотворене. Через усі груди напис: «Партизан». А обіч нього стоїть її батько.

Оленка зойкнула, кинулася назад у тлум, в юрмище: «Ото в'язався... ото...» Простовхнулася, а люди: «Дозволили поярмаркувати...» і, простовхуючись, губила підкови.

З площі й на руїння. Через розвалини, попелищами...

Не могла ж вона привселюдно сказати, що у неї було на серці? А люди нічого не знають і не здогадуються...

Чавкаючи мочариськом, добрела до річки. Крижечанка текла чиста, холодна й недоступна. В ній відбивалося похмуре небо, а себе Оленка у воді не бачила: річка мовби не хотіла, щоб вона в неї дивилася. Дівчина колобродила берегом — навпроти Вовчого яру, все задивлялася у воду й думала: «Чому я не риба?..»

Оленка мляво подалася городом.

— Не продала і не виміняла,— сказала в порозі й стояла, мовби побувавши у якихось кліщах, у їхніх зубах, що її покусали й пом'яли.

Мати не спитала, де ж підкови, і не сварила за мокрі чоботи: знала, де стояв батько.

— Я сама сиджу, як у камеші,— сказала, сидячи край столу,— комірець її блузочки був розхристаний, і вона підперла кулаком голову.

Стемніло, мати клякнула на коліна й довго молилася. А Оленка теж нашіптувала поненки: «Ото вив'язався... Ото...» — так і заснула. Засвітало — батько спить. Вона не пам'ятає, такого не було, щоб вони повставали, а він щоб спав...

XXII

Ранок — синій, ясний: небо обіцяло Крижам і світові сонячний день.

Дівчина вийшла на площу — від учорашнього ярмарку ні сліду, і на сходах вокзалу, під колонами ні вбитого партизана, ні жодної живої душі. Стоїть пам'ятник фюрерові. На щоглі обпав фашистський прапор.

Вона покосилася на будинок гестапо й поліції й, начеб хто підштовхнув її, швидко ступила до пам'ятника. Стала перед ним і плюнула в кам'яні очі фюреру — тьху! Відійшла й тією ж швидкою ходою підступила до стояків, які підтримують прапора. В куценькому кожушку. «Плювала я на вашого фюрера,— думає,— і на ваш прапор».

— Гей, ти що там робиш?!

Вона чує Видяшів голос, мовби спиною бачить, що Видяш стоїть перед парадним поліції й гестапо — мабуть, якраз вийшов із дверей і застукав її. Думки перекидом: помітив, як плювала, чи ні? Не обертається! Оленка біжить, не оглядаючись: за шкільну загороду, в клас!..

Видяш плеще в долоні — лякає. Так плещуть у долоні, лякаючи малу дитину. Мить — і вона коло огорожі, за огорожею: «Якщо він плеще в долоні, то не біжить за мною, не переймає,— думає, вимахуючи на сходи. Двері розчинені навстіж, у школі

вже хтось є.— Він, напевно, мене впізнав. Напевно. Не міг не впізнати!» — і влітає у двері.

У цей час, коли вона влітає у двері, коли Видяш ще плече в долоні, коли його ляскання чути на площі, зупиняється машина і виходить Зігфрід Штернфельс. Він бачить обплюваний пам'ятник Гітлерові й кричить до Видяша: «Ти чого тут стоїш?!» Поліцейш перестав плескати, спантеличено витягує руки, виструнчується. Гестапівець вловлює його прислужницьке залізне завмирання. Площу засівають школярі. І поліцейш пускається показувати на мигах: тицяє пальцем на якогось школяра, тицяє на пам'ятника, на прапора, показує, як той школяр плює і на пам'ятника, і на прапора, сплювує сам, а тоді начеб пускається бігти, зупинився й жестикулює в простір — утік. Штернфельс скоріше здогадується, ніж розуміє, про що йому торочать. «Плювати на фюрера! Плювати на прапора!» — він не може в це повірити. Це не вкладається йому в голову, здається неймовірним. Видяш, міркуючи, що його пояснення незрозуміле, зрушується з місця, йде до пам'ятника. Гестапівець — за ним.

А Оленка всакає в клас. Коло вікна стоїть Мартин: він усе бачив. Вона скидає козушка й теж підбігає до вікна: Видяш і Штернфельс поставали перед пам'ятником. Площу перебігають учні. Вона кидається до своєї парти, ховає в парту козушка, а козушок не лізе. Мартин спроквола підходить до неї.

— Плювала?

— Плювала.

Хлопець висмикує з-під парти козушка.

— Віднеси на вішалку, — проганяє її. — Тут швидше знайдуть і впізнають. Вертайся і сідаймо за задачі.

Іде час.

З фюрерового кам'яного ока спливає плювок, розповзаючись по витесаному обличчі. Прибув перекладач. Штернфельс наказав, він переклав, і Видяш виконує — зіп'явся на тумбу, витирає хустиною обплюваного фюрера: «Чвиркнула, харкнула...» — думає, брідкуючи, запоганюючи свою хустинку, від якої доведеться відрестися, а він губити не звук, свого не пропустив. І аж тепер його приймають зашпори — вив'язатися, вийти сухим із води...

Штернфельс у наглянцьованих до блиску чоботях твердо і ставно стоїть на брукові — солдат, завойовник. Тут все у його владі. Він тут господар. На лобі кокарда, кашкет сідлом, а голову, мозок, свідомість прорубує одна думка: «Плювати!..» Підірвали залізницю, підпалили якусь бойню, молочарню, але що страшніше? Він знає: в школі старших за тринадцятилітніх нема: діти. «Плювати!..» І як комендант гестапо, запитує: «Хто їх навчив? Хто?.. А якщо чоловіки й жінки, старі й малі прийдуть сюди

і плюватимуть, — куль на всіх не стане!» І він — пупгестапівець над Крижками — пильно, гостро пронизує площу, мовби те, що думав, може здійснитися; вперше за другий рік свого перебування тут, на цій землі, повертається не звично, вишколено, а всім корпусом, повільно і важко.

А Видяш, стоячи коліними на тумбі, старанно витирає кінчиком хустинки під очима, як пензликом, і потерпає: комендант дасть бобу, чому не впіймав зловмисника за комір? Він начеб обіймає й цілує бюстика, а в голові вертиться: «Чому?..»

Штернфельс кидає перекладачеві, й перекладач звертається до поліція:

— Хто плював: хлопець чи дівчина?

Видяш зіскакує з тумби і перш, ніж відповісти, витирається брудною хусточкою, засвідчуючи, що не гидує це робити, що пам'ятник фюреру — його кам'яна подоба дорожчі йому, ніж своє власне обличчя, і водночас стирає зі своїх губ своє, буркітливе: «Чому-чому?..» — щоб воно не видало його ні порухом, ні поглядом.

— Хлопець... — відповідає не вагаючись. Він покриває Висоцьку не тому, що колись хрестив її, не тому, що разом з її батьком у поліції. Покриває самого себе: коли донька поліція плює на пам'ятник, на прапор, то що ж та поліція варта?.. Почнуть дошукуватися, а через кого той Висоцький у поліції? Хто його встроїв? Хто кому брат, кому сват: ниточка й потягнеться до нього, до Видяша, а там: за що городився, звідки ті плити на підвір'ї? В гестапо руки довгі, а мова коротка. А потім, хто його знає, куди світ повертає?..

Комендант гестапо стоїть невідступний — його цікавить, хто плював, але його ще більше обходить: «Хто навчив?..»

Видяш дбає про себе, втішається, що його запитують руба, чому не впіймав поганця, й сподівається, що йому якось минеться.

Перекладач у пенсне. Риси його обличчя загострені. Сам вугластий.

— Знаєте, хто плював? — запитує різко, підроблюючи свій голос під голос коменданта гестапо.

Видяш ніяково знизує плечима.

— Старший, молодший? В чому одягнений?

Школярі біжать на дзвінок, як від дощу, кваплячись сходами школи; Видяш пробує безпорадно розвести руки — в обличчя удар, із носа кров.

Штернфельс відходить, поправляючи на руці рукавичку.

— Знайти! Привести!

Не витираючись, поліцаї прохоплюються!

— Приведу! Я їх усіх приведу! — й переконується, що, здається, відбувся малим страхом.

А Оленка сидить за партою. На парті саморобний зошит. Мартин їй щось нашіптує. Клас заповнюється. Вганяється Серж, сповіщає, що комендант гестапо врізав по піці Видяша, й показує, як саме, — зі всього маху! Лесь просить, щоб Серж ще раз показав. Ще ніхто нічого не знає: клас сміється, Лесь аж заливається і гукає Мартина на «камчатку». Оленка все думає: «Чом по мене не йдуть?» — і чекає.

Сталося серед уроків: прийшли і забрали хлопців.

XXIII

Під школою повно матерів. Кожушок розпанаханий, мовби поривалася вискочити з нього. Її ніхто не зачепив — позабирано самих хлопців, шестикласників і п'ятикласників. Поголоска, що заарештовують школярів-дітей, швидко розповзалася містом. Оленка спускалася зі сходів і — прямо в руки матері. Мати пригорнула, притисла, допитуючись і сплакуючи, боже-люди, перелякалася, усе покинула; дівчина видавила із себе — забрали хлопців. І опустила голову, наче на шиї у неї був прив'язаний камінь: «Чому не її?» — й мовчала.

Коло гестапо й поліції теж повно матерів, довідалися, що їхні хлопці тут, і їх не розженеш. Тітка Тоня — Лесева мати, наглянувши Оленку, кинулася до неї і зупинилася: зі школи вийшов і ступав плочцею Корній Терентійович. Він наблизився до тітки Тоні, поклав їй на плече руку, й вони вернулися до материнського гурту.

Мати обняла Оленку, не відпускаючи її від себе.

Жінки оточили Корнія Терентійовича, й він слухав, що вони кажуть. Оленка вихопилася з материних обіймів. Почула вчительке: «Добре...» — й бачила, як він, уклонившись матерям, кинув на голову капелюха і йшов до парадного гестапо й поліції. Якби обернувся й покликав її, вона рушила б за ним, не вагаючись: це ж вона винна, що хлопців забрано. Вона!

Він ішов сам — вірний своїм учням: учитель.

Мати підбігла й впрошувала її збиратися додому, а дівчина як укутана, — не спускає очей з парадного: зараз вийде Корній Терентійович, щось скаже, тоді й заберуться. Замість учителя з дверей висипали есесівці й поліцаї: один, другий, третій — багато, автоматами й гвинтівками розганяючи матерів.

— Дону, а нашого батька не видно?

— Ні, мамо...

Побігли — пекло сором. На них ніхто і не глянув, тільки тітка Тоня, відступаючи, подаючись разом з іншими на площу, викрикнула з материнського натовпу: «Чого вам тут?» — мовби їм навздогін.

Дома не підіймали одна на одну очей: «Доню, нашого не видно?» — «Ні, мамо...» — «Чого вам тут?» — принесли ці слова з площі у свою хату, і вони очужили їх. Не те що людям, самим собі було совісно глянути в очі.

Над вулицею облетілий явір, порожня вулиця, а на шпів в неї тяжкий камінь: «Чому не її? Як так могло статися?» — і замість голого дерева, замість порожньої дороги вона бачить посинілий, розквашений ніс Видяша, Лесеві кучері, Мартинові сутулуваті плечі... Видяш зайшов у клас і зривав хлопців з уроків, починаючи з перших парт: Яременка, Швидака, Глинського — усіх без винятку. Вона була така певна, що Видяш її зірве й забере, що взялася руками за парту, готова встати. Віп її не забрав. Коли хлопці виходили, в неї прокипулася надія: «Невже поліцай обізнався? Невже?» Хлопців повели — вона сиділа. І коли їх повели, і коли потім школу зворушило: хтось із хлопців плював на пам'ятник, на прапор — та її надія почала гаснути. І, сидячи у вікні, бачачи замість голого явора й порожньої вулиці напухло-го Видяшевого носа, вона не могла повірити, що Видяш обізнався, що переплутав її з хлопцем. Ні, сталося щось інше, страшніше. Але що? І дивлячись, дивлячись у вікно, дівчина розуміла те саме, що знала ще в школі: вона плювала, а вину складено на хлопців. А облетілий явір над порожньою вулицею то обертається Видяшевим огидним носом, то його голе гілля ввижається їй Лесевими кучерями... Дерево зігнулося — так учитель уклонився матерям. Сказав: «Добре...» — вона це чула. Пішов і не оглянувся. Що ж доброго? Де? В чому?.. І Мартин, виходячи з класу, теж не обернувся.

Хто збив росу, а кому воду носити, — росло почуття її вини перед хлопцями.

Явір край дороги розчахується: їде батько.

— Доплювалася? Маєш щастя, що Видяш не видав, — проголосив, тримаючись за клямку.

— Як? — і не втрималася коло вікна.

— А так! — відрубав, наче зубилом, батько, оповідаючи матері, що сталося і як Видяш склав вину на хлопців. — Один уже признався, що плював: Мартин. Я завжди казав, що Сильвестр має славного хлопця.

Мати взялася руками за голову:

— Що ж ти наробила, доню?.. Ой, десь-то й били хлопця...

Оленка зірвала з вішака кожушок.

— Іду! Признаюся!

— Іди,— спокійно мовив батько. Пусти клямку, й двері поїхали.— Тебе там чекають не дочекаються. Аякже! Іди, признавайся, але хто тобі повірить? Хто?.. Спізнилася.

— Полікарпе! — обірвала його мати.

Її ніхто не спиняв, ніхто не погрожував; одна рука в рукаві, в другій розв'язана хустина,— двері розчинені, а вона стояла: спізнилася...

Погойдуючи головою, мати вигойдала:

— Понесеш передачу, доню.

— А чому б і ні? — мовив запитливо, а не прямо батько, в самому тоні приховуючи щось завбачливе і, зачиняючи двері, додав: — Учителя теж посадили.

— За передачу не повісять, не розстріляють, не посадять! — спалахнула Оленка: почуття вини було невгамовне.

Він ступив до неї так, як підступав з молотом до ковадла,— рішуче й твердо.

— Доню... Полікарпе...— дорікнула обом, зітхаючи, мати.

Сергійко сіпав сестру за козушок і відбирав хустину.

Вони всі — батько, мати і малий братик,— вкоськуючи її, притлумлювали в ній почуття вини; а дівчина відчувала цю вину, як свою душу. Її душа хотіла бути чистою, чесною: вона нічого більше не хотіла.

— Хіба ж я для зла? Для добра,— сказав батько і стояв — не так твердо і не так рішуче, гойднувшись до Оленки.

— Ув'язалися, самі не вив'яжетеся?..— їй бракувало слів.

— Бачиш, радуйся, Полікарпе! — кинула мати, встала від столу й відганяла від Оленки його і Сергійка, запевнювала, що збере передачу. Але хіба прогнати від неї її вину?

Була ніч, і настав ранок. Оленка несла в кошичку книжки й передачу. Перед школою — гамір, метушня: під'їжджають санітарні автофургони, школярі збилися перед загорожею. Швидак підкидає свою сумку: «Гу-р-ра!» — Яременко й Глинський ловлять її, як м'яча. Школу зачинено: прибув великий транспорт поранених і школа — шпиталь. Її відкрили торік, пізно — перед Новим роком, і закрили рано — до Нового року. Дівчину зараз це не обходить. Лесь — руки в кишенях — мчить їй назустріч. Усі є, всіх випустили, а Мартин, а вчитель?..

Лесь вийняв з кишені руку, показав з кулака кінчик ключа й заховав руку в кишеню: потім.

Школярі юрмилися, нуртуючи,— Оленка з Лесем рушили з площі. Він спрямував її до собору, тихо кажучи: «Нас били. Як нас били!» Вона думала: Мартин і вчитель — під собором, у в'язниці. Але коли порівнялись із собором, Лесь підштовхнув її, і

вони рушили далі, на Перначівку. В узвозі ні душі, й хлопець заговорив голосніше: «Викликали по одному — признавайсь! Я не признався, що плював на фюрера, на прапора. Я нікого не видав: ні Мартина, ні тебе. І про невідомого, якого ми знайшли, — ні слова. Постановив: умру, але фашистам не здамся. Якби я хоч зайкнувся про щось, думаєш, ти йшла б оце поруч? Знаєш, а Мартин сам признався».

— Це я, я плювала... — обірвала його Оленка.

Він її не слухав: ми всі плювали. Й оповідав: гестапо й поліція стоять при камерах. Напакували нами й кинули до нас Корнія Терентійовича. Мартин хоч і признався, але гадам цього мало: знов по одному — кажи, що Корній Терентійович більшовицький агітатор! Хто це скаже, того на волю! Мене били! Дивися, як розписали — зігнувся, заголюючи плечі. Бачиш! Корній Терентійович казав: хлопці, кажіть, що я більшовик, — цим мене не продасте. А в камері Мартин шепнув мені про Дінку: Маріїна, сусідчина. Через них Мартинову матір загнали у безвість, а Мартин Дінку переховував: діла! Він передав мені ключа до своєї хати. Ти думаєш, куди я тебе веду?

— Так ти сказав, хто такий наш учитель, чи ні? — запитала його Оленка, коли вони доходили до Мартинової хати.

— Сказав, не сказав... Я ключа виніс. Ось — бери і йди, а я повартую. Та Дінка — деє під припічком.

XXIV

Передачу не приймали. Пустився дощ, змішаний з густим мокрим снігом. Лесь стукався до вартівні, а Оленка трималася муру. Старовинний собор здіймався над пею, височів над руїніми Крижами, при сонці й в негоду підпираючи баями небо. В ньому не правилося. У давнину за фортечними стінами, за бійничими вікнами і в льохах, у потайних переходах, які виводили до Крижечанки, люди знаходили пристанище й захист від татарви, від усіх запеклих ворогів, що їм не було числа. Тепер тут — тюрма. Хто сюди попає, його доля — вирішена: на страту або в концтабір. Оленка полизує з губів дощ, сніг і думає: який би світ не був — добрих людей у ньому більше, ніж злих.

А Мартин у цей час сидів у темному, набитому в'язнями підземеллі: йому ще пощастило — в'язні поступилися йому місцем коло заграбованого люка, з якого хоч і не падає світло, але час від часу задуває вітерець. Хлопець чекав учителя, в голові дзвеніло дзвоном: «Дінка!» — і в який раз він перебирав у своїй пам'яті, що ж і як відбулося? Обличчя розпухле, руки як повикручувані,

тіло болить, а вітерець війне, і снується подумки, що і як, до найменшої дрібнички: Мартин згадує кожне слово, що сказав Корнієві Терентійовичу, коли на короткий час вони залишилися наодинці там, у камері. Йому здається, що вітерець з люка запитує його голосом учителя: «Чому признався? Плював же не ти — Оленка. А Дінка? Ти про неї забув?» Він чекає, поки війне вітерець, і відповідає вітерцеві, як відповів учителеві: «Коли Видяш зайшов у клас і почав підіймати хлопців, я навіть подумав: утечу. Мабуть, я зміг би утекти, але я тоді не думав про Дінку. Якби думав про неї — по партах, по головах і у вікно. Тільки б дзенькнуло. Але я думав тоді про Оленку: чи її заберуть, чи ні? Я теж плював і на фіурера, і на прапора. Але це було раніше, й мене ніхто не застукав. Я ввійшов у свій клас, став коло вікна: Видяш б'є в долоні, когось лякає, а кого — не видно. Я встиг перебігти до іншого вікна, в клас влетіла Оленка. Запитую: плювала? Оленка ствердила. Потім машина, пуггестапівець. Оленка потерпала: зараз по неї прийдуть! А час ішов. Я думав: Видяш, поліцай і Висоцький теж, може, через те за Оленкою не йдуть? А коли зривали з уроків хлопців, стрельнуло — тут щось не те, але що, що? Кого вони шукають, хіба лише того, хто плюнув? Оленка як прибита. І це — тут щось не те, плюваки їм мало, а потім пригнічена Оленка, мовби не пустили мене у вікно. Та й чи утік би? А далі: ввели до кабінету — перекладач, як павлик-равлик, що виставився з мушлі й парожився, Видяш, як мокриця. Я й розсміявся: не стримався. Що за сміх? А мені зовсім не страшно: дивлюся на того Штерифельса й кажу: згадав, як ви упали з жеребця. Ні на павлика-равлика, ні на мокрицю я не дивився: Штерифельс вислухав перекладене і хоч би звів на мене очі — жодна рисочка на його голеному обличчі не ворухнулася. Підняв догори два пальці — відміряв мені двадцять палок і ткнув тими пальцями об зелений стіл: тут бити. Мене узяло на нього таке зло, таке зло, що він такий непідступний, як звір, і я виналив: я плював! Я... А тепер хоч ріжте й соліть мене... Ні про Дінку, ні про Оленку я в цей час не думав. Ні про матір, ні про себе. До всіх мені було байдуже». Задуваючи, вітерець подмухує: так дихав йому в обличчя, слухаючи його, вчитель: «А Дінка?» — Ні про кого й ні про що я не думав. Мене лупили як сидорову козу. Я лічив удари, коли вони скінчаться, збився. Але мені ще дужче боліло, коли питали: хто навчив плювати? Хто ще плював? Тут я вже мовчав. І коли мене облили водою й дали на якийсь час спокій, я аж тоді подумав: добре, що не взяли Оленку, хіба вона могла б витримати? Дівчина ж! А якби не витримала, якби призналася не лише про себе, якби призналася й про дядька з Вовчого яру, що б тоді? Скількох би вона людей

потягла? Ви, її батьки, Лесь — усі пройшли перед моїми очима. Я молився, щоб Лесь мовчав і нікого не видавав. Я молився, щоб не взяли Оленку. Я люблю її, хоч Лесь подобається їй більше...» З люка війнуло протягом. В'язні задирають голови, ковтаючи повітря. Мартин як отерп у своїй пам'яті. Вони були з учителем на самоті дуже мало, але хлопець згадує: сказав, що любить Оленку, зацікавив, і вчитель теж зацікавив. Мабуть, здогадувався про це й раніше. Учень розповідав йому про все, а про це — ніколи, мовби навмисне, щоб признатися аж у в'язничних мурах. Вітерце лагідний, ласкавий: «Люби її...» — він перенімів і в'язе свою розмову з Корпієм Терентійовичем. «Поки вас не побачив, не думав про Дінку. А як вас ухпнули в двері сюди, в камеру, то мовби й кинули її, Дінку. Хто, крім мене, знає про неї? Ніхто. Ви ще хотіли її забрати до себе. Певно, я тому був спокійний за неї, що ви на волі. Тепер подія на Леся. Ключ у нього». І вітер, подмухуючи з люка, мовби доносить смак волі й слова учителя: «Вийдеш, Мартине, звідси, будеш жити — роби чесне діло і не задумуй про наслідки», — він його чекав, а в скронях — дзень-дзень: «Дінка!».

А Оленка, безсвідомо бережучи колушка — промокне, зашкарубне й візьметься лубом — навмання тулиться до облупленого муру: косий дощ зі снігом сліпить очі, й вона полизує з губів краплі, як свої скапливі безкінечні думки. Лесева мати не впом'янула: «Чого вам тут? — збрала передачу: — Несіть, діти, — бо своє — трохи хліба, два яйця, цибулину — довелося віддати Дінці. Та Дінка чорна, замузана. Поки витягли її з-під припічка, вона всі руки подерла, дряпаючись, як кішка. Слова від неї не можна було добитися. В хаті холодинь, хоч вовків гони, а розпалити — зась! Тепло — щастя, а дим Дінку видасть. Видоїла козу, поставила молоко, розіклала своє, але як вмовляла, — марно. Тільки одне: «Де Мартин?» — і наставила очі, як Сергійко. Що могла їй сказати? Зачинила й сказала, що прийде. Лесь запитував: «Де ми з нею подінемося, як Мартина не випустять?» Оленка сама цього ще не знає. Побачила Дінку — й нема такого, чого б заради неї не зробила. Нема. Сама загине, а вона житиме. «Де Мартин?» — Дінка. І, закроплюючись краплями, що стікають із брів, з носа, відповідає, думаючи, собі, Дінці й тому дощу зі снігом — хвиці: «Якби не Мартин, я сиділа б тут у цій тюрмі, або мене вже й не було б на світі...».

Лесь добивається до вартівні, його проганяють. Туди — до брами, до будки під козирком підійшла якась жінка у брезентяку з башликом. Лесь увихається від вартівні й підводить ту жінку до Оленки — Мартинову тітку.

— Почула, що Мартин сидить, і — з передачею. Ви теж? Не приймають? То візьміть і мос. Я не можу чекати. Почула, прийшла, а в мене ж худібка. А ви в Мартиновій хаті не були? — й глянула з-під башлика, й відповідала: — Чого там бути. В тій хаті, хоч посвищи. Якби там щось було, німчура давно б її випотрошила.

Оленка переклала передачу в свій кошик і просить:

— Побудьте з нами, тітко, може, достукаємося.

— Постою, але недовго: у мене худібка.

Дівчина думала: добрих людей таки більше, ніж злих.

А в цю хвилину до Штернфельса вводять Корнія Терентійовича. Слідство не дало ніяких доказів, що він більшовицький агітатор, що зв'язаний з партизанами, тому його треба зламати, щоб невинний визнав себе винним і привселюдно розкався. Гестапівець заходить здалеку.

— Колишній учитель, — хто попав до його рук, той колишній, — володіє не лише рідною мовою, а німецькою, російською, польською, отже, обійдемося без свідків, тобто без перекладача? — пауза. — А я, крім своєї мови, ніякої іншої не знаю.

— Гер комендант, мабуть, вважає, — приховував учитель іронію, — що його мова запанує над світом?

— Я не тільки так вважаю. Я на цьому стою. Власне, тому я і тут! — він підняв вказівного пальця: тут — значить, повсюдно! — Тисячоліття рейху, яке почалось, — це не просто встановлення нового порядку, це переможне утвердження й триумфальне поширення німецької нації на всіх континентах.

«До чого він хилить?» — думає вчитель: його вуса стовбурчаться й стирчать.

— Природа ні зла, ні добра, — веде той, гадаючи вплинути своєю ерудицією. — Вона виключає такі поняття, як рівність, братерство, мир, совість тощо. Вона визнає силу і владу. Є вищі й нижче. Є надлюдина і є мукаюче. Більшовикам кінець. Ми стаємо володарями світу. Хто заперечить силу і владу арійської раси?

— Добра пані за рабами, — мовив Корній Терентійович і запитує, дивлячись у голубі очі гестапівця: — Чи не хоче гер комендант цим самим сказати, що німецька влада тому й дозволила відкрити школу, щоб у ній виховувати рабство?

— Слово «рабство» я поки замінив би іншим. Я такої думки, що дух відданості нижчих перед вищими можна й належить виховувати не лише коштом школи нижчого ступеня, але й коштом університету. Те, чого ви, Проскурняк, навчали в радянській школі, пора забути. — Штернфельс зробив паузу. — Ви готові, Проскурняк, від цього відректися й розкаятись?

— Ось до чого ви хилили, — усміхається у вуса вчитель.

...А тим часом Мартинова тітка вже пішла. Оленка з Лесем дочекалася, достукалася з передачею. Вартовий узяв кошичка й пообіцяв його вернути. Хлопець відхилив двері вартівні — поліцай перекинув кошичка, висипаючи передачу під мур, на купу сміття. Оленка собі наблизилася до дверей — і затрусилася.

— Що ж ви паробили? — заголосила Оленка, заходячись плачем.

— Така передача, що її й собаки не хочуть їсти. А вони голодні. Геть, пацькую, то й вас поїдять! — пакинувся на них поліцай.

Лесь смикнув Оленку за рукав.

Доц і сніг не перестав. Хлопець радить, щоб Оленка вивернула кожухка вовною догори. Вона так і робить. І вони йдуть до Дішки...

А гестапівець, сидячи за столом, провадить врівноваженим голосом:

— Ваші учні вас зрадили. Ясно?

— Невже так і зрадили? — усміхається собі у вуса Корній Терентійович.

— Один у рахунок не йде, — так, здається, у вас приказують. Признатися: я ним захоплений. Мужність єсть мужність.

— У містечку подейкують: Штернфельс б'є людей, щоб не були такими мужніми, — каже вчитель.

— Він б'є, щоб не були й такими лякливими, — вставляє свій дотеп комендант і бере бика за роги: — А якби ви покаялися, якби той учень покався, я б не лише звільнив його самого, хоч він і бешкетник, злочинець. Я подбав би, щоб визволити його матір.

— Так і подбали б?

— Це нелегко, військовий час... Колишній вчителю, як того вашого учня ім'я, прізвище? У вас у всіх такі імена, що ні про що не кажуть: самі звуки. А ви візьміть моє: Зігфрід — перемога. Штернфельс — зоря на скелі. Ім'я й прізвище символізують велич.

— Як на мене, то Мартин не гірше Фріца, а Фріц не крапций Мартина, та й Мартинове прізвище — Господарисько — теж щось значить.

— Отже, ви каються не хочете? — пауза. — Як мені відомо, Радянська влада тут, у Кривжах, була менше двох років. Цікаво, невже її коріння таке живуче?

— Природа ні зла, ні добра, гер комендант. Але хіба призначення людини не в тому, щоб жити, відрізняючи добро від зла. Добро і зло не поза природою і людьми. Добро і зло серед природи й людей. Нема надлюдини й мукаючого. Є люди. І вони

бувають добрі й злі — такими, як їх ліпить життя. Рівності, братерства, миру, совісті поза ними нема. Радянська влада — це людська совість, споконвічним бажанням якої були рівність, братерство і мир, тому вона нездоланна.

— Ви ще можете вибирати — життя або смерть, колишній вчителю?..

Штернфельс дістає з шухляди листівку й, змахнувши нею, втрачає рівновагу.

— Де партизани?

— Партизан сидить у кожному з нас. Ви воюєте з народом — з батьками і їхніми дітьми; ви воюєте з нашою землею, з нашим сонцем, тому і роса на наших деревах буде вам отрутою. Ви не знаєте нашого народу: він повставав і повставатиме проти рабства. Та й свого народу ви теж не знаєте: кожен народ найбільше шанує волю, гер комендант.

— Ви не хочете жити, Проскурняк?

— Жити — це значить, гер комендант, неухайно відкидати від себе все те, що мусить, що повинно вмерти.

— На що ви сподіваетесь?

— Зоряне небо наді мною і моральний закон у мені — це дві найбільш величні речі на світі — так, здається, сказав Кант.

Гестапівець натис на кнопку дзвінка — вивести!

...А Оленка підкрадалася до Мартинової хати. Лесь чатував на вулиці. Вона бере ключа за вушко — сінешні двері розчинені. Її відкинуло до рогу. Махнула хлопцеві рукою. Насторожено й боязко вони підступили до дверей та й бачать: тітка Люба тягне козу за роги, Дінка вчепилася й не пускає — зіткнулися на порозі.

— Очмано, відпусти. Я тебе не видам. Я не візьму за тебе гріха на свою душеньку, але козу заберу.

Оленка у вивернутому кожусі вскочила у сіни, але Мартинова тітка не переставала тягти козу за роги.

Дівчина вхопила на руки Дінку, а та відбивалася руками й ногами, як звірєня.

— Ходімо до Мартина, — Оленка їй.

Дінка втихла.

— Правда? — перепитала й стала підбирати чобці, які погубила.

— Лєсю, загортай її в рядно, — заквапилася дівчина.

— Я допоможу, загорну, — згодилася тітка Люба. — Винесіть її, діти, звідси, бо тут її ніхто не вбереже.

Дінку посадили в рядно, завдали Оленці на плечі, й вона понесла. Лесь пособляв, підтримував, потім і сам ніс; петляючи

вуличками й провулками, покидаючи Перначівку, через розвалини й згарища вони вибралися до мочарів; він мовчав, бачачи, що прямують до Оленчиного дому, і навіть на городі не запитав, що ж скаже їй батько?

Згинаючись під дощем і снігом, побіг назад до мочарів, щоб його тут ніхто це помітив.

Дівчина внесла на своїх плечах Дінку до хати і, не зсаджуючи її з рядна, сказала:

— Якщо хочете здавати поліції, то нас обох.

Хата дихнула теплом і мовчанням. Сутінки. Мати палить у грубі, Сергійко сидить у батька на колінах, — такого в них уже давно не було: вечір ніщо не приховав від Оленчиних зірких очей.

— Полікарпе, зачини двері, — почувся голос матері.

Батько поставив Сергійка на ноги. Мати підступила до Оленки й простягаючи до Дінки руки:

— Ти чия?

— Марііна, Мартинових сусідів, — відповіла за неї Оленка.

— Закоцюрбіло, задубіло мале, а ти змокла як хлющ, перемерзла на сіль, не стій — віддавай її мені.

Мати взяла Дінку з рядном, батько роздягав Оленку — їй аж не вірилося.

— Приймаєте, не виженете?

— Щось ми з нею придумаємо... Залізо гнулося в наших руках, давали йому раду, а тут щоб не дали? — казав батько, стріплюючи її кожухка. — Ніхто не перестрів, нікого не здибали?

— А я про це не думала. Я думала, щоб її донести.

Дінка вивертається з рядна, випорскує з материних рук, наставляє кулачки, кусається:

— Де Мартин? Де?

— Полікарпе, візьми її.

Батько бере Дінку, а вона дряпає йому обличчя.

— Де ж він — Мартин? Де?

XXV

Школу зачинили; заборонили, як подійкують в Кривах, і Оленка як зв'язана: не має себе де подіти.

В хаті — Дінка, Сергійко й вона. Батько на своїй службі. Мати рушила на села щось вимінювати: вчить біда ворожити, як нема що в рот положити... А їй відомо, куди вона йшла.

Оленка читала Дінці й Сергійкові, подавала завдання: вчить бавитися в школу, й тепер вони пихтять, щось мазюкаючи крейдою. Хлопчик старається коло столу, поступився дівчинці маленьким стільчиком, бо батько наказав йому: «Якщо її зачепиш, якщо хоч волосок з її голови спаде!..» — показуючи на Дінку, а вона старається, схилившись над табуреткою. Оленка взялася за роботу; вишиває хрестиком — чорні й червоні хрестики. Вишивання не дається — голка колеться, й вона час від часу помоктує пучки.

При самій згадці про Корнія Терентійовича й про Мартина кров ударила в голову. Так їй шуміло в голові й так голова крутилася, коли вона стояла напровесні над Крижечанкою, спостерігаючи бурхливу повінь. Крижечанка вийшла з берегів, клекотала, вируючи під мостом. Крижечанка проламала греблю! Кипить, півнється, клекоче, несучи пеньки, колоди — усе, що запопаде, і заливає городи, садки, хати, — все, що трапляється їй на шляху: верхів'я дерев і комини стирчать, як острівці.

— П'ять!

— Йду гулять!

Сергійкові набридло писати: крикнув, а Дінка відгукнулася — здружилися за три дні, мовби в одній колісці росли.

А Оленка не чує їхніх вигуків. Кров б'є у скроні. Голова гаряча. Тіло, як лід. Крижання в грудях: Мартин сидить за неї. Вчитель пішов рятувати Мартина, учнів, і його посадили. І те, що вона дома, в теплі, а вони у в'язниці, замурує її льодом. До всього батько й мати заборонили їй бігати з передачами. Раз віднесла: сиди й не рипайся, бо у нас Дінка, ти сама її принесла. Хоча б їх віддавали, ті передачі, — викидають на смітник. Тьотя Тоня, може, останнє віддає, а вони — на смітник. А може, знайшовся б поліцай, який і не викинув би?..

Дівчина чипить на стільці край вікна. Голова як причеплена. Оленка, чи не Оленка?

— Двісті! — гукає Сергійко.

— Скачи на місці! — відгукується Дінка.

Човготить стільчик, гримає табуретка — Сергійко кладе руки Дінці на плечі, Дінка кладе руки на плечі Сергійкові, і вони починають скакати.

«Я є, чи мене вже нема?» — думає Оленка.

Шиття — лиштва лежить у неї на колінах. Оленка не бачить, як, сплівшись, Сергійко й Дінка скачуть, притулюючи. Береться за голку — чорними й червоними хрестиками беруть її думки: батько... вбитий партизан, а вона несе Дінку. «Що я тоді думала про батька! — згадує. — Але хіба я могла його ненавидіти, коли принесла Дінку? Я знову любила батька, як матір. Вони

прийняли Дінку, наче рідню свою. А інші батьки могли й не прийняти. Забирай, звідки принесла! Мати викупала Дінку, вбрала її в Сергійкову сорочку. Батько зробив для Дінки місце в комірчині на той випадок, якби нагодився хтось чужий. Сергійко з Дінкою наче близнюки, дарма що вона чорнява, він білявий, а мовби в одній колісці виняньчені. Ми і спимо разом. Тапчан вузький, тому Дінка із Сергійком головами в один бік, а я в другий. Ліпше й придумати трудно. Що ж мене мучить? Чом я не маю спокою?»

Оленка тягне нитку, а її думки не тягнуться, рвуться, і вона не може зв'язати їх докупи: «Як я ступила з Дінкою на плечах через поріг — наша хата, здалось, мов оновилася: мир, злагода, начеб уже нема війни. Я думала: батько вив'язався з поліції, але ж пі. Що ж тоді перемінилося? Полягали спати, а я не спала, хотіла почути бодай якесь одне слово, яке б обнаділо, заспокоїло. Батько сказав: «Ту Дінку нам сам бог послав». Я зраділа. Мені стало соромно за свої слова: «Якщо хочете здавати в поліцію, то нас обох!» Я каюлася, проказуючи в подушку: «Татусю, мамцю», — відчуваючи своїм тілом розніжених у сні Дінку й Сергійка. Але вранці я вже не каюлася. Батько не пустив з передачю: зась! Мати сказала, що треба пильнувати Дінку. Я сказала батькові, що передачі викидають на сміття, й крикнула: «Може б, й ви викинули, тату?» Батько відповів: «Якщо буде треба, то я сам віднесу». Мати насварила мене: як я розмовляю з батьком? Минув день, другий. Я помітила й помічаю: мати вже не такі злі, не такі журні, не сидять, як у камені. Та й батько звеселіли. Вони щось знають і приховують. Що вони знають і що приховують від мене?»

В Оленчиних очах заплигали червоні й чорні хрестики: «А Мартин і Корній Терентійович сидять. Їх мордують, моряють голодом. Може, хоч Лесь їм якусь шкуринку передасть.

Мартин сів за мене, Учитель сам пішов на муки. Чому в світі є вигідно й не вигідно. Де ж тоді правда?»

— Двісті!

— Скачи на місці.

З вулиці до них хтось завернув: обшмуляна вушанка, синєцьке пальто, кирзяки — лиштва із сирового полотна, клубочок ниток впали на долівку, всі її думки розсипалися по хаті.

— Чужий! — гримнула. Розняла Дінку і Сергійка. — Ти — за віника, підмітай! — А Дінку за плечі, вивела в сіни й загнала в комірчину. — Щоб і не писнула!

Дівчинка тремтіла, як колосок, обіцяючи:

— Не буду... Сховай мене.

Двері рип — Лесь.

— До вас можна? — торкнувся, вітаючись, рукою вушанки, збив набакир, кучері висмикнулися й шовквіють.

— А я тебе не впізнала. Ти вже в зимовому.

Стояла в сінях.

— А я чекав позавчора, вчора... Думав, понесемо передачу.

— Я не можу.

Лесь примружився.

Помовчав. І замість того, щоб дорікнути їй, чому це вона три дні тому могла, а зараз не може, сказав:

— А ти знаєш: поголосочка, що Мартин признався й сидить замість тебе, розходиться, — й дивиться на неї: брови оксамитилися. — Ти не думай, що я хоч комусь заїкнувся, як ти сама мені признавалася, що воно було і як обернулося. Я нікого не продавав, хай би мене вішали й розстрілювали! Але поголосочка...

Оленку начеб хто поставив до стіни.

А Лесь:

— Розумію... Хм!.. — мовляв, сліпому видно, чому ти передачі не носиш, проте не випалив, що вона боїться батька.

Дівчина поривалася заперечити — Дінка не пускає її з хати, але відібрало мову.

— Я носив. І носитиму. Ну, бувай... — він пішов — покинув свій голос. Оленка довго не могла відірватися від стіни. Він не запитав про Дінку, мовби її не було.

Вона нагадувала танцюристочку й танцюриста, що ще недавно витинали під лічилочку ніжками, а тепер посідали й нічирк — уступав чужий; потім вона щось робила — куди не ступне, а Лесів голос нема-нема й озветься: «Хм!..»

Батько прийшов раніше. І по тому, як він чекав на матір, як кинувся з хати, наглянувши її під явором, як перестрів і, високий, низився перед нею, і по тому, що вони простоювали за порогом, у сінях, перемовляючись, і по тому, як батько роззув матір — болото, ноги не витягнеш, й спровадив її, Оленку, надвір чистити ті чоботи; вона збагнула — мати принесла новини.

— Нашвендялася я, нічого не виміняла, нарвала ноги й нанесла болота, — бідкалася мати.

А батько був начеб чимось утішений. І по тому, як він перезиркувався з матір'ю, вона ще дужче утверджувалася: вони щось знають, але затають. Що? Мабуть, вони перемовлялися без неї, при Дінці й Сергійкові, але що ті могли второпати? Малі. А вона носила в собі Лесеве: «Хм!..» — і ворожість до батька повернулася з новою силою: всі мають право їй докоряти, допикаючи.

«Затаюйте, нічого мені не кажіть, я ні про що вас не розпитуватиму, але і вам я нічого не скажу»,— думала вона.

Полягали рано. Дівка й Сергійко поборююкалися, пововтузилися й заснули їй в ногах. Сплять батько з матір'ю. А до неї сон не йде, хоч заший очі: ввижається загнута палиця Корнія Терентійовича, ввижається брудна Мартинова сорочка, яку хотіла колись випрати, вона чує: «Хм!..» — і тому, що воно не чиесь, а його, Лесеве, те «Хм!..» невідступне.

Дівчина заплющує очі. Тоді шепіт:

«Так ти відразу знайшла, як було сказано?»

«Що там шукати — хутір під лісом. Я довше чекала, поки туди добивалася».

«А він спочатку гнівався?»

«А ти б не гнівався?»

«Але сказав — добре, що я послав тебе, а сам не пішов?»

«Сказав, що ти «передбачливий».

«Якби зброя, то висадили б моста, а тоді спробували б напасті на гестапо й на поліцію, розбити тюрму? Він так і сказав?»

«Сказав».

«Я завтра вільний. Якби дочекатися завтра?»

«Завтра — вже нині, Полікарпе... Чого ти не спиш і мені не даєш? Я така втомлена, така зболена: ми — між молотом і ковадлом, так що не дуже радій, Полікарпе».

«А я як подумаю, Улю: життя — розумніше нас саміх».

Мати затихає. Батько ворочається. Оленка зв'язує докупи поchte — вишиває червоні й чорні хрестики: яке те завтра — нині не буде, вона піде з передачею.

Її не пустили. Різали й кололи дрова коло воріт. Оленка допомагала пиляти. Надвечір мати покликкала батька. Віп так гухнув сокирою об поліно, що воно розскочилося надвоє, й пішов. Оленка теж побігла від воріт. Вигулькнула з-за рогу хати: батько вітається з кимось. «Он хто такий той він! — подумала вона, згадавши нічну розмову й побачивши його в сірій гуньці, в сірій смушквій шапці.— Зайшов з городів, тому його й не побачили». Він повернувся до неї обличчям, і вона відразу його впізнала — дядько з Вовчого яру.

Поманив її пальцем. Підступила.

— Пам'ятаєш? Не забула мене, Оленко?

Їй так багато хотілося йому оповісти — про все.

— Неси, Оленко, дрова і пильнуй, щоб когось не наднесло, а ми з твоїм батьком посидимо й поміркуємо.

Вона носила дрова, не спускаючи очей з вулиці, пильнуючи, що робиться на сусідах, і думала: «Он як воно повертається —

життя розумніше найрозумніших... Може, тато й праві?» — згадала нічну розмову, радіючи, що її не проспала, і тягаючи поліщя від воріт у сарайчик під хатою — перед городом, спостерігала: мати вивела в сіни Дінку й Сергійка луштити в решето квасолі. Батько з дядьком із Вовчого яру на самоті. Якби їй не прогавити його.

Коли він відходитиме, скаже: «Нападять на тюрму, розбийте! Візьміть і мене з собою!» — була така рішуча.

Вже й звечоріло, брався морозець, а дядько з Вовчого яру не відходив, і вона носила дрова. Наклала собі на руку, притулила поліщя до грудей — у хаті засвітилося. Оленка пустилася бігцем до сарайчика й зупинилася за рогом хати: городом ішов дядько з Вовчого яру, тримаючи за руку Дінку. Висока смушкова шапка, широкі плечі й маленька, зав'язана попідруки в материну хустину Дінка віддалялися, сутеніючи. Нічого й нікому вона не встигла сказати: пропало.

Вранці батько сидів задуманий край столу, довгі руки на колінах, голова схилена; так він присідав у кузні, вирубаючи зі сталевого листа лемеша, скінчивши малу роботу й перепочиваючи перед тим, як братися до великої, бо щоб той леміш орав, його треба гріти, гартувати й гострити.

Повільно вставши, підійшов до Оленки, поклав їй на плече свою руку.

— Неси, доню, передачу. Нині можна, — сказав і пішов на свою службу.

Оленка пішла з передачею. Її відганяли — нині не приймальний день: завтра. Вона настоювала, грюкала, біла кулаками у двері вартівні.

Тут її надібав Лесь.

— Можеш не добиватися, — сказав. — Нині їх розстріляють...

Оленка зблідла. Він повторив:

— Надвечір. Над Вовчим яром... Там усіх розстріляють.

— Знаєш, коли я почув, то подумав: краще б мене розстріляли. Я і зараз так думаю.

Їй засіло в голові: «Завтра — це нині», — й вона спитала:

— То чого ж?

— Що чого ж? — перепитав він.

— Ходімо, нехай і нас з ними. — І взяла його за руку. — Ходімо! Нині або ніколи.

— Ще рано, — обізвався Лесь.

Вони спустилися до дерев'яного мостика. Хлопець сказав, щоб вона очікувала його край Вовчого яру...

А тим часом батько приніс цю страшну новину додому. Було ще рано, й мати рушила в знайоме їй село, щоб сповістити пар-

тизанам про розправу, яку задумали фашисти, і щоб партизани встигли вийти під вечір до Вовчого яру.

...Оленка не пішла додому: нащо? Пішла до Крижечанки, йшла її берегом. Підмерзло — взялися зазимки, і йти добре: не грузнула. Потім ступила на кладку, через яку батько колись піс на руках дядька з Вовчого яру, й, сполохавши, вигнала з осоки селезня й дику качку.

Йї стало шкода, що вона їх сполохала, але вони й не злетіли на крила; відпливла руденька качечка, до неї підплив зеленоголовий селезень.

Ще на кладці, дивлячись у річку й бачачи себе у воді, вона знала: «Як їх приведуть і поставлять над яром, ми з Лесем вимахнемо з яру до них, станемо поряд і нехай тоді стріляють,— все, чим і як жила, все, про що і як думала, визріло й чекало кінця.— Нині або ніколи». Пустила з рук кошика з передачею, і він поплив за водою.

Вона побрела над яром, щоб із висоти було видно, як по-явиться Лесь.

Часто оглядалася і в кожущку, в білій хустині стояла над урвищем, як золотава берізка, яку не обнесли вітри.

Вона побачила їх ще за голими тополями на дорозі: гулькнула, сховавшись край яру, й, пильнуючи, куди їх поведуть, вчепилась руками за зморожений спориш. Залягла надто далеко: вони звернули відразу за цвинтарем. Оленка, чіпляючись руками за траву й куці, поколінькувала, щоб бути навпроти них. Таки перегнала їх. Визирнула й припала до землі: йшов Корній Терентійович. Руки зв'язані. Йшов Мартин — у кашкеті з полама-ним козирком.

Руки теж зв'язані. За ними — Видяш і ще один поліцай, на коні Штерифельс: ведуть.

Йї не видно: прихилилася за горбочком, пальці погладжують зморожену мураву, і вона шепоче: «Ведіть...»

ТЕПЛІЙ ПОПІЛ

Повість

Дід Грива оглянувся, цьохнув батіжком, скинув шапку і став на коліна. Попіл був ще теплий, і він відчув те тепло коліньми. Міцно вхопившись руками за вишневе пужално, схилив голову, припав чолом до вишневого пужална, як ніколи не припадав до хреста, і його очі заплющились. А перед ним на середині згарища щось дотлівало — сволок чи бальок. Прялася тонка ниточка синього диму над купою чорної глини й тиньку, прялася вгору й непомітно намотувалася на хмару там, у небі.

Він не розплющував очей. І не знав, що його мучить, що поставило на коліна: пекучий біль, мороз утрати, скрута, жаль, розпука, нещастя... Якби зібралися докупити всі злі сили цього видимого й невидимого світу, вони б не змогли заповдіяти дідові Гриві такої надсмертної муки, як те, що називалося одним словом — згарище, — все, що залишилося від його обійстя.

Сиве поруділе волосся злежалими пасмами стирчало на голові, поза вухами, як кошена й недокошена трава під кущем, що висохла на сонці. З його заплющеного лівого ока вицідилася сльоза, скотилася по зморшках і зависла на куцоному вусові. Щось холодне вхопило його за плечі, але він не дав, щоб воно труснуло ним. І тоді з правого заплющеного ока теж вицідилася сльоза й теж скотилася по зморшках і зависла на куцоному вусові. Дід Грива здригнувся, таки труснуло ним, і дві сльозинки капнули в теплий попіл. Вони були важкі. І здригалися дідові плечі, і посіпувалися глибокі зморшки на його шії.

Скільки пам'ятав себе — ні разу не плакав. Не плакав, коли був дитиною. І коли, щось накоївши, знав, що не минути батьківського ременя, не втівав, не боявся, ставав як укопаний і казав:

— Бийте, тату.

І батько бив його. Хіба тільки батько? Бив сусід, якому він узув kota в горіхове лущиння, щоб не надився до них по сметану. Сусід бив добре, нашійником, а він стояв і не вгинався.

— Не плачеш, хоч кривись, аби мене жаль узяв... От камінь! — і перестав шмагати. — Скільки тебе не бий, нічого не виб'єш...

І його били — унтери в солдатах, староста і здакуційник¹ у селі, поліціанти в місті, побережник у лісі, управитель фільварку в полі. Били кулаками, носачами, пагаєм... Свої й чужі. Били кольбами² і шомполами. І він був кам'яний.

Вишневе пужално гнулося й тремтіло в його руках, і старі пурпалісті пальці тріщали в суглобах. Він плакав.

І так він стояв на колінах, прихилившись чолом до вишневого пужална. Його селянський одяг і його старе тіло пропахло кіптявою пожежі.

Таким його побачив Степан. Він побіг до нього, а наблизившись, сторожко, навшпийнях став за плечима старого, не звжуючись прохопитися словом. Він упізнав Гриву й спочатку подумав, що дід молиться, тому й клякнув. А тепер Степан дивився йому в спину, бачив, як під грубою буро-брудною полот-

¹ Здакуційник — збирач податків.

² Кольба — приклад гвинтівки.

няною марнерчиною¹, пофарбованою у вільсі, здригалися лопатки, посмикувалися пониклі плечі, і мох на потилиці, й злежали пасма волосся на голові тремтіли. Степана й самого обпав жаль. Йому не хотілося дивитись на село, яке лежало в руїні, що подекуди куріла й чаділа. Він дивився на діда. І коли його очі заволокло слезами, він раптом витер їх рукавом, а тоді зважився, простягнув руку, торкнувся дідового плеча і сказав:

— Ви плачете?

Степан відчув — дідове плече відкинулося, наче він торкнувся не своєю хлоп'ячою рукою, а приклав розжареного залізного прута. І на дідовій потилиці виступив рясний піт. Степан рвучко відсмикнув руку, а дід, спираючись об пужално, звівся на ноги.

— Я плачу? — спитав він, натягуючи на голову шапку, але не обертаяся.

І Степанові стало соромно, що він зачепив діда.

Все ще не обертаючись, Грива спитав:

— Чий ти?

— Нічий, — відказав Степан.

І дід одразу повернувся, став до Степана лицем. Він витирав пужално об полу марнерки.

— Як то нічий? — і, витерши пужално, обтрусився.

— Тепер нічий, — сказав Степан.

А Грива нічого не сказав, стрільнув одним оком, а друге приплющене. І його куці вуса були настобурчені, як два сірі котики. Він обернувся, почав струшувати попіл із колін.

— Тепер ми всі нічий, — й ніби притоптав ті слова, загувавши чобітьми об землю. І його чоботи з сірих знову стали рудуватими, як завжди. — Хіба й твої тут? — він підняв пужално й не опустив його.

— Тут, як і всі, — сказав Степан.

— Ходімо, — сказав дід Грива, опустив пужално й пішов, підпираючись. Ступав важко й непевно, як після довгої хвороби.

Степан ішов за ним, втрапляючи в дідові широкі й розкарячкуваті сліди.

Село — два кутки: Глиняки й Підгородище — лежало в згарищах. Воно було наче вирубане. Над чорними, сірими й рудими купищами, з яких стирчали смалюхи, стояли обгорілі дерева, і колючий дріт скрутився, почервонів, і кругом сажан... Вітер підходив усе, що міг підходити.

— Де їх? — спитався Грива.

Степан обіг його.

— Там, — показав рукою наперед і не спинявся.

¹ Марнерчина — піджачина.

«У церкві»,— здогадався старий і став.

— Городник у тебе є? — гукнув він.

Степан оглянувся й знизав плечима.

— Не треба йти,— сказав старий.— Будемо шукати городника.— І згодом: — Нам пилка й сокира потрібні.

— А в нас пилки не було. Ми позичали,— сказав Степан і не міг збагнути, нащо це все потрібне; він вернувся назад, але ні про що не питав, а Грива йому нічого не казав.

І вони пішли від одного двору до іншого, таких тепер однакових, зрівняних із землею, від однієї купи згарища до іншої, більшої чи меншої — ото і вся різниця. Їхні насторожені очі пантрували то сюди, то туди, але нічого путнього не бачили.

Обидва йшли мовчки, не звертаючи на вулицю чи стежку,— скрізь дорога вільна.

— Не лізь у попіл, нахромисься,— сказав Грива.

І Степан глянув на свої босі ноги. Вони були чорні. Він бо-сий — як узутий.

«Невже він не впізнав мене, що допоминався, чий я? — думав Степан.— Я знаю, як він вирятувався. А чому він не питається, як я вирятувався?»

Вони йшли, не зустрічаючи жодної живої душі. І дід Грива думав: «Хоч би кіт чи собака трапився. Невже ж і їх покидали у вогонь, а чи вони вивтікали?»

Під їхні ноги потрапляло пір'я і те — обсмалене.

На Городищі вони нічого не знайшли. Все згоріло. Тоді пода-лися на Глиняки.

«На Глиняках знайдемо,— міркував старий.— Там гончарі жили. А ми на своєму Городищі плели кошелі з шавару».

Коли вони порівнялися з церковним майданом, Степан зупинився, а Грива йшов далі, скинувши шапку. Відійшовши оддалік, він насадив її, заячу, облізлу, і вона стирчала на дідовій голові, як потривожене гніздо.

З Глиняків зроблено те саме, що й з Городища.

«А ще кажуть — пекло,— думав старий.— Ось воно, пекло. І ми йдемо по ньому». Він не сказав цього Степанові, бо бала-кати не хотілося.

А Степан шугонув у якийсь льох і виніс городника. Дід Грива взяв його в руки, огледів і не віддав. Тепер він штурхав городником у кучугури згарищ, визначаючи на око, де була повітка, сіни чи присінок. А Степан никав, розгрібаючи золу руками.

Вони повзали й повзали по руїні. Степан знайшов ще два го-родники, але один з обсмаленою ручкою.

— Викинь,— сказав Грива.

І Степан кинув його на згарище.

«Невже не знайдемо ні пилки, ні сокири?» — сердився старий подумки.

Вони таки знайшли. Сам Грива знайшов і пилку, й сокиру, викопав з-під стіни. І йому було дивно, що сокира ніби й не чіпана, а пилка з одного боку трішки присмалена.

«А таки під повіткою,— думав він і згадував, хто тут жив.— Бач, привалило стіною і лежать, як новенькі. Вогонь не дістав».

А Степан і досі не знав, що вони мають робити.

Дід Грива дав йому обидва городники, собі закинув сокиру на плече, пилку — в руку, разом з пужалном. Старий тепер прямував городами, обминаючи згарища, і вів за собою Степана.

На городах усе було викопано. Вони зашпортувалися за чіпке сухе огудиння, яке волоклося за їхніми ногами. Нарешті, вже поблизу церковного майдану, під цвинтарем, в якому спалено браму, їм трапилася грядка невикопаної картоплі. Бадиля вже перегнило, але корчі було знати. Старий склав рядочком на землі пилку, сокиру й батога, взяв у Степана городника й почав копати картоплю.

«Так ось для чого йому городник!» — подумав хлопець і собі хотів копати картоплю.

— Ні, ти вибирай,— сказав дід. І, бачачи, що Степан не знав, у що вибирати, додав: — У кашкет.

Земля була суха, картопля сиділа в ній, як у камені, і йому доводилося шпортати городником, бити обіруч ним у землю, а вже потім натискати ногою й викидати штих землі заразом з картоплею. Картопля дрібна, як горіхи. Чи не тому її й залишили на грядці.

Степан вибирав її, ходячи навколішках і держачи кашкета в зубах. Його руки були червоні.

Старий викинув корчів із десять і сказав:

— Годі,— він загнав городника в землю, скинув свою заячу шапку й допоміг вибирати картоплю. А коли розігнувся, сказав: — Треба затямити це місце.

Вони одразу ж рушили далі, і коли відійшли до цвинтаря, він оглянувся і знову повторив:

— Треба затямити це місце.

Цвинтар добігав до церковного майдану і був обнесений ровом, в якому поросла мурава.

Вони поставали перед високим сірим руїнням церкви, притискаючи до грудей по шапці картоплі й держачи свої інструменти.

Дід Грива дивився на сіру кучугуру й думав: «Дерев'яне, пофарбоване, зайнялося, згоріло дотла, і хрестів не знайдеш. А хрести були мідні...»

А Степан думав, що пектимуть картоплю, вибирав очима місце, і йому здалося: найліпше б на цвинтарі.

Вони зійшли з майданчика під цвинтар.

— Розкладемо й ми вогнище,— мовив старий.— Скидай усе і йди по хмиз,— а сам і не ворухнувся.

— Може, головошок? — обізвався Степан.

— Не треба,— сказав старий.

Хлопчик метнувся на цвинтар, перескочивши через рів. Сухе гілляччя лежало скраю, і він набрав цілий оберемок. Припіс і кинув на вільну ще галявину на цвинтарі.

— Ні, на цвинтарі не будемо, не годиться,— мовив старий і наказав, щоб скидав гілляччя у рів, і сам спустився туди й заходився рвати суху траву. Потім наламав хмизу, повисипав з кашкета і з шапки картоплю, загорнув травою, і вони вдвох обкладали це гніздо хмизом.

— А вогонь? — спитав старий: він не курив.

Степан добув кресало й губку, хоч можна було встати і лебучь набрати не тільки вуглинок, а великого жару.

Губка зайнялась і Грива взяв її в свої руки. Він розкадив губку у віхтикові трави і, коли трава спалахнула, розпалив вогнище.

Вони посідали, попростягавши ноги. Ламали хмиз і кидали в багаття. Хмиз тріщав, вогники скакали по галуззі, а трава, якою було обкладено картоплю, то згасала, то жеврїла з повівом вітру.

І було дивно, що вони розклали маленьке багаття поряд із тим велетенським згарищем, яким стало віднині їхнє село Тараж. Але, мабуть, їм обом було приємно сидіти коло свого вогнища. Вони обернулися плечима до спаленого села. Їхнє мале багаття забивало гіркий і нудотний чад, що висів у повітрі й не міг осісти чи розвіятися. Від того чаду нудило й хотілося кашляти. А димок їхнього вогнища пахнув солодом вишневого пруття і ледь відчутною терпкістю трави. Приплющивши очі, вони дивилися на полум'я, і воно зогрівало їхні думки.

Степана мучив голод, який він гостро відчував тільки тепер, йому марилося смаком печеної картоплі, гарячої, розсипчастої.

А Грива, хоч і не їв з учорашнього вечора, не переймався цим. У глибині своєї кишені він щось намацав, бо муляло ногу, вищипав, і Степан побачив на його великій шкарубкій долоні звичайний свисток, такий і він умів робити з липи. Треба лише добре оббити колодочкою ножика липовий патичок і наслинити, щоб зняти кору, не пошкодивши. Старий дивився на того свистка кривдно й жалібно, а потім, цього Степан зовсім не чекав, узяв і кинув його в багаття. І вони вдвох дивилися, як засичав свисток із сирої липи. Степан ще думав, що такі свистки ліпше робити

навесні, коли струмує молодий сік під корою. А дід міркував: «Усе на світі із землі, і все піде в землю». Він так дивився на свистка, який пересичав і загорівся, ніби то спалахнула його душа. І міркував далі: «Я теж стану попелом, купкою сірої золи, як село, як усі, як свисток». А тепле полум'я скакало й лизалося, і старому зовсім не хотілося, щоб воно погасло, і він став ламати сухе гілляччя, відчуваючи силу в своїх руках. Підкладав і підкладав хмиз у багаття, і дим не виїдав йому очей.

Степан, не можучи дочекатися картоплі, подумав: «Нащо Гриві городники, пилка й сокира? Що робитиме? Це ж і мене дід примусить». Але ця думка не держалася голови, вона промайнула і зникла. Хлопцеві раптом згадалися Гривині коні. І він хотів запитатися, де вони? Чому дід з'явився тільки з батогом? А ті коні, каштанисті, на коротких міцних ногах, гладкі, на крупах ривчаки — рука сховається. А гриви довгі, сплутані. І хвости, як смічки. Не коні — чорти! Де вони?

Старий пужалном викотив з жару картоплину, взяв її на долоню, спробував колупнути нігтем. Шкуринка відпарилася, але всередині картоплина була сира. І він кинув її назад. А тоді став нагортати жар на купку.

Хмизу повно, але він уже був не потрібний.

Грива дивився на жар, що пригасав зовні. Вуглинки ставали сизими, тліючи десь усередині. В самій глибині його старої душі теж тліло щось страшне й грізне, але він не дав йому розгорітися.

Степан витрусив кашкета й нахызг на голову. Старий одразу піднявся, схилився над вогнищем і почав вигортати пужалном картоплю.

Хлопець шморгнув носом, але брати картоплю не зважувався.

Старий вигорнув усю до одної, підгріб жар на купку, а тоді став переносити картоплю пригорщами на те місце, де вони сиділи. Він хукав не на картоплю, а на порожні долоні, й Степанові було смішно.

Грива сів, узяв картоплину, Степан потягнувся й собі, але почув:

— Та скинь кашкета!

Хлопець миттю зірвав кашкета.

— Отак,— сказав Грива, підвівши й опустивши очі.

«Він мене й хреститися приневолить»,— подумав Степан і поклав кашкета на землю.

Старий обирав картоплю ретельно й дбайливо, знімав шкуринку й підчищав нігтем присмалені місця.

А Степан квапився, і картопля ще дужче опікала йому руки. Він перекидав її з долоні на долоню, дмухав то на картоплю, то на руки. Обличчя почервоніло, очі засльозилися. Не добираючи

картоплину, він одкусив, зробив: х-х-ху! — і проковтнув, відчуваючи, як вона опекла горло, ковтнув — і гаряче стало в животі.

Грива розламав свою навпіл, зважив обидві половинки на долонях, як на терезах, повільно підніс одну половинку до рота, дмухаючи на неї, і сірі котики його вусів аж розпустили гостренькі хвостики. Його заросле обличчя просвітліло, і коли він почав повільно їсти, смакуючи, порожевіли щічки. Спочатку він доїв одну половинку й лизнув великого пальця, доїв другу і теж облизав великого пальця.

Картоплини лежали насипом у траві, з припаленими боками, наче обсіпані сіреньким пилком. Вони парували, ніби ще більше задимлювалися. Проте, коли Степан узяв нову картоплину, вона вже не так опікала руки. І він зачав обирати її так само ретельно й дбайливо, як Грива, і розламав надвоє, але кусав то з однієї руки, то з другої, ніби в одній тримав картоплю, а в другій сало.

І Грива усміхнувся йому.

Вони їли зосереджено, не думаючи, що нема солі й хліба. Картопля дрібна, але не клейка, розсипалася й танула, і Степан набивав нею рот, заїдаючи розсипчастість підсмаженою шкуринкою, не дуже її обчищаючи.

Коли картоплини прохолоти, Грива ніби заквапився. Тепер не ламав їх навпіл, не зважував. Мабуть, уже наласувався, а чи згадав, що треба квапитись. Байдуже глянувши на дві-три картоплини, які ще лежали, він вітер долонею не стільки губи, як вуса, і, взявши свою шапку, встав, перехрестився на схід сонця. А сонце було в нього за плечима.

Степан дообідував, і дід не підганяв його. Чекав. А коли й хлопець скінчив, старий покосував на сонце, покосував зло й сердито, мовби воно завинило, а чи тому, що було надто високо, натягнув шапку і сказав:

— Пообідали і за роботу!

Він підняв обидва городники, трохи подержав, собі вибрав важчого, а легшого подав Степанові.

Степан не знав, що вони мають робити, але покірно йшов за дідом. Дід зупинився перед згарищем церкви, і хлопець став. Старому зовсім не хотілося балакати, він наліг на городника, підважив штих землі й перекинув скраю згарища. Степан був метикований, відразу згадався, що вони обкопуватимуть згарище, і собі взявся за роботу. Городник не слухався. Мурава добре врослася на майдані, і земля була переплетена корінням. Коли Степан перекинув свою скибу, Грива сказав:

— Хай вітер попіл не розсіює.

Степан згадався, що потім вони обкопане згарище будуть обкладати дерном. І він прохопився:

— Ми й дерном обкладемо.

— А ти як знаєш? — напівсердито, напівжартома сказав Грива і був задоволений.

— Знаю, — відповів хлопець, штурхаючи городником.

Дід копав в один бік, хлопець у другий. Вони копали, повільно віддалялись один від одного, і між ними пролягала вузьенька борозенка. З часом вона видовжилася. І було чути, як Грива покрекетував, а Степан засапувався. А то вони по черзі спльовували на руки. І скреготали городники, натрапивши на камінь.

А над ними і над спаленим селом гуло синє небо і стояло сонце. Безмарне, як і вчора, небо. І таке саме, як учора, сонце. І сухий вітер пізньої осені. Але нині він не був такий, як учора. Нині його ніщо не спиняло. Ні високі бані церкви, ні стіжки, ні хати. Йому не треба було завиюватися в комини чи прослизати завулками, — скрізь простір, і було видно, як він сивувато-синіми хвилями, наче покіс за покосом, пливе над згарищами, обминаючи високі смалюхи, інколи здіймає попіл і несе кудись, розсіюючи.

Дерева одступили від згарищ, поставали собі купками і багряніли. Тільки ті, що були обпалені, стояли потворами над самими згарищами, і їхнє гілля було як покруч.

Вулиці, завжди вузькі, тепер ніби поширшали, і — порожні.

Посеред зчорнілих, незугарних, прокіпчених кучугур, до яких тяглися стежки і на яких стирчали перелази, а деінде дзвенів дріт на кіллі, стояв на дебелий носі журавель, і порожнє відро стіха вигойдувалося високо вгорі.

Сонце повільно йшло до заходу, але ні старий, ні хлопець його не помічали. Їм хотілося швидше упоратись. Степан навіть роздягнувся, скинув свого піджачка з покожушини. Борозенка між ним і дідом настільки видовжилася, що вони вже не бачили один одного. І коли стояли з різних боків згарища, Грива обізвався:

— Ти Воронюків?

Степан розігнув спину, але не побачив старого.

— Ага, — відгукнувся він, очікуючи, що той ще скаже.

З того боку згарища об щось дзенькнув городник.

— Я так і знав, що ти того Хитроступа, — і дід кашлянув.

Хлопець узявся за городника. Він спаленів, і його руки тремтіли. Степанового батька всі прозивали Хитроступом. І це ще легенько, бо у вічі, а позаочі — ще гірше... І Степанові ніколи не було кривдно, але зараз, коли його батько і мати лежали тут, в купинці попелу, він нишком процідив крізь зуби: «Самі ви...»

Старий більш не зачіпав хлопця.

Вони копали довго.

Грива забувся за Хитроступа. Прізвисько не образа, а правда, нехай і брутальна.

Степан спохмурнів. Його давно не стрижене їжакувате волосся злиплося, лоб спітнів. Його розхристані груди були мокрі, з маленької ямки під горлом стівав у пазуху піт.

Вони обоє не стамилися, як повечоріло і знявся більший вітер. Однак не кинули городників. І зійшлися лобами, коли сутеніло. Грива, випередивши Степана, копнув востаннє, буркнувши:

— Відійди!

Степан одійшов і схилився на городник.

Старий докінчив, притоптав землю ногою і теж відійшов убік. Держално городника приставив до грудей, обіруч узявся за шапку й почав витирати обличчя. Похиливши голову, млявим голосом він проказав:

— А ти бачив, як їх?

Степан звів на нього очі: старий у сутінках був наче виліплений із землі — ноги, як із землі, куці й товсті, руки, як із землі, обвислі й незграбні, голова, як із землі, кругла і мов настромлена, і заяча шапка в руці, як із землі. Йому навіть стало шкода старого.

— Бачив, — сказав Степан. І згодом: — Я навіть знаю, як ви врятувались.

— Це я сам знаю. Ти про них розкажи, — і його шапка гойднулася в бік згарища.

— А що розказувати? — мовив Степан.

— Що бачив.

— Усе? — спитав, мовби знав якусь таємницю.

— Що бачив, — знову сказав старий.

— Ви поїхали звечора, а тут, либонь, опівночі, й почалося...

Грива не перебивав його.

— Я так думаю, що опівночі. Але мене тут не було...

Грива слухав.

— Я пас коня і заснув. Прокинувся від якогось гуркоту і подумав, що сходить місяць, він завжди сходить за Гливяками, коли повний. Але то вже зачинало горіти. Я стояв у ліску.

— За потоком? — спитав старий.

— За потоком.

— Звідти добре видно.

— Пожежа вставала, як з рукава. На всю довжину. Я закляк. А вже починалося й на нашому кутку, на Городищі. Вони, видно, підпалили одночасно. Дуже брехали собаки. Брехали й вили на обох кутках. Але пострілів не було чути. Ніч, зорі й горить. А вітер підхоплює і несе віхті. А коли вогонь поліз до середини села, заревила худоба й заіржали коні. Я стояв у дубині. Розпалилося з обох боків церкви, і церква стояла, як лялька. Двері розчи-

нені, і самі люди носили туди солому. Мій тато носили і вапна бабуня.

— Носили... — проказав Грива.

— Ще б не носити. Навколо майдану кулемети, вся церква оточена. А цепи німаків і шуцманів спускалися з Глиняків, з Городища, буцім виходили з вогню. Німці, я знаю, в касках, а шуцмани в кашкетах. Якийсь німак, високий такий, може, тому що стояв на возі, все командував, розмахуючи руками. Як махнув, то частина піхотинців одразу взялася гнати худобу, а частина повискакувала на вози, набиті мішками й ще якимось майном. Вози зарипіли, на возах загелгали гуси й засокотіли кури. Худоба пішла, і вози поїхали. А мій тато несли останнього об'єрмка, за ними йшов шуцман, підганяючи кольбою. І коли садонув межі плечі, тато впали і розсипали солому. Шуцман пригрозив, щоб позбирали. Але тато не хотіли. Либонь, їх взяла пасія, і вони визвірилися, бо полізли з кулаками. Шуцман і вистрілив. Це був перший постріл. А потім той же шуцман поволік тата за ноги. Тут високий німак на возі знову махнув рукою. На підмогу шуцманові спохопилися інші, кинули тата, вхопивши за руки й за ноги, у відчинені двері і зачинили їх. Отоді й почалося. Солома десь-то лежала під церквою з усіх боків. Ту, що тато не донесли, підібрано, підкинуто до дверей і запалено. Вогонь відразу чомусь поліз угору. Ще не так горіло знизу, а вогонь уже палякотів над вікнами, на банях, ближче неба. Потім я здогадався — вдарили запальними. А кулемети по вікнах, по вікнах. Я затулив вуха і заплющив очі. Я ще не чув такого лементу. Церква кричала. А коли я розплющив очі — полум'я стояло стовпом, і на самісінькому вершечку стирчав розпечений хрест. Але найстрашніше було потім. З вогняного стовпа вихопилася жінка. Чи то двері були зачинені нещільно, чи люди їх виважили силою, чи вони прогоріли. Та жінка була з дитиною на руках. Кулеметники й автоматники злякалися її, бо перестали стріляти. Жінка вигналася на майдан, простягаючи комусь дитину. А німак з воза махнув довжелезною рукою, і той шуцман, що застрілив тата, я все з нього не спускав очей, — низенький, розкарячкуватий, кашкет на очі — видер у жінки дитину. А жінка повзала навколішках, ламаючи руки. Шуцман узяв дитину за ноги, підплигнув до церкви, розмахнувся... Тоді жінка встала з колін, обтрусилася й повернулася до церкви. Сама пішла у вогонь. І її ніхто не спицяв. Потім знову вдарили кулемети й автомати.

— Ти що кажеш? — крикнув Грива.

— Я ж вас питався, чи все казати.

— Що ти кажеш?! — крикнув він і, піднісши городника, замахнувся на Степана.

— А ви, діду, киньте городника.

— Мовчи! — старий тупнув ногою. І коли тупнув, то відразу ж зів'яв і проказав: — Що це зі мною?.. — і загатив городника в землю, а сам пішов геть.

І Степан побачив, що Грива, йдучи, ніби западає в землю. Тепер він був неповороткий, ніби витесаний із каменю. Його ноги запліталися. І здавалося, що він іде на одній кам'яній позі, тяжко її переставляючи, несучи важкі плечі й ще важчу голову й держаки затиснуту в руді скам'янілу заячу шапку.

«А нині так само темно, як і вчора, — подумав хлопець. — Але ж нащо я це йому казав? — і він навіть не згадав, що дід обізвав тата Хитроступом. — А може, воно так і є? А може, і я — хитроступ і боягуз? І страхопудистий увесь наш рід? Який рід? Я сам. Грива, не бійсь, не всидів би в дубині. Він зірвався б і полетів, гриз би зубами. І пішов би у вогонь, як пішла його донька з дитиною. А що ж я?» Степан з такою ж силою, як і Грива, захотів загатити городника в землю. Він розмахнувся, але городник вдарився об щось тверде й вибренькнув з його рук. І хлопець відчув себе зовсім маленьким, зовсім немічним. Боліли руки, ломило в крижах. Він згадав свою матір, яка вчора о цій порі оббігала всіх сусідів, поки знайшла його коло двору того ж Гриви, привела додому, нагодувала затіркою, і він повів коня. Це було вчора, а нині? А нині матері нема. Нікого нема. І, обхопивши голову руками, він тихо заплакав. А вечірній вітер холодними повіями хапав його за плечі.

І саме в ту хвилину, коли Степан заридав, його плеча торкнулося щось вузлувате й живе.

— На, а то простудишся, — сказав старий. Він було відійшов, стояв у темряві, а потім вернувся, підняв Степанову піджачину.

Хлопець вихопив піджачину з дідових рук.

— Ну, ходімо, — сказав старий і рушив попереду. Він повів хлопця під цвинтар, до того місця, де вони пекли картоплю. — Ти посидь, — сказав йому ще і сам заходився розкладати багаття.

Степан викресав вогню і подав дідові запалену губку, і Грива лежав на животі, роздмухував її, поки вона не загорілась. Він погрів руки, склавши їх дашком, і вступився від вогнища. За якийсь час під його чобітьми затріщав на цвинтарі хмиз. Десь там знялася потривожена нічна птаха, з висвистом махнувши крильми. І хлопець, сидючи навпочіпки й підкладаючи у вогонь гіллячки, повернув туди голову. Але з рову нічого не було видно. Зачулося гупання чобіт, і оберемнице хмизу шугонуло згорі, лягло за його плечима. А старий знову погуцав на цвинтар. Його довго не було чути, і Степан, все ще сидючи навпочіпки, гріючись, не знав, куди старий запропастився. Наглянувши збоку вогнища

вишневе пужално й сирицевого батіжка, який зміюкою ховався у траві, він був упевнений, що Грива ніде не дінеться, й запопадливо дбав про багаття. Погрівшись, зачав ламати хмиз і складати дрібніший окремо від грубішого. Дрібнішого виросла велика купа, коли зачулися кроки, але не з цвинтаря, а десь збоку. Степан насторожився. Підклав у вогонь побільше хмизу, і коли він спалахнув, надійшов старий, несучи стерню і хмелиння. Все це він скинув жужмом, вибравши місце коло вогнища, куди не тягнуло диму.

— Не клади так багато дров,— сказав він.— Палиш на всю ніч... Та ховай ноги в соломі. Я піду ще принесу.

— І я з вами.

— Грійся собі,— і він пішов у бік спалепої церкви, мабуть, щоб захопити городника й одночасно накопати картоплі.

Степан брав стерню, брав хмелиння, просушуючи віхтями. І де його старий роздобув? Згоріло село, все згоріло, хоча б якась копиця залишилась...

Він не загорнув ноги в соломі, як сказав старий, а намостив із хмелиння два сідала, одне вище, друге нижче, всівся на нижчому й простягнув ноги до багаття. Під рукою лежав хмиз, і він кидав гілку за гілкою. Вертався Грива, Степан підняв його батога й поклав на горбочку, щоб часом не втрапив у вогонь. І знову згадав про Гривині коні.

Старий приїс ще оберемок хмелиння й картоплю в шапці.

Скинувши хмелиння, він заходився з картоплею, обережно загорнув її в жар і зігнав Степана з сідала, кивнувши головою, щоб пильнував ватру. А сам почав мудрувати з хмелинням. Він розгорнув сідала, які зробив хлопець, зібрав стерню й поклав купкою. Хмелиння розтрусив, вимостив вище під голови, посипав зверху стернею, виклав лігво так, щоб ногами до вогнища, і сів на горбочку.

Степан спитав:

— Чом ви не обіклали картоплю травою?

— Може, й так не згорить,— сказав старий.— Ти приляж. Спецеться — встанеш.

Степан не хотів лягати, але, подивившись на м'яке лігво, відразу скулився й насунув на очі кашкета.

— Лягай, лягай,— сказав Грива.

Потупцювавши на місці, хлопець мовби неохоче ступив на хмелиння, спершу сів, обхопивши руками коліна, посидів так, ліг горілиць. Небо було темне й зоряне. А лігво м'яке. Йому не хотілося дивитися на небо, і він згорнувся калачем.

А старий сидів на горбочку. Він побоювався, що хлопець, не вечерявши, засне, а тому, глянувши на нього, сказав:

— Ти ще, либонь, ніколи не спав просто неба?

Степан не обізвався.

— А я в твоїх літах водив коні на нічліги... Еге ж, такої пори ще водили, на молоду конюшину в житницьку. Водили й пізніше. Було, заснеш, а вдосвіта весь чуб в інеї.

Степан не обізвався.

— Молодим спитьсья. Чому б пі? — він розказував, як вони їхали в поле, виводили пісню до самого неба, викликаючи зорі, а коли верталися, то своєю пісню будили сонце. Він казав про ночі, які були теплі й п'янкі, ніби споєні медом. Кинеш гуньку і не вкриваєшся, лежиш розхристаний під копицею, плаваєш між зорями та й п'єш далекі світи з місяця, як із ковша.

Він глянув на небо й замовк. Помацавши рукою, знайшов своє пужално, викотив з жару кілька картоплин. Вони були обгорілі, але сируваті. Він пригасив багаття, нагорнув жару, а картоплини не кинув назад, обібрав одну, відколупнувши з неї сире, потім другу і, поклавши половинки на долоно, покликав Степана. Степан не відгукнувся. Старий хитнув головою, покликав ще раз, але хлопець мовчав. Тоді він сам спробував їсти, лизнув картоплину, білі крихти вчепилися до його вусів. Дідові не їлося. І він поклав обидві половинки на траву, не обтерши вусів, уместився на горбочку. І так сидів, поки жар зовсім не погас, вкрившись поцільцем. Тільки збоку вогнища жевріли іскри. Він ще посидів у цілковитій темряві, наслухоючи вітер, який ходив поверх рову. Взявся за своє пужално, розгорнув ватру, що відразу зажеврила, і повибирав усю картоплю, скотивши її на траву. Потім кинув жменю хмизу. Спалахнуло полум'я, і стало видно Степанові ноги, чорні й порепані. Старий глянув на лігво, на якому згорнувся клубочком хлопець, скинув з себе марнерку і накрив йому спину. А тоді підмостив ще хмелиння йому під бік, прибравши геть узголів'я, намощене для себе. Жмутик хмелиння він недбало кинув на горбочок, сів, присунув до себе купу хмизу, наламаного Степаном, і зачав потроху кидати у вогнище.

Багаття не розгорялось дуже і не згасало, гріло хлопцеві ноги.

«Хоча б він не промерз,— подумав старий.— Укрити більш нічим, а воно ж молоде. Скільки йому? Одинадцять? Дванадцять? А може, десять. Гарного має Воронюк хлопця»,— подумав про Степанового батька, як про живого, і підклав хмизу у вогнище.

Лягаючи, Степан не скинув кашкета. Йому не мерзла спина і по ногах ходило тепло. Він спав, підклавши кулака під голову.

Старий сидів у самій сорочці. Коли згорів увесь хмиз, наламаний Степаном, він наламавав ще. І знову сидів на горбочку, дивився на вогонь. Та поволі багаття згасало. Згасав і сам старий, не підкидаючи більше хмизу. Він глянув на небо — блідли зорі. Згорнув

жар долоньями, не беручи пужална. Тоді роззувся, однією онучею вкрив ноги хлопцеві, другою собі й ліг, тихенько підкотившись до Степана.

Першим прокинувся Степан: на ногах йому почали повзати холодні мурашки. Сукаючи уві сні ногами, він скинув з них дідову онучу, яка, підсохши, взялася коржем. Холодні мурашки стали набридливі й кусючі, він перекинувся горілиць, а тоді сів, зсунувши на коліна дідову марнерку, й не міг збагнути, де опинився і що з ним. Звичка не зриватися на ноги усталилася в нього з тих пір, коли він почав спати на вишках. Він там теж отак сідав, щоб не вдаритися головою об крокву. Але там, на вишках, ніколи не було так холодно. Там він програв очі, а у вухах стояв голос матері: «Сину, хутенько. Та вмивайся. Снідання на столі, торбина висить... Хутенько, сину», й оте «сину» було миле й тихе, як літня вода. Він барився, прочумуючись. І до нього доливав батьків голос: «Де ти там? Сусідські вже погнали, а то що take!» — і човгаста батькова хода — тупцювання на одному місці.

Степан оглядівся: рів, обвалений і порослий муравою, в ногах згасле вогнище, а над усім — осінній переддосвіток, повитий сивим туманом.

Степан згадав, де він і що з ним. Упізнав дідову марнерку, покосився на діда, що спав, як ховрах, зарившись у хмелиння. Голова його лежала низько. Хлопець устав, не шелеснувши, щоб не збудити старого. Похапцем украв Гриву його ж марнеркою, і коли вкрив, старий сам перекоївся на Степанове угріте місце, навіть не позіхнувши. Хлопець постояв трошки, гадаючи, що дід прокинеться. Але ні, не прокидався. Його ноги були якісь синюваті, а нігті зовсім сині. Степан подумав, зняв із своїх плечей одєжину й прикрив ті синюваті ноги. Грива відразу ж підібгав їх під себе, не просинаючись.

Вогнище геть вкрилося сірою золою. Коло вогнища лежала купка картоплі. Степан помацав її, вона вже задубіла. Він розгорнув патичком ватру — всередині жеврів присок. Тупцюючи навколішках, потягнувся, узяв стерні, й коли нагорнув у віхоть приску й став думи, щоб стерня спалахнула, то побачив на горбочку рябого обтьопаного кота, який держав у лапах шматочок обібраної картоплі. Він здивувався, що кіт міг обібрати картоплю. Але не встиг до нього приглянутись, як кіт, зло вуркочучи, з картоплею в зубах скочив на цвинтар.

«І ти бездомний», — подумав Степан. Він покинув роздмухувати вогонь, узяв кілька задубілих картоплин, зійшов на той бік рову, але рябого обтьопаного кота не було видно. Він цез десь за могилами. Хлопець кинув туди картоплю.

Потім розклав багаття. Зачавши рухатись, зігрівся. І тепер йому було приємно, що він прокинувся раніше Гриви і що досвіток щойно починався.

«Я й не стану його будити,— думав він про старого.— Нехай собі спить, і нехай йому буде тепло. От тільки б він сам не встав».

І тут його охопило нетерпіння піти самому накопати картоплі, спекти її. Не їсти ж оту, що задубіла! Підкинувши у вогонь грубших дровець, відсунувши стерню й хмелиння, щоб, борони боже, не зайнялося, він ухопив городника й чвалом подався на той город, який вони примітили з дідом.

Мураву встелила зимна роса. Бадилля теж було мокрувате. Він знайшов грядку, копав картоплю, збирав її в кашкет, приказуючи вголос:

— Спить, діду... Поспіть.

Йому здавалось, що Грива конче прокинеться до того, як він принесе картоплю. Набравши повен кашкет, ще трохи в кишені, чвалом він подався назад, забувши про городника.

— Спить, діду... Не їсти ж нам ту, що задубіла,— шепотів.

Грива ще спав. І це ще більше підохотило хлопця. Він підкинув дров у багаття й, поки воно палахкотіло, пальцями позглубував із картоплі землю, аби була чистенькою.

І весь час, клопочучись то над вогнищем, то над картоплею, відчував себе так добре, наче робив якесь велике діло, а чи його хтось гладив по голові, на якій півникувало волосся.

Він шепотів:

— Спить, діду... Поспіть...

А Грива піби справді слухався його. Він заліз головою в марнерку. На ногах — Степанова піджачина. І полум'я багаття — тепло.

Хмиз горів, і жарини падали вниз, на купку. Хлопець розгорнув жар дідовим пужалном, накидав туди картоплі — одна до одної, обгорнув її приском і знову палив хмиз.

Займався досвіток. І він спостерігав, як на його очах небо мовби підіймається над землею, стає вище, і весь простір ширшає, а сивий туман лягає в долини. Повний рів сивого туману. А на цвинтарі шелестять кущі й дерева. І він уперше чув його, цей трепетний, ласкавий шелест, який стояв над головою в передсвітанковій імлі, коли земля і небо німують, а саме листя гомонить. Він заслухався у гомін багряної осені, яка хотіла сонця.

Йому було не до сну й здавалося дивним, що старий ще спить і не чує чарівного шелесту дерев. Йому захотілося вмитися. Він торкнувся долонями трави, збив росу. Потер долоню об долоню — дрож пройняв до кісток. Та він не злякався. Збивав ро-

су, набирав її, сиву, в жмені й промивав очі, обличчя, а тоді висмикнув із штанив поділ сорочки та й почав утиратися.

— Здоров був,— застукав його Грива.— Ти вже й умився.

— Я допікаю картоплю,— сказав Степан.— Вставайте, будемо снідати.

— А піджачину нащо скинув з плечей? Ану, вдягнися, щоб більше так не робив,— жури в він хлопця.— Старі ноги, як зав'ялений дуб, ні морозу, ні дощу не бояться.

Степан хотів сказати, що дідові ноги аж посиніли, але змовчав, щоб не сердити його, й швидко вдягнувся.

Старий уставав з кrekотом, кулячись і горблячись. Крихти вчорашньої картоплі біліли у його вусах. І Степан засміявся.

— А то що з тобою? — Грива обмотав ногу онучею і не міг втрапити в чобіт.

— То я так собі...— не признався Степан і сказав: — Коли я встав, то до нас приходив рябий кіт. Він обирав учорашню картоплю і їв.

Дід, потоптавшись, узув один чобіт, другий пішов легше. Мабуть, один був мульткіший, а чи онуча більша.

— Все згоріло. Коти й собаки порозбігалися. Дивись, здичавіють. І ми здичавіємо з тобою,— промовив він, і налипли сухі шматочки картоплі тремтіли у його вусах-котиках.

Ці крихти таки смішили хлопця.

— Вам добре було б умитися, діду.

— А ти й води приніс?

— Росою.

Грива утер обличчя облізлою шапкою, обернувся до схід сонця, статечно перехрестився, кладучи хрест на всю ширину своїх плечей і приказуючи:

— Во ім'я отця, сина й святого духа...

Скінчивши на цьому своєю молитву, він сів на горбочку, куди Степан складав печену картоплю, виймаючи її протом.

— Ти візьми моє пужално.

Але хлопець не взяв.

Дід, не кваплячись, але жваво взявся за картоплю. Він був дуже вдоволений, що вона готова, і, відчуваючи її присмак, сказав:

— Може, ми й не пропадемо з тобою, хлопче. Ти он який робітний.

— Я раніше ліг, раніше й виспався.

— Впораємся ми нині чи ні? — перевів дід розмову на інше.— Як ти думаєш? — запитав Степана, як рівного собі.

А Степан відповів, як старий:

— Нині не впораємось — завтра день буде.

І дід подумав, що цей хлопець виріс занадто скоро, що він міркує, наче бувалий у бувальцях.

Картопля не смакувала Гриві. Нині вона була ніби солодкувата. Але, дивлячись, як їсть хлопець, аж у нього тріщить за вухами — сам же напик, — він також їв і не вставав до того часу, поки жодної не лишилося.

Він звівся рвучко і спитав, де ж городник.

Степан згадав, що відрікся його на грядці, й, ні слова не кажучи, метнувся туди. Він біг, а щось у кишнях заважало йому. Засунув руки — картопля. Це ж він, кваплячись якскоріше спекти картоплю, у вогонь покидав тільки ту, що приніс у кашкеті, а про цю й забув. Проте не викидав її з кишень. Добігши до грядки, склав картоплю в ямку й присинав.

А дід тим часом пригасив вогнище й чекав на хлопця.

Коли вони рушили майданом, крайнеба взявся червоно, а туман висів тільки над потоком, який відділяв село від горбка, порослого дубиною. І, дивлячись на ту дубину і, може, хочаби ліпше спізнати хлопця, дід спитав:

— То ти вчора пас коня?

— Ні, позавчора, діду.

Стояти й розбалакувати в старого не було часу. Він обдивився згарище, яке вони вчора обкидали землею. Степан плівся за ним, як хвостик.

Учорашня робота старому сподобалася. Він став і уважно роздивлявся майдан. Загорожу поламано. Подекуди стриміли рештки. Вибравши місцину, на якій зеленіла трава, рушив туди, підбираючись городнику.

Степан пішов слідом. Старий копнув під самою огорожею. Земля тут була сирувата, і він швидко відрізає шмат мурави.

Щоб не заважати один одному, вони прилаштувались так: Грива, відступаючи на чверть кроку, вкопував і вкопував городника в землю, зайнявши чималу постать, тоді поділив відрізану смужку на квадратики, а Степан знімав ці квадратики дерну городником, складаючи їх збоку, як цеглу чи сирівку.

Відтявши кілька таких смужок, дід прийшов допомагати хлопцеві, бо впоратися йому було несила.

— То як же ти вив'язався з вогню? — зачав дід перервану розмову, штурхаючи городником.

— А я й не вив'язувався, — відказав хлопець, обережно несучи на городникові дерен. — А нащо війна? — запитав він.

— Війна? Гм... — перепитав старий і гмикнув ще раз. — Гм...

Вони мовчки нарізали дерен. Зняли увесь, що Грива відміряв, і перенесли до згарища. Тепер вони уклали його поверх тієї землі, якою вчора обкопали згарище, щоб на місці церкви, щоб

на місці всіх тих, що тут загинули, вивершити високу могилу. Вони вдвох ніби вишивали цю могилу дерном-муравою.

— А чого ти товкся того дня коло мого двору? — спитав старий, коли Степан подавав йому брили дерну. Дід не дозволив лізти хлопцеві босоніж на згрище.

— Ви хіба помітили?

— Ти мені голови не мороч. Подавай-но.

Степан подавав брилу за брилою, розказував, як воно було:

— Ваш зять, діду, партизан. Хто його не знає? Зранку тато з мамою розбалакались: підводи треба. Тепер стійка¹ за стійкою: усім треба. І тато сказали: «Наш кінь не годиться, бо я цвяха йому в копито загнав, щоб од німаків викрутитися. Але звечора нехай хлопець виведе його в лісок, напасе, а на ранок вернеться». Я пригнав корову з обіду й дремену в до вашого подвір'я. Хотілося побачити партизанів. Потім мама забрала мене, і я мусив іти з конем. І я пішов в одному піджачку. А з вашого двору викотила підвода.

Що було з хлопцем далі, дід знав. Він обкладав могилу, в якій лежали його стара, його донька й онука — весь рід і все село. І Грива разом з Воронюковим хлопцем сповняли обов'язок живих — шанували мертвих.

Степан подав останню скибу, що вони принесли, і старий, прилаштувавши її, обережно спустився з майбутньої могили додолю.

— А де ваші коні? — спитав хлопець.

— Ох, ті коні! — сказав старий.

— А мій утік, — мовив Степан. — Десь-то я погано його прив'язав, і коли зачало горіти, він заіржав, крутнув головою, відірвався і — в село. Зачув біду, втікав додолю. Десь-то пімаки чи шуцмани й упіймали його.

— Ох, ті коні! — знову сказав старий, зітхнувши так глибоко, як зітхають по дорогій і померлій людині.

І Степан подумав, що коли Грива повіз партизанів, то, мабуть, потрапив у якусь біду. Але старий мовчав, і не хлопцеві було його розпитувати.

— Кінь мене вив'язав із вогню, — докінчив він.

— Так мало бути, — сказав старий.

Їхні руки, копаючись у землі, самі стали чорні, як земля. Та земля налипла, позаходила й туго втерлася в усі пори й вилискувала, наче смола. Таким же самим робом, як і раніше, дід різав мураву, зайнявши нову постать, а хлопець шкіркував її. А згодом шкіркували удвох.

¹ С т і й к а — гузова повинність.

Вони не помітили, як розгойдався погожий день, один із тих гарних днів осінньої пори, коли дівчата з козубениками за плечима ходять по гриби, а назбиравши їх, вкривають свіжим і чистим жовтим листям.

Для них було однаково, чи сонце високо, чи воно вже низько. Аби було видно.

Нарізавши дерну, вони носили його до згарища. Степан подавав, а Грива укладав.

На майдані розтягувалася чорна смуга, ніби зяяла рана, а чи хтось вистеляв чорні широкі рядна.

З обох цюркотів піт. Вони поскидали верхню одіж, лишилися в полотняних сорочках, не думаючи, що забруднять їх. А піт вони витирали чорними смолистими руками. На дідових вусах налипла земля, але Степанові з цього не було смішно. Земля падала їм у куточки ротів, так, ніби вони їли її.

А робота все одно посувалася кволо, й вони не знали, коли обкладуть усю могилу.

Їм захотілося пити. Дід і хлопець побачили журавля, який стояв край дороги, і на ньому високо видзвонювало відро. Щоб те відро дістати, треба було вирубувати довгу ключку. Вони думали, що переселять роботу, але робота переселила їх обох.

А сонце знало своє: воно не було ні вражене, ні здивоване, світило землі, гріло траву. І гріло їх обох, віддаючи останнє тепло перед довгою зимою. І зараз, коли суха, ще не наповнена дощами земля висмоктувала втому з нерухомих тіл, старому й хлопцеві було, мабуть, добре. Живі, вони лежали поряд з мертвими, були на сторожі біля їх навіть у сні, і два серця тихо стукали об суху землю.

— От тобі й маєш! — були перші слова старого, коли він розплющив очі. В ту ж мить майнула думка, що так можна проспати й життя. І це для нього було болючіше, ніж втратити його. Він не звівся, зірвався на ноги. Більше половини згарища вже було зашито дерном.

«Щоб обшити той бік, треба там і дерен нарізати», — подумав Грива.

Він простягнув руку: «Розбуджу його», — але хлопець так солодко похропував, лежачи горілиць і затулившись долонею від сонця, що старий будити не зважився й пішов до журавля.

Вирубувати ключку не знадобилося. Вона стирчала коло ноги журавля. Її приставлено на той випадок, якби якісь збитошники відчепили відро з дашка цямрини.

Він дістав відро і дуже переймався, чи часом криницю не запаскуджено.

Відро плюснуло в глибині, й, витягнувши його, дід довго дивився, чи нема у воді якогось знаку лиходійства. Вода була чиста, і в дубовому кованому відрі на самому дні плавали крупиночки ракушняку.

Спробував воду на смак. Заломило в зубах.

«Не встигли запаскудити»,— вирішив він, одв'язав відро й поїс на майдан.

Хлопець уже сам прокинувся їй, сидючи, шукав очима старого. Побачивши його з відром, пішов йому назустріч, щоб допомогти нести воду. Але старий поставив її серед майдану.

— Хай тут стоїть. Хочеш, напийся.

Степан став навколішки й припав губами до відра.

«Водою ситий не будеш,— міркував дід.— Чим же я тебе нагодую?» А вголос сказав:

— Твоя правда, нині не впорасюся. Як ти думаєш?

— Нехай завтра,— облизнувся Степан.

— Завтра, то й завтра. Але запам'ятай: мертві ніколи не чекають, їхні душі повсякчас у неспокої.

Степанові важко було збагнути думку старого, він був радий, що до вечора надриватися не треба.

Дід підняв відро, хлопець зібрав городники, й вони рушили на старе місце, під цвинтар.

Від учорашиньої задубілої картоплі не було й сліду: хтось приходив — кіт, собака чи звірина?

— Тут був рябий кіт,— сказав Степан.

— Добре, що хоч коти не цураються,— висловився Грива, ставлячи відро.

Хлопець кинув городники як попало й допитливо дивився на старого, не знаючи, що той задумав робити. Але що вони не сидітимуть склавши руки, це він знав. Його морив голод, йому весь час пахло хлібом. З якою б насолодою ївся зараз хліб, найчerstвіший сушняк, зацвілий, а чи погризений мишами. Мати завжди складала сухарі в мішок.

Вони нівроку попрацювали на майдані, а тепер і попоїсти не завадило б.

Грива постояв і, неповороткий, перевтомлений, мляво підняв із землі сокиру.

— Поставимо курінь,— сказав він таким тоном, ніби радився, а водночас і наказував.— Ночі холодні.

Хлопець сердився на рябого кота. Зараз і задубіла картопля була б до смаку.

Вони обидва з неохотою бралися до нової роботи. Степан напився води, і Грива теж став перед відром на одне коліно, не втримавшись навпочіпки,

— Мусимо завидна...

Старий побрів на цвинтар, ковзаючись по мураві. Хлопець, держачись за його слова: «Мусимо завидна», понуро посунув стежку. Один — вирубувати кілки й тички, другий — шукати бадилля, хмелиння й солому.

Степан зупинився за цвинтарем. Ще не було чути цюкання сокири, й він порпався босою ногою по стежці, забавляючись якоюсь грудочкою. Та ось він почув, як за його спиною хекнуло, і сокира чахнула об дерево, і дерево зашелестіло. Степан перестав бавитися, так і не збивши пальцем грудочки, і пустив довгий погляд на городи. Хмелиння де-не-де лежало купками, а в одному місці соняшникове бадилля стояло куренем. Він вирішив спочатку наносити соняшникового бадилля. Він ішов як не своїми ногами, зашпортуючись, а коли доторкнувся до бадилля, воно зашербутило. І тому, що воно зашербутило, ніби злякавшись його, він нахилився, ухопив скільки міг і поніс, не добираючи дороги.

Так він і снував сюди й назад, поки не переносив усе соняшничиння, поки не позабирав купи хмелиння, аж Грива, скидаючи з того боку рову довгі кілки, зупинив його:

— Нарви трохи стерні.

Він рвав стерню й носив її на своєму паскові.

А коли Грива почав примощовувати кілки, ставлячи їх навхрест, Степан рантом переінакшився. Понурість ніби зняло рукою. І він колесом, що повільно розкручувалося, завертівся навколо діда.

— Вище, ні, трохи нижче, ось заждіть, я підкопаю.

Штурхонувши городником, він одплигнув убік, дивлячись, як дід забиває обухом кілка, держачи його навскіс.

І сам Грива перемінився, відмолодів. Рука вправно тримала топорисько.

Вони робили курінь злагоджено й швидко. І коли на добре вбитих у землю кілках лягла тичка-поперечка, вони обійшли голий курінь — на горбочку, щоб не затікала вода на випадок дощу, — прицмакуючи.

— З пару б цвяхів чи дроту, — сказав старий.

І хлопець кинувся прожогом до першого-ліпшого згарища, ніби він давно повинен був це все роздобути, але не роздобув через свою забудькуватість.

Грива не встиг обстругати тички, як Степан уже хвалився зігнутими перепаленими цвяхами, витягаючи їх з кишені, а на руді висів звиток дроту. І поки дід обстругував тички, він камінцем на камінці вирівнював цвяхи.

Потім старий прибивав поперечки, а хлопець підтримував плечем, щоб вони не гнулися.

Обшивали курінь спочатку соняшничинням, тоді хмелинням, а щоб вітер не позривав його, знову ж притягнули поперечками. І вимостили курінь стернею. Старий там вовтузився, а хлопець подавав йому стерню.

Грива виставив голову, виповзаючи навкарачки. Його шапка, вуса й груди були в соломі.

— Ану залізь і ти,— сказав він.

Степан навколішках прошмигнув у курінь. Там було темнувато і м'яко.

— Добре,— озвався й перекинувся. Лежачи, він помітив, що старий не заступає світла, і хутко виткнувся з куреня.

Вже поночіло. Грива обтрушувався, наче господар, стоячи на порозі хати, попоравши худобу. І Степан теж став обтрушуватись.

Вони посбтирали обличчя — один шапкою, другий кашкетом, і старий, збивши шапку набакир, кинув:

— Ходімо.

На спалене село лягали сутінки, вкриваючи беззахисні згарища, ховаючи їх на лиці землі.

Перетнувши майдан, вони прямували дорогою, неквапливо йшли поруч.

«Що нам ще треба? — думав Степан.— Та й що ми знайдемо?»

Грива мовби вгадав його думки:

Відро б нам чи банячину...

— Усе присипано,— помовчавши, відказав хлопець. І враз сховився: — Діду!

— Що?

— Ви бачите?

— Де?

— Та ось! — і хлопець показав пальцем.

На повороті дороги стояла підвода. Коні хрумкали сіно. Й нікого поблизу.

Вони підійшли. На возі жужмом лежала всяка всячина: гаки, клямки, завіси, пательні, відра, тази, бідони, дірява залізна бочка, витки дроту, рибальський невід, намотаний на кілок, борода обгорілого прядива, якась нестліла лейбичина, шмат рядна, навіть прискалок дзеркала. І все це було звалено абияк, навсібіч стирчало, звисало, випиналося. Кожна річ, що побувала у вогні й опинилася на возі, ніби кричала сама за себе: «Я тут! Ось я — дивіться!»

Грива стрепенувався і, мабуть, позеленів у сутінках.

— Давай-но вступимо сюди,— проказав він крізь зуби і чорною хмарою посунув на подвір'я, перед яким стояла підвода.

Степан, передчуваючи лихо, плівся за ним.

Кучугуристе згарище смерділо.

Старий скинув очима на сусіднє подвір'я — тихо, як у вусі, й чуто, як на вулиці похрумкують коні.

Раптом на подвір'ї щось гупнуло. А потім почало бити раз за разом. Вони обійшли згарище.

Гупання було глухе. І нараз — лайка, груба, брутальна, просто старому з-під ніг.

Грива аж чортихнувся і гукнув голосно:

— А здоров був, хто там!

І все стихло. Причайлося.

Хлопець боявся переступити з ноги на ногу.

Щось посипалося, обвалюючись, і почувся басок:

— Я в льоху.

— Як же ти туди забрався?

— Через люфу...¹ Через люфу, панунцю, — оте «панунцю», вимовлене баском, було просто огидне.

— Ось вона, люфа, — сказав Степан. — Бачите, попіл сиплеться.

Грива відіпхнув його. Він сам уже бачив і сам усе зрозумів. Той, що забрався в льох, що хотів поцупити якогось кадібця чи діжку, гупав об люк, а люк і засипався. Дід копнув туди ногою, і зазяяла діра, в яку по краях сипався тиньк.

— Капуста є? — спитав старий.

— Є, панунцю, — озвалося з льоху. — Тут і капуста, і огірки, і джечка сиру, і картопля. В інших погоріло, а тут ні. Ляда зовсім ціла, міцна, але туди не прокопашся.

— Що ж ти городника не взяв? — спитав старий Грива.

— Я ж узяв. У мене і лом є.

— Чого ж ти не відкопуєшся?

— Так ви ж підійшли.

— Ану ворухися!

І в льохові завовтузилося, засопіло. Гухнуло з усією силою, й отвір знову почав засотуватися.

— А хто ж ви будете? — спитав басок.

Степан нагнувся до отвору.

— Свої, — гаркнув Грива.

— Так, як я? — почувлося радісне. — Допоможіть. Ви знадвору, а я зсередини. Все добро навпіл. Йй-богу, не пожалієте.

— Хазяї ми! — сказав Грива.

І те «хазяї ми» дуже сподобалося Степанові. Воно було грізне

¹ Люфа — отвір, люк.

й присадило того, що в льоху. Він зразу ж примовк. Але згодом почулося:

— Таке скажете: ха-зя-ї? Та їх усіх у церкві..

— Хазяї ми! — крикнув Грива, сатаніючи.— Вилазь, злодію! — І він притупнув.

— А ви бити не будете? Я ж ніякої шкоди не заподіяв. Ще прохід вам розчищу.

— Вилазь, кому сказано! — крикнув Грива й затявся.

У льохові знову завовтузилося й засовгалосся. Гухпуло раз, вдруге. Тиньк аж жебонів.

— А неси-но кілка,— просичав старий хлопцеві.

Степан кинувся виламувати кілка, але не міг висмикнути його з огорожі.

Грива плюнув, крутнувся на одній нозі. Кілок аж свиснув у його руках, і він застиг над люком, через який сипалось у льох картоплю, а взимку він для продухи. З нього, вузького, колись викладеного цеглою, вистромився кашкет. І Грива, який стояв напоготові, зі всього розмаху вдарив по цьому кашкетові, збивши його. І кілок тріснув навпіл. Грива відкинув кашкета ногою.

— А що? Поцілів?.. По ломові,— почулося з льоху.

Старий осатанів ще дужче. Він і сам знав, що вдарив по ломові. Але не викинув оцупка з рук, стояв, як на смерть.

А коли з льоху виставилася розпатлана голова, він потягнув оцупком, як тільки міг, зі всієї сили.

Степан почув, як той посунувся, як застогнав, а дід уже виламав нового кілка й, посапуючи, чипів над дірою.

— Я більше не буду, тільки пустіть, христом богом присягаюся,— бутів, зриваючись, бас.

Виставилися руки, і хлопець побачив, як вони перебирають пальцями.

Старий смалонув по тих руках.

«Він уб'є його»,— думав Степан.

А Гривою ворушила лють. Йому хотілося помети. З учорашнього дня, якби міг, він провалив би землю, а чи розколов би небо.

«Він уб'є його»,— думав Степан.

Але з льоху нічичирк. Той, що туди забрався, збагнув, що прогитися марно. Він набирався сили, а чи гадав, що пересидить.

Сутінки стали вечором.

— А чого нам стовбичити? Заберімо коні, він сам нам уклониться,— сказав голосно Грива й зійшов з місця,

«Справді, так буде ліпше»,— подумав Степан. І в ту ж мить, коли він хитнувся, щоб іти, той, що в льохові, рвонувся, скільки

мав духу, просунув патлату голову. Грива відступив ще далі, щоб не схоплює його за ногу. Той, бородатий, вже по пояс виліз, деручи пазурами землю, він майже зовсім видряпався. А Грива ніби того й чекав. Він, розмахнувшись, ударив бородатого по крижах. Він бив його ще й ще. Аж той закричав:

— Чи ви люди, чи звірі?

Степан мовив: «Дідуню!» — і взяв Гриву за руку. І дотик хлоп'ячої руки остудив лють. Грива подивився на Степана, ніби притягуючи його до себе своїми очима в темряві, й відкинув кілка.

— Непотріб, — і плюнув на бородатого.

Той, з опущеними в лъох ногами, не рухався, важко дихаючи.

Старий узяв за руку хлопця й повів його з подвір'я. Дійшовши до копей, які похрумкували, Грива повідчіплював посторонки, підставив плече, підважив воза і звалив усю поклажу на землю, а тоді ступив до коней, поплескав одного й другого по шії.

Мабуть, що й самому Гриві було недобре після того, що сталося. Кинувши кілка, промимривши: «Непотріб», — і плюнувши на бородатого, він викинув, виплюнув із себе звіра. І тепер йому хотілося чогось іншого, доброго. Гупаючи чобітьми поряд з хлопцем, старий якось бокувато й непевно підступився ближче, злодійкувато взяв хлопця за руку, відчуваючи її ніжність, — яка ж вона ніжна, не те що кінська грива, — і так вони йшли селом, їх вкатував вечір. Хлопець глянув на небо.

З-за хмар де-не-де пробивалися зорі. І йому хотілося ще ближче пригорнутися до старого, щоб він заступив його, як хмари легко заступають зорі.

Коли вони дійшли до куреня, звідти прожогом вискочив кіт, шмигнув між їхніми ногами, блиснувши зеленими очима.

— Котяра! — Степан відчахнувся від старого і залопотів за ним.

— Нащо ти? Хай би сидів собі... — якимось приглушеним голосом сказав старий. Помовчав і додав: — Котик...

Хлопець стенив плечима.

Вони переглянулися, й обидва в темряві похилили голови.

Треба було розкладати вогонь, пекти, як і вчора, картоплю.

Степан намацав у кишені кресало, губку. Він не подав, ткнув це все у жменю старому, ногою підкинув держално городника, упіймав і відразу пішов геть. Він міцно тримав городника в руці, наче йшов не по картоплю, а щось рубати.

«Котик», — перекривив подумки старого, знайшовши ту ямку, в котрій присипав уранці картоплю. Зібравши її в кашкета, він спересердя заорудував городником, чомусь дивуючись, що вран-

ці було відрікся його тут на городі, а потім довелося за ним тупотіти.

Вогнище він побачив ще здалеку. Старий розіклав його на тому ж самому місці.

Степан, не згинаючись, кинув повен кашкет картоплі на землю. Кашкет упав якраз Гриві до ніг. І хлопець у цей час подумав: «А в кашкет бородатого картоплі набралось б більше». Та він одігнав цю думку, як надбридливу муху. Він не міг узяти того кашкета з твердим козирком. Дід, напевно, йому б нічого не сказав. А може, насварився б: «Не руш!». І він ніби почув, яким саме голосом, наказово-сердитим, сказав би дід оте «Не руш!». «Але я його і так не взяв»,— подумав хлопець, шукаючи місця, де б собі сісти.

Він не сів поряд з Гривою, який ламав хмиз і кидав у вогонь.

— Не гніздись,— буркнув Грива.— Треба мити руки. Ми були в такому ділі, після якого завжди годиться мити руки.

Старий присів навпочіпки перед відром, набрав повен рот води, навпочіпки, наче качка, відійшов од відра, й злив собі на руки. Зробив так і вдруге, і втретє, змиваючи не тільки руки, а й обличчя. Витерся він підшивкою шапки, що була наче ворчик.

Хлопець і собі став умиватися з рота. Він розпорскався, як поросятко.

Багаття відпалахкотіло. Вони сиділи один навпроти одного. Між ними жеврів жар. Старий щойно помитими руками відколував землю з картоплі, кидаючи її в присок.

Степан вичікував, коли дід укине всю картоплю, і держав хмиз наготові. Він поклав його, тільки-но старий своїм пужалом загорнув жар.

Дим відтягувало на цвинтар, і полум'я висвітило їх обох, вихопивши з темені.

Степан сидів, обхопивши руками коліна. Немиті, забрьохані ноги були чорні. Штанки обтьопалися й торочилися. На одному коліні світилася дірка. А руки червоні, як гусячі лапки. Піджачок з покожушини натягнувся на його плечах, а рукави його були довгуваті. Піджачок з чужого плеча, чи не з матиного? Він скидався на сачок: виріз широкий, вилоги куденькі, кишені нашиті й застібається на правий бік, по-жіночому. Тісний комір сорочки врізався в горло. Хлопцеве підборіддя трохи випиналося й обіцяло бути твердим. Губи повненькі, ніби припухлі — чітких обрисів, як на малюнку. А ніс трохи дзьобатий. Він робив кругле обличчя довгастим. Цілком дорослими на цьому обличчі були очі: чорні, звужені. Їх наче було всвердлено у

підлоб'я. І вузькі, куці, злинялі, а чи пообсмалювані брови над тими впертими чорними й звуженими очима здавалися смішними, наче позиченими, наче з іншого обличчя. Він був клаповухий. Великі вуха немовби втримували кашкета з подертим козирком, щоб не насувався на очі. Коло вух і на потилиці їжакувате чорне волосся. Так він сидів і дивився на полум'я.

А старий, що вчора здавався то ніби виліплений із землі, то наче витесаний з каменю, нині був як куц.

Він кидав хмиз у вогонь, ніби відламував свої пальці.

Руки — дві вузлуваті гілляки. Голова ввібрана в плечі, а на ній — шапка гніздом.

Хлопцеві здавалося, що з-під дідової шапки зараз випурхнуть горобці, як вони випурхнуть із гнізда, захищеного в куці.

А той куц своїми руками-гілляками стеріг ватру, живлячи її, сам згоряючи.

Картопля не їлася з такою заповзятістю, як учора. Вони сиділи, простоволосі, нахиюшені.

Степан кидав лущайки в полум'я, а старий складав на купку.

Перемелюючи картоплю зубами, вони почули, як у селі зарипіли колеса. Перестали їсти, пообертали туди голови й наслухали. Віз порипував, колеса підскакували. Чувся перестук кінських копит.

Довго вичухувався той, що був у льохові.

Вони не їли, наслухали, як котилася підвода. Наслухали, мов сумну пісню. А гуркіт підводи поволі стихав. Стих зовсім. Ні, ще раз почулося. Поїхав. Ще — гур-гур... десь далеко. І пропало.

Туди, в тому напрямку, мовби за тим гуркотом, зірвалася й покотилася з неба зірка, як лиха іскра.

Вони не їли більше.

І пригасло вогнище.

Не підіймаючи очей, хлопець запитав:

— Дідуню, а ви могли б його вбити?

Старий відповів:

— Убив би. З пасії.

Хлопець помовчав і спитав:

— Насправжки?

Грива раптом зірвався на ноги. Кинув об землю надкушеною картоплиною. Потупцював на місці, загорлав:

— А ти хто? Хто ти мені — суддя? Суддя? Я питаюся?! — й осікся.

Степан блимнув на нього й заплющив очі: Грива був страшний, він нагадував корчистого куца, вивергнутого з корінням

із землі. І цей корчистий кущ метушився, відсвічуючись у спа-
лахах багаття.

Хлопець занімів. Але ляк минув. Степан підвівся і так само,
як і там, коло льоху, підвихнувся до старого, взяв його за руку.

— Що з вами, дідуню?

— Сам не знаю.

Вони посідали.

— Я так свитався, а ви й розсердилися,— сказав хлопець.

— Я в своєму житті пташки не скривдив,— прохрипів ста-
рий.— А людину?..

Степан припав до старого, уткнувся йому головою під груди,
обнявши його скільки міг, і сплакнув.

Вони стояли, аж пригасло вогнище.

Старий сказав:

— От тобі й раз...— і повів хлопця в курінь.

Там усе вже було вимощено, як можна вимостити постіль з
хмелиння і стерні. Але вони не були зманіжені життям. І до
звичайного, до того, з чим вони зжилися, з чого вирости, їм бра-
кувало хіба що грубого рядна з валу підспід, заяложеної поду-
шки, яка ніколи не знала пошивки, і старої гуньки чи обшар-
паної кацавейки, аби накритися з головою. Звичайно, якби по-
щастило надібати сухого сіна чи конюшини, то це вже була б
розкіш. Проте й курінь здавався їм розкішшю. Ні з якого боку
не задувало, хмелиння й стерні вистачило, щоб затулити вхід.

Старий був упевнений, що хлопець відразу ж засне. Він об-
кутав йому ноги стернею, накидав зверху хмелиння, щоб було
важче, підмостив стерні під бік,— занурив Степана в солому, а
тоді й сам приліг, щоб приспати його. Чобіт не скидав, бо само-
му спати не хотілося. І, дихаючи хлопцеві на голову, яка лежала
на кашкеті, прихилившись йому до грудей, думав, що Степанові
тепло. Старому здалося, що кашкет муляє, і він, заворочавшись,
підклав йому під голову свою зачуху шапку. Хлопець
не боронився. Грива знову задихав йому в голову, сподіваю-
чись, що Степан угріється і швидше засне. Дихаючи, ніби весь
час хукаючи теплом, старий не міг позбутися думок, які так і
лізли в голову, спуючись, переплутуючись, насакаючи одна на
одну. Йому здавалося: тих думок набралось стільки, що вони
не можуть уміститися в голові. Ніби все його життя, всі прожиті
роки упахалися сюди, в темну буду. А що їм тут тісно, то вони
товпляться навколо буди,— думки й літа. Йому хотілося
прогнати їх, бо вони обсіли його, наче голодні собаки кістку.
Старе й нове перемішалось — горох із капустою. Життя — так
ніби щойно вскочив у якусь річку, щойно виплигнув із неї та
й набрався всього того, чим жив, кого любив, з ким сварився, на

що надіявся, що снилося, що не забулося... І то з найменшого пуп'янка, аж відтоді, як молодша сестра — замурзана, смаркачки лізуть у рот, насварена бабою («І нащо тебе, паскудну, боцяни принесли?!») шепелявила, відказуючи: «Лучче забгали б вони мене за мо-о-ге». Переставилася. Давно. Царство їй... заморське.

Він не вірив у бога. І, хрестячись на схід сонця, він молився не богові і навіть не небові чи сонцеві, як поганин. Він хрестився заради хлопця, відчуючи, що в такі хвилини людина думає про святе.

Зараз старий хотів позбутися всіх думок, вигнати їх із своєї голови, витурити з куреня, щоб не мучили, не в'ялили. Він усе ще дихав на хлоп'ячу голову, а йому в очі лізли якісь привиди: гордовитий, обличчя гладеньке, очі в золотих окулярах, мундир як з голочки, — німак. Пахтить духами. А в нього з-за плечей, то раптом з-під його ніг висовується огидна миршава морда з вибалушеними очицями — шуцман. Від нього просто тхне. А то їх обох узяв та й заступив бородатий — злодій.

Степан також не спав. Йому було тепло, як дома на вишках. Навіть ліпше. На вишках увесь час чулося, як пофоркує кінь, то підіймає, то опускає ногу — цвях же в копиті. Як ремигає корова. А із застінка, де вилежувався кабан, несло смородом.

Картини страхів — учорашнього й сьогоднішнього дня — відступили од хлопця. Йому стало шкода матері: Він думав про неї, як про живу. Маленька, в підіткнутий спідничі, стоїть коло печі, ще не розпальвши. Обличчя задумане. Чоло низьке й наморщене. Над ним хустка ріжечком. А під хусткою прилизані куденькі коси. Вона стоїть коло печі, думає, що варити. А думати нема коли. Засмічена долівка хоче, щоб її підмели, лахи на вішаках просять, щоб їх полатали. А з печі, з жужми, саме собою звалюється брудне ганчір'я, щоб його нести на потік прати. Це в хаті. А на подвір'ї? А в хліві? Подвір'я сокоче, хлів мукає і кувікає. А город кричить — поло-о-ти!

Уткнувшись лобом дідові в груди, хлопець уперше думав так про свою матір, як зараз, уперше бачив її так близько, свою маму — Воронючку, як її всі називали в селі, тільки тато кликав її: «Фросько!» — і хлопцеві було кривдно за матір.

Мати водила його записуватися до школи. Вона вела його в усьому чистому. Та перш ніж іти до школи, вони вступили до потоку, щоб він помив ноги. І зараз Степан пам'ятає ту зимну воду і тихий голос: «Ти ж хутенько, сину».

Йому хотілося ходити до школи. Він скінчив перший клас за Польщі. Після визволення він знову пішов у перший клас, бо панська школа була занизька. Він добре вчився, і йому казали,

що запишуть у піонери. Прийшли німці — і ніякої школи нема. Все перекинулося.

Він лежав, як миша, під рукою старого. Ніколи не думав, що буде отак лежати, і дід Грива, у якого смачні груші, той, у якого зять у партизанах, дихатиме йому в голову.

Батько недолюбливав Гриву, казав про нього: «Ет, Грива!» Хлопець не знав: чому? Батько, здається, всіх недолюбливав і поважав тільки старосту — за Польщі. А коли вступив у колгосп — голову і бригадира. А тепер, за німців?... Але його батько — Воронюк Федь, саме Федь, а не Федір, не Федько — ніякого зла нікому не вчинив.

Хлопець ворухнувся під дідовою рукою, завовтузився і запитав:

— Ви ще не спите, дідуню?

— Хіба й ти не спиш?

— Я хочу вас щось питатися.

— То й питай.

Грива перестав дихати йому в голову. Очікував, про що хлопець питатиме. Невже знову про злодія? А може, про війну? Ліпше б спав собі. І так думки обсіли.

Старий насторожився, а хлопець мовчав.

— Що ж ти? — легенько сказав Грива.— А може, спи? Лежи й спи собі. І нехай тобі ніщо в голову не лізе.

Хлопець випручнувся з-під дідової руки, ліг горілиць і, як здалося Гриві, ні з того ні з сього запитав, показуючи в темряву:

— А чому мого батька прозивали так?

— Свистуном? — прохопилося ненароком у Гриви.— Отакої! — спроквола мовив він.

І Степан відчув, що слово, сказане дідом спроквола, таїло в собі подив і глуз. Його мале тіло стонулося, і він хотів відсунути-ся від старого.

А всі Гривині думки разом з отими потворними привидами раптом десь вивітрилися. І він побачив перед собою Федя Воронюка — середнього на зріст чолов'ягу, що раз у раз дер гребінчиком догори свого чуба.

І старому навіть самому захотілося розповісти синові про батька.

— Він приймаком прийшов у наше село,— почав Грива здалеку.— А побачив я його вперше на фільварку Вінчковсько-го. Той фільварок стояв нагорі, за потоком. Ти був малий і не пам'ятаєш.

— Його розібрали в тридцять дев'ятому,— сказав хлопець.

— Хіба пам'ятаєш?

— Я пам'ятаю, як панів вивозили. Тато розказували.

— Він, твій батько, й вивозив.

— А ви кажете...

— Е, тоді пани вже не були страшні.

— А хіба у вас коні не з того часу?

— Ех, ті коні, — проказав Грива й зітхнув, як раніше. Він замовк, ніби переводячи дух.

Степан не підганяв його.

— А ти, коли хочеш слухати, не гороїжся. Я тобі розказувати не напрошувався.

— Та кажіть уже, — відтяв Степан, передчуваючи, що старий мовчати не буде, а балакати йому більше ні про що й ні з ким.

І він справді повів далі:

— Я оженився перед першою війною. Не встиг відділитися — на фронт. Вернувся додому, коли нами запанували поляки. П'ять років я стягувався, заким звів сяку-таку халабуду. Восени відділився. Якраз Уляна знайшлася. Були діти й до того, та... Прийшла весна, свого поля на заячий скік. Я обробився — й на фільварок. Набирали сіяти ярину, на фільварку десятини гонами. А Вінчковський не любив держати багато сталих батраків. Строкові вигідніше. Сталим він платив ліпше, а що вже шкуру спускати — спускав з них, не без того.

Спарували мене із сталим батраком і — до сівалки. Подали ми один одному руки: «Федь». — «Грива». — «Що ж Грива? Ти ж не кінь, чи в тебе ім'я нема?» — «Та нас усіх, — кажу, — так величають, мене й батька». — «Водитимеш коней, Гриво, а я на сівалці. Тільки ж рівненько, гляди!» Не дуже сподобався мені напарничок: батрак, з панськими свиньми їсть, а верховодить. Та моє діло теляче, віжки в руки й пішов. Я скачу по груддю, а він стоїть на сівалці. І як робимо загін проти вітру, оглянуся: чипить батрак на сівалці і, скинувши кашкета, гребінчиком свого чуба назад розчісує. Все його назад розчісує. Той чуб йому помелом, що походило в печі, ліз чомусь на очі. Оглянуся, а Федь його слинкою примочує та причісує. Та й гребінчик у нього з поламаними зубчиками. Не інакше, як на панському смітнику знайшов. І сміх і гріх. Обернулися ми, сіємо за вітром, а він чуба кашкетом присаджує, щоб держався. Я й кажу: «Хіба у Вінчковського репейного масла нема? Чи батракам не дозволено?» — «Ет, що ти тямиш!» Підганяти він мене не підганяв. На однакових правах. Та й пужално в моїх руках. «Тямити я мало тямлю, а що ти женитися хочеш, бачу». — «Хто тобі сказав?» — «А це вже моє діло».

Стали на обід. Моє зі мною — хліб і цибуля. А йому кухарка винесла в горщичку. Зайшов він за сівалку. Кухарка квапить, щоб швидше. Бачу, їсть якусь юшечку, по бороді тече. Швиденько

впорався, я тільки свою торбинку встиг розв'язати. «Може б, ти, Гриво, попоїв мого, там ще є. Я, знаєш, не звик, щоб двома ложками з одного горщика. Та й ложка тільки одна». — «А я, знаєш, не звик до панських марципанів», — відказую. Кухарка, нічого так дівка, вже й забралася, а Федь дивиться, як я їм, знайшов соломинку, колупається в зубах і каже: «От м'яса наївся». А я наминаю хліб з цибулькою, мовчу. Не знаю, що він там виколупував у тих зубах, та згодом питає: «Може, в тебе є добра дівка на приміті?» — «Нащо дівка?» — «У мене й грошики є, Гриво». — «Якщо в тебе є так гроші, як ти нині м'яса наївся, — відказую йому, — то женитися тобі ще рано».

Він, звісно, розсердився не на жарт. І ми з ним не забалакували, засіявши цілий гін.

Забув я про того батрачка. Дуже мені він був у голові!

А як наспіли жнива — знов я на фільварок, упросився на косарку. А на другій косарці він, Федь: «Здоров був, Гриво!» Давні знайомі. «Ще виколупуєш із зубів м'ясо, напившись юшечки?» — питаюся. А він сміється; показує зуби: «То я жартував, Гриво», — і лагідно заглядає мені в очі.

На обід та ж кухарка принесла щось, і Федь відразу ж мене покликав. Я розгорнув свою торбину — той же хліб, тільки цибуля молода, зелена. З'їли ми фільварківський холодний борщ, взялися за моє, Федь і каже: «Так не можеш ти мені дівки нараяти?» — «А чим ота не пара?» — кивнув я на кухарку, що пішла. «Е, застара, — каже. — Та й ні кола, ні двора в неї. Пристати б мені, дядьку». Хоч і сказав він «дядьку», але якась недовіра в мені сидить. «І село ваше мені подобається, — каже. — Фільварок під боком, підробити можна». — «Що ж ти за парубок, що собі дівки не можеш висватати?» — питаюся. «Впала мені одна в око. Може, ви і знаєте її, дядьку». — «А то ж чий?» — «Е, ні, заприсягніться, що замовите за мене слово перед її мамою, тоді скажу». Я подумав собі: «Може, й справді він уже відвик у порожніх зубах колупатися, може, набрався розуму». «Нехай буде по-твому». Він і назвав: «Наталчина Фрося». — «Сирота, що в попа служить?» — «Вона і є. Піп на фільварок її за чимось прислав, от я й побачив. Вона мені відразу сподобалася. Пусте, що Фрося сирота. А може, ще й ліпше». І як почув я його мову, то сказав: «Хоч ти мене й дядьком назвав, але просити Наталку за тебе не буду». — «А то ж чому? Хіба я чогось злого хочу? А ще ж слово давав». — «Ламаю я своє слово, а просити Наталку за тебе не буду нізащо». — «А то ж чому?» — «Бо ти не людина, а свистун!» Ніби ніхто нашої мови й не чув, а прізвисько пристало. Прізвисько приліплюється, як болото, кинуте навздогін.

Дід помовчав і сів, крекнувши. Вже стояв пізній вечір, можливо, зайшла ніч. З глибини куреня вона здалася світлою і манила до себе.

Степан вислухав дідову мову, сприймаючи все нервово й збуджено. Не раз йому хотілося обірвати старого, щоб замовк. Хіба діти винні, що в них такі батьки?

Але йому хотілося знати все про свого батька.

— Як же вони поженилися, дідуню?

— Довго розказувати. Та й чи треба?

— Я хочу.

— Твоя мати була молода і добра. Молодою була недовго, а доброю завжди, скільки пам'ятаю. От уже воістину праведна душа! Ні малого ні старого не скривдила. Довго вона не хотіла віддаватися за Федя, за твого батька. Але сама наймичка — за батрака й віддалася. Мати її вкоськала, бо Федь умів підлізти. Та вже відразу по шлюбі й вона розкусила його. Федь позичив в економа гарного костюма під вінець. А економ був з того ж самого десятка, що й Федь. Напився й давай вигукувати: «Я не стояв під вінцем, то хоч мій костюм постояв!»

Степан слухав і не міг згадати жодного випадку, коли б мати докоряла в будь-чому батькові, сварячись. А він міг і руку прикласти. Хіба що одного разу, плачучи, закинула: «Ти й маму в могилу звів, бо тобі всі заважають». Своєї бабуні він не знав. Невже ж вона померла через той шлюб?

А дід вів далі:

— Твоєму батькові дуже хотілося кудись вискочити. Все він хитрував. І те йому не так, і кум йому не кум. Чуб уже посипався, а він хоче бути молодим. А коли його наставили кимось у сільраді, як він ходив по селу! Чоботи навакосує, галіфе, доп'яв якогось френча, що у нас такого ніхто й не бачив, і ніс у нього на ходу росте. Живіт запавсь, а він випинає його, щоб до носа дотягнувся. Свистун! — дід устав і вийшов з куреня.

Степан це все знав, бачив. Та все ж йому було прикро й соромно. Обличчя йому палахкотіло. Мале серце стиснулося, стало камінцем, і він відчув його в своїх грудях. У той же час жаль здувши за горло. Хлопець розсердився на старого. Хіба його батько в останню мить не кинувся на шуцмана?

Старий постояв десь за кураем, підійшов до входу і сказав:

— Ти не сердься на мене, хлопче. І нехай мене Федь пробачить, що викликав його, небіжчика. А твоя пам'ять про нього нехай буде добра, бо твоє сумління чисте.

І хлопець таки не стримався:

— А ви, ви жили праведно?! — кинув він.

— Я? Чи праведно? Де там праведно... Людина, як зіпнетсья на ноги, то й грішить.

— А що ж робити, щоб не грішить?

— Бути людиною,— відповів старий.— Та ти спи, бо ми вже й так забалакались. А завтра, сам знаєш, що нас чекає. Скінчимо з могилою, землянку копатимемо. Зима на часі,— і він відхитнувся од куреня.

— А ви ж куди?

— Ти на мене себе не міряй! — і загував чобітьми.

Грива ніколи не був балакучим. А зараз він стільки намолів, що хлопцеві годі це все збагнути. Степан знав одне: йому хочеться бути людиною.

Де той Грива? А що, як злодій захоче помститися й накинетсья на курінь?

Він не міг заснути. А в курені була ніч. Крізь отвір видно небо і якісь злякані зорі. Він не знав, де дід. І навіть йому треба було виходити?

А Грива стояв за куренем, дивився на небо й журився. Душа й так роз'ятрена. А він роз'ятрив її ще дужче. Роз'ятрив і собі, й хлопцеві. Хіба то жарти жартувати — така мова на молоду голову до могили не забувається. А скільки той хлопець буде разом із ним? А яким він виросте? І, замість отієї гіркоти (сам ніби напився отрути), старому захотілося розказати хлопцеві щось добре, щось прегарне. Він дивився на небо. А по небу їхав віз — зорі-колеса котилися вгору. І ті, що значили дишло, здіймалися в далеку холодну безвість. Він сів на того воза і поїхав. Навіть почув, як вистукують колеса під порожняком.

— Та я ж на сіножаті,— промовив у голос і здивувався, що забалакав сам до себе. А подумки: «Он про що треба було розказати йому». Старий заклавився. Шурхнув у курінь. І, пролізши на колінах, спитав:

— Ти ще не спиш? — тихо, щоб не сполохати.

Солома зашербутіла. Степан скрикнув, але не прокинувся. І в сні його щось мучило.

Грива нишком скинув свою марнерку і вкрив хлопця. Потім обняв його і відчув, як по хлоп'ячому тілу пробігає тремтіння, ніби річка ряхтить. Марнерка старого, хоч вона — решето, через яке просіюється холод, все ж зігріла Степана. Він заспокоївся, той трепет пригас, а чи весь увійшов у його змучене серце, та Грива не приймав свої руки з'хлоп'ячого плеча. Йому ні про що не хотілося думати, а тільки заснути. Але в уяві його постала сіножатя, на яку він в'їхав небесним возом у дивну хвилину, коли очі сновигали по небу. Сірий досвіток. Ще нема сонця. Ще не згасла остання досвітня зоря — велика й червона, і блідий, зов-

сім білий місяць висить, як вирізаний з цупкого полотна... А небо чисте й високе. І видно зелений світ, хоч ще й нема сонця. Він стоїть на луці, яка тягнеться за потоком, долиною, огинаючи обидва кутки села, сягає туди, за гору, з-за якої має сходити сонце. Зелена трава виросла по пояс. І на ній лежить густа сива роса. І трава схиляється під росою. І не чути, як жебонить потік. Стоїть добра тиша. А в нього при боці кущка, в якій брусок. І він держить у руках косу. Та несила підняти її, розмахнутись. Бо краса... І йому здається, що коли підйме косу, то коситиме не траву, а ту добру тишу, яка стоїть над ним і в ньому, той день, який розвиднюється над цілим світом. І він бариться. І йому до того солодко, що заплющує очі. Він так заплющував очі колись давно-давно, як був малюком, і мати, посадивши його собі на коліна, в садку, на рядні, у якое свято ськали йому голову.

А коли він розплющує очі — до нього йде молодниця. Вона ніби не йде, а випливає з трави. У білій хустині, зав'язаній на мультку. Хустина — як білий метелик. Трішки з'їхала на потилицю. І біліє гладеньке чоло, і коси проділом. Обличчя розгарячале, ніби скупане в росах. І очі блищать з-під брів, ніби наповнені росами. Однією рукою вона підтримує край спідниці, боячись підняти її вище, бо соромно. А другою рукою підтримує косу, яка стримить на плечі. Вона несе косу по-жіночому, як граблі. І за нею тягнеться довгий слід, наче за човном по річці, але той її слід не зливається. Вона пливе по траві і збиває росу.

А він стоїть, начеб чекав її. І ось вона, ось... Бо чомусь же вся сіножат мовби ожила. А він відчув, як запахла долина над потоком. І він побачив, як у високій траві, серед метлиці, що поскиляла русяві кіски, біло цвіте ромен-зілля, синьо видзвонюють дзвоники, яскраво жевріє липчиця і на височеньких стеблах торохкотить трава-торохківниця своїми гудзиками-бубенцями.

— Ой, — каже жінка. І мокра спідниця падає їй на коліна, нижче колін.

Вона по пояс у росі. Та роса аж піниться і стікає по її червоних гарних ногах.

— Дядьку, будьте такі гречні, виклепайте косу.

А він стоїть, боячись ворухнутися. Там, у нього в курені, — бабука і молоток. Та він бариться — широка долина, і жінка в траві, і тиша під синім небом. Він не хоче збивати росу.

А тут, у курені, темно. Морок лізе в розплющені Гривині очі. Ті очі вже нічого не бачать: ні лугу-долини, ні трави... Все заплигло за гору. Де воно? Де? Все покрила темрява. А у вухах видзвонює — дзень-дзелень, дзень, як тоді, коли він клепає косу.

Крізь отвір сутеніє небо, і на ньому вкрадливі зорі.

Старий мляво підвівся й загорнув вхід у курінь стернею і хмелиням.

«Тільки б не розбудити хлопця»,— і обережно ліг коло нього. Вони проспали сонце.

Їхні обличчя були пожмакані й наморщені.

Етавши, не перекинулися й словом.

Умивалися з відра. Набирали воду в роти, відходили вбік, самі собі зливали її на руки.

Хотіли посподати вчорашньою картоплею, знали, що не доїли її. Але картоплі не було.

Старий пішов з городником.

Степан розклав багаття. По спині крався холод. І він стенав илечима. Білки його звужених очей, в яких засіли неспокійні чоловічки, почервоніли.

Щось шелеснуло, стрибнуло і завурчало. Він побачив: на самому вершечкові куреня розсівся рябий обтьопаний кіт і збирався сподати горобцем. Горобець був ще живий. Крутив навіть голівкою, і його маленькі руді очиці шукали порятунку. А рябий кіт перед тим, як запустити в нього зуби, забавлявся. Він навіть лизнув горобцеві чубчик. І Степан побачив його червоного язичка.

«Котик»,— мелькнуло в голові дідове.

— Ах, ти! — крикнув він і підскочив до буди.

Але рябий кіт був завбачливий. Він плигнув з куреня хлопцеві через голову, не випустивши горобця із своїх зубів. Перемахнув через рів, звідти ще оглянувся, завуркотів надсадно й сердито. Степан кинувся за ним. І тоді рябий кіт зник серед могил.

Степанові було шкода, що він не відняв горобця. І знову промайнуло в його голові: «Котик!»

Він не розповів про цю пригоду старому.

Ім із самісінького ранку не хотілося розмовляти. І вони мовчали, як мовчать люди, в яких усе вже давно домовлено і більше не треба ні про що перепитувати, марно кидаючи слова на вітер.

Степан не образився і не сердився на Гриву. А той на нього. Ім обом було тяжко. Їхні очі спідлоба дивилися на згарище на майдані, яке вони не встигли обставити дерном, на ту могилу, що їх з'єднала й поріднила.

Старий не захотів очікувати, поки картопля спечеться. Він пагорнув жару, підкинув хмизу і, взявши городника, пішов.

За ним поплився й хлопець.

Вони взялися нарізати дерен, поступаючись один перед одним, даючи один одному місце. Нарізали таким же робом, як і вчора. Тільки тепер уже з іншого боку, щоб ближче носити.

Їхні пожмакані, припухлі обличчя розрівнювалися і навіть ладнішали. Вони розпогоджувалися, як розпогоджується день опісля грози, стаючи ще яснішим.

Нарізавши купу дерну, попереносивши його до згарища, вони пішли поснідали, напилися води і знову взялися до роботи.

З усього було видно, що їм не стане й сьогоднішнього дня. Хоч як вони старалися, але тих сил, що їх мали вчора, нині не було. І кожний штурхіт городником, і кожна нова дернина, котру видиралося й неслося, вимагали зусилля, яке висотувалося з рук, крапельку поту, яка виступала на лобі.

І все ж робота захопила їх обох. Степан зосереджено, ніби щось дороге, тримав у руках дернину, намагаючись легко стояти на вже вкладених, а старий, стоячи навколішках, простягав до хлопця руки, щоб перейняти ношу. Він підставляв свої руки, широко розчепірюючи пальці. Хлопець не віддавав дернини, аж поки не впевнювався, що старий підхопив її і вона не вислизне й не розламається. Він навіть встигав глянути, як Грива вкладає дернину до дернини, чи рівненько, і тоді спритно зіскакував униз, щоб брати нову.

— Помагай біг! — сказано статечно й не без гідності. Привітання застигло їх у ту мить, коли Степан подавав Гриві нову скибу. — Не впізнали?

На возі стояв бородатий у круглomu кашкеті. А з-за полудрабка, стоячи навколішки, визирав хлопчина Степанових років.

— Я і вчора вас примітив, — казав бородатий баском, — але звіддалік. Признатися, подумав, що ви теж тут тес... А ви он що!

— А, це ти? — сказав старий так, начеб давно чекав на бородатого і той нарешті з'явився.

— Допоможемо людям, — озвався бородатий. — Ану, марш, малий, з воза. Носи дернюгу, та рівненько. І подавай такому ж, як і сам. А я нарізатиму.

Старий не зійшов з могили, яка вже зеленіла з одного боку й чорніла в нього під коліннями.

Бородатий дав коням сіна і взявся за городника.

Хлопець, що приїхав з бородатим, хутенько приніс чималу скибу.

— На, — сказав несміливо і простягнув її Степанові.

Степан, повагавшись, узяв, не глянувши на свого ровесника, і подав дідові. Він не встиг розігнутися, як йому подавано іншу. Степан начеб аж висмикнув з рук хлопця дернину, і вона мало не впала.

— Піднось вище, — наказав.

— Добре, — обізвався покірно хлопець і помчав вистрибом.

Він чомусь не подобався Степанові, бо нагадував смирне телятко, яке злякано рячило очі на випалене село й послугоувало, не моргнувши білими рідкими й довгими бровами. Беручи дерен втретє, Степан спитав:

— Ти — його син? — і повів своїм підборіддям у бік борода-того.

— Ага, — відповів хлопець і побіг знову.

Степан вважав себе тут старшим.

— Тебе Гаврилом чи Данилом? — кинув він.

— Ні те, ні друге, — сказав хлопець, і його вуха почервоні-ли. — Я Танас.

— Кидай мухи, лови нас, — знайшовся Степан. Але Танас уже майнув од нього, зовсім не образившись на глузи. Мабуть, йому було не звикати.

Дивлячись на його запопадливість, Степан серйозно повчав:

— Ти не дуже вистрибуй, швидко ухоргаєшся.

Але Танас шмигав туди й сюди. Переносити увесь дерен, що його нарізав і нарізав батько, він не встигав. Дерну вже була чимала купа. І хлопець, певно, побоювався, щоб батько не гри-мав на нього за млявість.

Сам же бородатий — ще молодий, борода про людське око, — працював швидко й спритно. Кремезний, як віл, і вороткий, як лошак, він і нарізав дерен, і складав його штабелем, наче торф. Працював не розгинаючись. Його зігнута спина скидалася на піч і аж парувала. В який бік він не повертався, пара йшла за ним. І було вдивовиж, що тій спині, по якій із такою люттю, навіть зі сказом вигулювався кілок, ніби нічого не завадило.

Старий кілька разів скидав оком на борода-того, і його брови криво ламалися.

Коли бородатий нарізав стільки, що його спина вже ховалася за штабелем, то почав сам носити, не спиняючи Танаса. Він сунув, наче хура, пристеливши дерен зверху своєю бородою. Клав перед згарищем — жодна скиба не розбилася. А як усе переніс, окликнув Танаса.

— Давай сюди! — і, не питаючи в Гриви згоди, заліз на згари-ще, показав рукою, щоб хлопець підносив йому дернини. І почав їх укладати швидко і вправно, ніби це була його професія.

Старий із Степаном працювали з одного боку, а бородатий з Танасом — з іншого. Їх ділила чорна смуга згарища, яка вже зачинала сірйти.

Степанові не дуже сподобалося, що бородатий забрав Танаса. Одне, що з Танасом йому було легше. Стояв собі на одному місці, можна було й присісти, а тепер — то вниз, то вгору. Дру-ге, що йому хотілося побалакати з хлопцем. Вони вже разбала-

калися б. Хоч він і податливий, але поговорити у них було б про що.

Тим часом згарище поволі ставало могилою.

Степан запримітив, що бородатий укладає дерен швидко і скиби лягають щільно одна до одної. Він кладе їх, як завиграшку, не приміряючись. Степан подасть старому одну скибу, а Танасові доводиться дві, бо руки бородатого весь час простягнуті.

Смуга згарища вужчає і вужчає. Степан подумує, що дерну не вистачить. Та ось бородатий і старий сходяться. Вони вже обидва чипіють напівлежма на обдернованій могилі і замурують останні шпарини. Старий вище, бородатий нижче. Замурують, не дивлячись один на одного.

А Танас під боком у Степана. І Степанові хочеться розповісти йому про kota і горобця. Та він спиняє себе: «Хіба то мова при старших?»

Грива у порівнянні з бородатим — миршавий дідок. Тільки й усього, що вуса. Та й ті куці. Але зграз, коли він вище, а бородатий нижче, старий здався грізнішим і навіть могутнішим.

Танас подає останню скибу. І бородатий укладає її, підрівнюючи кулаком.

Брови у старого круто ломляться: «Ти бач, на око, а до останньої скибочки виміряв. Такий своїм не поступиться».

Грива повільно зсовується вниз.

А бородатий спритно зіскочив, зиркнув збоку на свою роботу, — сподобалося. І він пішов на могилу. Став на могилі, скинув свого кашкета і перехрестився.

— Царство небесне всім убійним і замученим...

Степан побачив, що його пальці — сині.

Наслідуючи свого батька, і Танас скинув кашкета й перехрестився до могили.

І коли вони сповняли це своє оплакування, то здавалося, що старий із Степаном, пороззявлявши роти, стоять коло могили, наче зайшли старці, чекаючи, що ось їм дадуть милостиню.

А бородатий уже зійшов із могили і, великий, статуристий, закрутився перед старим, держачи в руках свого кашкета. Його кучма в'юнилася. Степана він не помічав, ніби його тут і не було.

Не насаджував кашкетика на свою стрижену під гребінець голову й Танас.

— Спасибі, чоловіче, за поміч і вибач, — проказав зняковіло старий.

Бородатий ніби цього очікував, ніби заради цього допомагав, крутився тут.

— Менше з тим, — промовив. — А в мене до вас проханнячко.

Грива звів на нього зморені очі.

І бородатий, не вагаючись, випалив:

— Дозвольте вибрати цеглочки! На льошок мені! — І, пере-
дихнувши, докинув: — А той непотріб, що ви вчора з воза пере-
кинули, я не братиму. Йй-богу, спитай мене: нащо брав? Сам не
знаю, йй-богу. — Його широка борода смикнулася, і в пій щезла
якась подоба усмішки.

Старий мовчав, як затятий.

— Так дозволяєте? — перейшов з баска на щось вкрадливе й
мстиве, з підголосочком бородатий.

— З богом, — сказав старий і відвернувся.

Бородатий тицьнув кашкета на свою кучму й гукнув:

— Танасе, на воза!

Хлопця як і не було на землі. Він уже стримів за полудраб-
ком, натягуючи на очі кашкетика.

Бородатий підбрав сіно, поправив на конях збрую і, не сідаючи
на воза, нокнув. Коні рушили.

— Чорт! Зовсім забув. Танасе, подай торбину! — він кинув на
віз жмут сіна, взяв простягнену торбину і покликав Степана: —
Ти, як там тебе? Візьми.

Степан не підбіг і не взяв торбину. Бородатий поклав її на
землю, бо коні рушили й потягли його. Колеса застукотіли, віз
заскрипів, і бородатий, ставши однією ногою на стельвагу, другу
закинув через полудрабок, обернувся й гукнув на прощання:

— Вам би хреста воздвигнути!

Стояла висока зелена могила і заслоняла світ.

За возом знялася курява. Бородатий погнав коней, неначеб
утікав. І коли поминув середину села, то завернув на Городище,
на той куток, де жив Грива. Курява осідала на безлюдній доро-
зі. І журавель стояв, зігнувши дзьоба над криницею.

Старий і хлопець знову залишилися самі.

На втоптаній мураві лежала торбина, залишена бородатим.
Але ні старий, ні хлопець не зважувались до неї підійти. На-
решті Степан зважився, ступив...

«А в ньому всі звірі сидять, — подумав він про бородатого. —
Всі звірі, які в один голос обстоюють його. Такий не пропаде.
Танасе теж піде тією ж стежкою».

Торбина була неповна і зав'язана ликом. Вона була добре за-
в'язана. Щоб її розв'язати, Степан вдався до зубів, а вони в
нього гострі, як у молодого щупака.

— Дідуню, тут хліб! — гукнув він вражено, хоч у такій торбі
нічого іншого й не могло бути. — Хліб і сало! — гукнув він зно-
ву. — Півока! — І, не чекаючи, що казатиме Грива, відщипнув
од буханця шматочок, кинув у рот.

Старий глянув у торб'я, не схилиючись, і сказав:

— Справді, хліб.

Він не був ні вражений, ні радісний. Засновигав, шукаючи городники, підняв їх із землі. І вони подалися до куреня: Грива з городниками на плечі, а Степан із розв'язаною торбиною. Хлопцеві ще раз хотілося відщипнути од буханця, але він не зважувався.

Старий чомусь барився обідати. І хлопець сердився на нього. Йому пахло хлібом, і в рот набігло сливи.

Помивши руки, витерши їх об коліна, старий почепив шапку на тичині, яка стирчала з куреня.

— Хліб треба брати чистими руками,— мовив Грива і взяв торбину в Степана.

Поки хлопець споліскував руки, поки чіпляв свого кашкета, старий уже всівся на горбочку, вийняв хліб, сало з торбини і простелив її, щоб не класти накраяний хліб на землю.

Степан спостерігав, як він орудує ножиком, притиснувши буханець до живота. Ножика в старого він помітив уперше — з дерев'яною колодкою, саморобною. Але той ножик складався.

«Авжеж,— мелькнув здогад.— Ножик у нього мусив бути! Хіба забув про того свистка, що він кинув у вогонь? Якби мені такий ножик!»

Буханець добре випечений, шкуринка засмагла, спід піджарився.

Грива складав накраяні скибки одна на одну. Половину буханця він залишив, узявся за сало, нарізаючи його маленькими кусниками на підставленій скибці хліба.

Степанові подав цілушку, а сало простягнув, настромивши на ножа.

Хлопець уже гризнув цілушку, сало взяв похапцем,— жовте, старе. Хоч воно й було хтозна-колишнє, бо шкурка сама відпадала од нього, він спочатку тільки лизнув його, наче то був мед, потім одкусив, посмакував і зачав їсти швидко-швидко.

А старий понюхав хліб, насолоджуючись пахом поля і хати, тоді відламав дрібочку, кинув у рот і довго жував. Він мав ще добрі зуби. А що ніколи не курих, то вони були білі. Розжувавши дрібочку й проковтнувши її, він погладив собі вуса. А опісля став їсти, ламаючи хліб, а сало нарізаючи шматочками.

Вони їли хліб і сало з рук бородатого, якого вчора Грива міг убити кілком. Але сьогодні вони й не думали про це, були вдячні бородатому і за допомогу, і за його хліб-сіль.

Гриві у вусах начіплялися крихти, та він не витирав їх. А Степан не губив і кришечки.

Вони трохи підїли. Старий зібрав крихти з вусів у жменю, висіяв їх пташкам і спитав:

— Ти за вчорашнє не сердишся, хлопче?

— Чого б я сердився,— відповів Степан.

— Якщо так, то ми з тобою житимем. Воно, бачиш, по-всякому буває. Вчора злодій, а нині хліба привіз... А я тобі вчора ще не все розказав.

— То докажіть.

— Нині не з руки. Хіба що ввечері. Може, на мене найде.— Він справді не зміг би зараз розповісти йому про те, як зібрався косити сіно і як Степанова мати попросила, щоб він виклепав косу, бо її Федь, начеб до всього вдатний, не вмів робити цієї дріб'язкової справи. Вони удвох вийшли на сіножать, а коса поребрена. І сам Федь таки й послав її до Гриви. І він виклепав косу, а потім бачив, як Федь, покосивши трохи, віддав косу Фросі, і як вона взяла її, як рівно клала покоси, а її Федь ходив за нею з граблями.— Зараз мене гризе, як ми житимем? — Він проказав це думливо й журно.

А Степанові було ні думливо, ні журно.

— Підем у світ, дідуно,— сказав він, почувачучи себе ситим і вдоволеним.

— Хе,— хмикнув Грива, не сердячись.— А хіба тут не світ?

— Що ж нам робити на згаричах?

— А тепер скрізь вогонь стоїть. І нам не втекти від нього. Тепер увесь світ у вогні. Наш з тобою світ, хлопче.

— То що ж, по-вашому?

— А по-моєму, що нам треба копати землянку.

Степанові це не сподобалося: знову за городника? Він подумував про Гривиного зятя, який у партизанах. Гривин зять гарний, з кучерявим чубом. Василь уявлявся йому всеможним, сильним. Недарма ж хлопець крутився коло Гривиних воріт, щоб побачити його хоч одним оком. Він же не пропав, великий Василь з кучерявим чубом. Хіба він дасть загинути їм обом?

А старий казав:

— Ми нікуди не можемо йти. Село не повинно пропасти, хоч воно й самісінький попіл.

— Воно вже пропало, діду.

— Е, ні. Скільки люду на фронтах, скільки в лісі. Треба копати землянку. То як ти?

— Вам видніше.

— Ото ж то,— прицмокнув Грива.— А землянку я робити вмю. Не первина. У першу війну в нашому Таражі стояли позиції. Всеньке село — на Катеринославщину. Вернулися, розказували мені,— ні кола, ні двора, в блідажах, в окопах жили.

Він жував хліб. Подав ще скибку хлопцеві і сала більшенький шматочок, ніж собі. І розказував, як вони будуватимуть землянку і якою вона буде. І Степан, наминаючи хліб, уявляв собі, що вони землянку викладуть цеглою, і долівка буде цегляною, а стелю викладуть брусом. І будуть двері, й буде вікно. Старий казав, що вони пороблять тапчани, зіб'ють стола. А весна покаже, що робити далі. Не бути ж тій війні вічно. Що німак загине, в тому сумніву нема. Може, навесні й за хату візьмуться. Навколо ліс.

Старий розказував так, начеб сам уже грівся у тій землянці, з котрої знов розпочинатиметься село з дивною назвою Тараж, в якій пахне древній слов'янський корінь. А що він означає, здогадайся!

Вони поставлять землянку таки тут, під цвинтарем, навпроти тієї могили, яку насипали.

Перше Степанові здавалось, що й не чіпану половину буханця він проковтнув би, але наледве дом'яв ще одну скибку хліба.

Та як їм пилася вода! Схильці, з відра.

Складаючи те, що залишилось, у торбину, старий побачив рябого kota, який сидів і вперто дивився на них з цвинтаря. Степан помітив — Грива кинув туди шкурку від сала й покликав:

— Киці-киці...

— Дідуню, що ви робите?

— Або що?

— Та той котяра горобця розірвав!

Грива не спантелився.

— Без kota нам все одно не обійтися. Киці-киці... А що вхопив горобця, то світ так створено.

Рябий кіт не підійшов, шмигонув у кущі.

І, неначе продовжуючи свою думку про світ, старий сказав:

— А торбину треба добре приховати, бо той котик попатрає її. Вилій, хлопче, воду. Прикриємо торбину відром. Він його не скине. Відро важке.

Так і зробили.

Повільно, спроквола згасав ще один день, третій день, відколи вони зійшлися на попелищі.

Сьогодні вони не були такі перевтомлені, як учора.

Степан уже подумував, чи не перейти йому на звалище своєї хати. Дуже туди тягнуло. Але вчора він спостеріг, що коли прямували з Гривою селом, то старий весь час одвертався, аби не дивитись на своє колишнє обійстя. І він старався робити те ж саме, дивився вбік, а чи собі під ноги. Проте зараз його тягнуло туди і він згадував свою хату над дорогою. Стару кривобоку глиняну хижку з низькою стелею, з вінками цибулі над призьбою і

з пучечками якогось зілля під сволоком. Його хата була внизу, на Глиняках, а Гривина вище, майже на Городищі.

— Подай-но пилку,— збудив старий хлопця.

Пилка й сокира лежали під куренем. Він подав, і Грива спробував пилку-поперечку пальцями.

— Не розведена, та де пильника візьмеш. На тобі пилку, а я візьму сокиру, й ходімо.

Хлопець і знав і не знав, що замислив старий. А той із сокирою на плечі вже спрямувався на цвинтар. Ступив і тут же роздумав: повернув назад і пішов зовсім у протилежний бік. Степан поплівся за ним. Обігнувши майдан, через пастовень вони вийшли до потоку і, стрибаючи по камінцях, не даючи круга до кладки, перебрели на той бік, спадом горба вступили в дубину.

Скраю лісок був молодий. Вони в ньому не спинилися. Листя на дубині держалося цуцко. Воно як бляшане й наче пофарбоване.

Степан упізнав те місце, де він стояв із конем, обернувся, зиркнув на село. Він побачив на завороті дороги купу різного мотлоху, що його вчора перекинув з воза Грива, побачив — стоїть підвода на Глиняках, коні випряжено, пасуться, а бородатого й хлопця не видно. І віз ще порожній.

А Грива вів його далі. В старому лісі пахло мохом.

Старий ударив сокирою, озвалася луна — чу-ах!

Вони стояли в самісіньких заростях. Грабина аж поспліталася. І серед неї, тичкастої, жилавої, стояла біла береза. Грабина затуляла її з усіх боків і сама дерлася до сонця. А береза вирошла ще вище. Вона була тонка й висока. І десь там, над грабиною, тремтіло її вже золоте листя, звисаючу на довгому й тоненькому гіллі, як на галісці.¹

Старий, відкрутнувшись до грабини, ще раз ударив обухом по березі, не сильно, навіть і знаку не було.

— Як ти думаєш, годиться? — спитав він і глянув на хлопця.

А Степан бачив, як береза затремтіла білим вершечком, і луна, скотившись аж у долину, мовби вернулася назад і сказала його грудям — гу-ах!

— Така якраз годиться,— сказав Грива й почав розмахувати сокирою, прорубувати грабину, щоб можна було підійти до берези.

Вони різали її — старий, стоячи навколішках, а Степан схильці. Взяли майже при самому корені. Пилка була тупа. Не різала, а шмуляла. Посипалася тирса, біла й сира, хлопцеві на ноги, старому на коліна. Вона запахла соком, який уже перебродив.

¹ Г а л і с к а — святкове деревце, прикрашене стрічками й квітами.

Запахла густо й тягуче. Вони дуже часто перепочивали. І хлопець не зважувався здіймати голову вгору. Береза не тремтіла, але йому здавалося, що її самісінький вершечок — золотий — весь час тремтить.

Старому набридло пмуляти тупою пилкою. Заболіло коліно й заломило в крижах. Він встав, узявся за сокиру й, не виймаючи пилки, яка дійшла майже до середини, почав підрубувати березу. Йому треба було спершу хекнути, щоб зі всією силою загнати сокиру в березу. Летіли тріски. І луни, наздоганяючи одна одну, витворювали гук — гу-ах!

Хлопець став на коліна, щоб перепочити. Тепер береза не тільки тремтіла, вона здригалася. Від кореня й до вершечка. Старий помітив, що пилці стало зовсім вільно, відкинув сокиру, і вони взялися за ручку поперечки. І тупа пилка задзижчала. І їм знову — хлопцеві на ноги, а старому на коліна — посипалася біла тирса, густо й тягуче пахнучи.

З кожним рухом пилки, з кожним новим гарчанням її тупих зубців береза клінно й невпинно поволеньки хилилася. І стояв металевий подзвін тупої пилки. А береза хилилася майже непомітно. Хлопець думав, що вона все ще стоїть високо й рівно, пануючи над грабиною.

— Пускай пилку! — гукнув старий.

Хлопець ледве встиг одскочити. В той же час тріснуло, і береза простягнулася, зависши верхів'ям на жилавій грабині.

Вони розробили її швидко. Старий махнув кілька разів сокирою, стявши пруття, що було під короною, а верха вони відпиляли пилкою. Верх їм ні до чого...

Не перепочиваючи, Грива потягнув березу, держачи обіруч за відземок. «З неї могла б вийти добряча кроква. Тоншого кінця навіть довелося б відрізати», — подумав собі.

Він вихопив її з гущавини, і тепер йому було легше. Поцупивши собі під бік, вправно держачи стовбур важеними руками, поволік лісом. Тонкий кінець берези прорізував рівчачок у мохові, в опалому й струпішломому листі.

А хлопець ішов слідом, скосивши очі на той рівчачок, і ніс пилку й сокиру.

В дубині Грива спробував звалити березу собі на плечі, але гущина заважала, і він поволік її далі. Коли вийшли на узлісся, — схил горба спадав аж до потоку, — старий розвернувся, підгидуючи березою, узяв її посередині, так що вона загойдалася, і, хекнувши, пожбурих з рук. Вона брикціднула і, набираючи швидкості, покотилася вниз, підплигуючи.

Вони стояли на горбі, аж поки вона не спинилася близько потоку.

Стали спускатися й самі, і старий, приставивши долоню дашком до очей, сказав:

— Не бійсь, він з мого обійстя цеглу бере? А таки з мого! — І відповів сам собі: — Ну й лихо з ним! Не видирати ж.

Степанові було ще байдужіше. Він обігнав старого і, похлоп'ячому радіючи, побіг з горба, тримаючи пилку й сокиру в розкинутих, як крила, руках. Він летів, аж йому дух забивало, злетів, кинув сокирою і пилкою об землю, сів на березового кругляка й задивився в далеч. За зеленою дубиною тягнувся ліс, беручись багрянцем, в осінній задумі. На нього тихо спало надвечір'я, і хлопець угадував, як там, у кущах, уже темно зараз.

Старий кор'ячкувато сповзав схилом, заточувався і, щоб не впасти, намагався ступати боком, спочатку опускаючи одну ногу на намацаний горбочок, потім другу. Діставшись краю схилу, старий не втримався і побіг навмання, як хлопець, забувши про обережність. І Степанові було весело на нього дивитися, як він по-чудернацькому перебирає ногами; простягнувши руки вперед, неначе хоче вхопитися за повітря. З голови йому злетіла шапка, і він ледве стримався на березі потоку.

Хлопець розсміявся.

— І чого б оце я зубами торгував? — понуристо проказав старий, відхекуючись. Вернувся, підняв шапку, а тоді й самому стало смішно. І його добрі котики посмикували куценькими хвостиками над розтуленим ротом.— Аж отут заболіло,— і він, зігнувшись, торкнувся рукою вище коліна.

— Ви як стріла,— сказав хлопець.

— Сам ти стріла. Вставай і понесли.

— Посидьте, дідуно.

— Нема коли.

Вони обережно підтягли кругляка до потоку. Хлопець притримував за тонкий кінець, а Грива зсунувся в потік, плюхнув чобітьми у воду, не дивлячись, є камінець чи нема, піднатужився, гукнув: «Пускай!» — і поволік березу на той берег. Йому було важко з нею. Степан, не гаючись, кинувся за Гривою, став пособляти йому.

Аж коли вони перетягли березу через потік, Грива всівся на неї, щоб перепочити, а хлопець мусив вернутися по пилку та сокиру.

Гриві не сиділося. Він встав, підняв кругляка й хотів сам собі завдати на плечі. Тут йому нічого не заважало, як у лісі. Він і завдав, і поніс, злегка заточуючись.

Але довга сира береза присаджувала його до землі. В старого не було сили. А колись же він не такі оцвеньки тягав на своїх

плечах. І старий, потупцювавши на одному місці, скинув березу на землю.

— Де ти там з пилкою? Давай відріжемо! — забурчав він, сердячись і нервуючись.

Степан біг, він не барився. Але коли наспів із пилкою, старий сидів на круглякові, дивився собі під ноги і час від часу спльовував.

Потім він підбив шапку на потилицю, підвівся і став міряти березу п'ядями, ставлячи пальці на всю широчінь. П'ядь — чверть метра.

— Ну й довга, — проказав він. — Вісімдесят і п'ять п'ядей на чверть метра. Ану, порахуй, — і сам прикидав в умі.

Степан не вмів множити в умі такі великі цифри. Він підставив під вісімдесят п'ять двадцять п'ять, уявив собі під ними рисочку і шепотів: «П'ять на п'ять — двадцять п'ять. П'ять пішмо...»

А в старого це виходило простіше: вісім з половиною на два — сімнадцять, а тоді додати...

— Ну, скільки буде? Та ти зубами торгувати гаразд. Двадцять один з п'яддю. Ото платва! Шість відріжемо, вкопається у землю, якраз добре. — І він заходився виміряти шість метрів, ставлячи, як і раніше, пальці на всю ширину. Відміряв, позначив пігтем, кресонувши ним по білій корі.

Вони відчикрижили тих шість метрів не передихаючи. Береза була без сучечка. Кружальця наростали щороку рівномірно, виливаючись низу вгору. Скільки це треба було мати сили й моці, щоб гонити соки на таку високу високість! Але вона була молода й одиначка, як дівка на виданні, й росла серед пружистої грабини.

— Поперечку донесеш? — спитався старий.

Хлопець відразу ж почав смикати за утинок.

— Не квапся, як з козами... Надриватися не треба, — він звів утинок на попа, допоміг завдати хлопцеві на плече. — Втримуй обіруч.

— А пилка й сокира?

— Пішов, — сказав йому старий.

Хлопцеві не було важко, але він розставляв ноги, як Грива, ступаючи твердо й зосереджено. І йому навіть було добре нести березу, і він радів цій нелегкій ноші, яка з кожним кроком врізалась йому в плече.

Дід устромив сокиру собі за пояс, пилку поклав збоку. Тоді теж поставив одземонок на попа, підставив під нього плече, і в ту мить, коли одземонок ліг на нього, він, пригнувшись, підхопив пилку, рвучко випростався, підгигнув березу, щоб лягла зручні-

ше, і рушив уперед. Він примітив, що Степан хоч і відійшов далеченько, але пристає і поперечка таки присаджує його.

Наздогнавши хлопця, мовив:

— Кинь. Я потім заберу. Кинь і візьми в мене пилку.

Але Степан не спинявся, ніс утинок далі, не слухаючи діда.

Грива обігнав його. Притримуючи однією рукою відземка, він ступав широко. Відземок лежав на його плечі наче прикипілий, а в другій руці погойдувалася пилка.

Хлопець не міг, не смів і не хотів кинути свою березу на півшляху. І коли дід пішов попереду, Степанові начеб полегшало. І він, чвалаючи, наздоганяв діда, але наздогнати його не зміг.

Грива звалив свою ношу перед куренем, відкинув пилку й оглянувся.

— Таки доніс? — вимовив напівсердито і, крутнувшись, підбіг до хлопця й зняв утинок з його плечей.

Степан став витирати лоба підшивкою кашкета. Піт аж цюркотів. І хлопець стояв, наче вмитий. Але його очі не були втомлені, а чи злі. Вони були вологі й світилися. Він розстебнув комірць брудної сорочки і робив кашкетом на свої змокрілі груди вітер.

Спітнів і Грива. Зняв шанку, волосся поприлипало до черепа — змокріла мерва.

Потім вони посідали. Кожен на тому, що приніс. І старий забув витягти сокиру з-за пояса.

А вже заходило сонце, заходило там, за Глиняками, на відкіді села. І зовсім нишк вітер. Але з-за їхніх спин, з-за двинтаря, з півночі потягувало вогкістю й холодом, хоч вони цього й не відчували.

Старий не знав ще, чи їм братися за хрест зараз, чи зачекати до ранку. Він не міг зважитися. Але згадавши, що на них чекає землянка, про яку стільки наговорено хлопцеві, що осінь пора непевна і що тільки відкладений сир добрий, він звівся на ноги.

— Перетомився, хлопче? — спитав Грива і підморгнув йому. — Помучимось ще трохи.

А Степанові справді хотілося посидіти. Йому тинькотіло в колінах і так добре було сидіти на березі й дивитися, як заходить сонце, як червоно палає захід, а з усіх інших боків повільно й тихо насувається темрява. І він спитався, аби втримати Гриву від роботи:

— А що ви, дідуню, мали вчора ще мені сказати?

— Ти поки посидь, спочивай, я сам поміркую,— промовив старий, начеб угадуючи Степанові схотінки. І він зачав знову виміряти п'ядями свого відземка, відміряв і мурмотів щось собі під вуса. Вийняв ножика і вже не нігтем, а ножиком зробив познач-

ку, де буде прибито поперечку. Потім він, не зганяючи хлопця з місця, п'яддо виміряв глибину утинка, знову нарізав карб ножиком на відземкові.— Тут і проріжемо,— сказав собі у вуса й глянув на Степана:— Давай пилку, шурнемо зо два рази— й ти вільний.

Хлопець неохоче встав, потягнувся. Його так і поривало сісти, а чи зайти в курінь, звалитися й заснути. Але, потягуючись, він одігнав своє бажання. Взяв пилку— старий уже стояв на колінах і показував своїм пальцем, який не згинався:

— Ось тут.

Він натиснув на пилку, щоб не скакала по корі, і зубці врізалися в березу.

— Пускай до мене вільно і не переважуй на свій бік. Треба рівенько,— повчав дід.

Пилка сичала і дзижчала.

Щоб заохотити Степана, який потягував пилку, приплющивши очі, старий сказав:

— А хотів я оповісти тобі про сіножать.

І Степан одразу спинився, гадаючи, що можна перепочити.

— Зараз ні, колись,— сказав старий.

Пилка знову засичала і задзижчала.

— Годі, годі,— і старий підняв угору пилку.— От, один проріз уже є. Почекай-но, я ще заміряю, щоб не обмилитися.— І він ще раз міряв глибину утинка на самісінькій середині, де зробив позначку ножиком.

Хлопця брала нетерплячка покінчити з тим хрестом. І коли вони скінчили з другим прорізом, він пожбурих пилкою.

— Ти підніми й поклади її рівенько під курінь,— наказав Грива.— Вона ще не раз нас виручить,— а сам узявся за сокиру, щоб видовбати між прорізами проруб. Він намагався легко цюкати сокирою, не розмахуючись.— Цвяхів, латняків дістань,— не давав він посидіти Степанові, який вгніздився на горбочку.

— Вони ж були. Я ж приніс,— буркнув хлопець.

— То знайди і вирівняй. Штук із п'ять. Вечір ось-ось вхопить за очі.

Хлопець сплюнув, піднявся. Знайшов каміння, на якому розправляв цвяхи. І цвяхи там лежали купкою. Він заглемав камінцем об камінець, вирівнюючи їх. Цвяхи були обпалені й випрямлялися легко.

— Може б, його клямрою¹,— почув він Гривине, але вдав, що не чує.

¹ К л я м р а — скоба.

Грива не згадав про клямру вдруге. Він покінчив з прорубом, вхопив утинок і став приміряти його. Утинок був грубоватенький. Він відміряв, зробив карб нігтем і підтесав з двох боків. Так воно й держатиметься ліпше. Тепер утинок, якби вдарити обухом, щільно зайшов би у проруб. Але тут Грива знову покликав Степана, не давши йому покінчити з цвяхами, бо треба було й на утинкові зробити прорізи.

І коли вони їх зробили, старий сказав:

— А ти надкидався пилкою.

Степан мовчки поніс її до куреня.

Він таки вирівняв п'ять цвяхів — довгих латняків. І коли приніс їх дідові, той уже припасував утинок.

— Ану подерж,— муркнув старий.

Хлопець узявся за кінчик утинка. Грива міцно садонув обухом, і утинок став поперечкою.

Раніше старий всяку роботу робив мовчки, а тепер закидав слово за словом, неначе попереджував Степана, що роботи залишилося небагато, ще трохи — і кінець.

— Заб'ємо цвяхи. Вони не зігнуться?

— А чого їм гнутися? — буркнув Степан.

— Заб'ємо цвяхи,— вів Грива,— обтешемо кінця, щоб був гострий, і, може, ще нині й поставимо на могилі,— він встромив одного цвяха кінчиком собі до рота й посмоктав його, а тоді, ткнувши до рота іншого, поставив, приміряючись, як його вдарити по голові. Хлопець дивився, як він буде забивати цвяха.

В ту мить, коли Грива підняв над головою сокиру, спрямовуючи її обухом, почувся постріл. Голосно ляснув у легких сутінках. І за потоком, у лісі, пакнула луна.

Старий і хлопець поставали. Але вже знову було тихо. І старий так і стояв із занесеною вгору сокирою. Його рука не хитнулася. І цвях стримів йому з рота. А хлопець поводив навколо гострими очима, які ні на чому не могли спинитися.

Грива опустил сокиру. Всівся. Цвях, що він його примірював, лежав збоку на землі. Забувши за нього, старий висмикнув того, що був у роті, не довго приміряючись, вбив у поперечку. Він брав цвяхи в рот, посмоктавав їх і швидко забивав, приганяючи поперечку.

А Степан, так нічого й не побачивши, сів навпроти діда.

Такий час, що стрілянина невидовижу. І вони й не обмовилися про той постріл.

— Вломи собі хліба,— сказав старий, забивши цвяхи і пробуючи руками поперечку.— Коли ту картоплю пектимем?

Степанові хотілося їсти, але він, вставши на ноги, бо Грива теж устав, не пішов у курінь.

У сутінках біла береза лежала ще білішим хрестом.

Грива лагодився його підгесати. Гострий кінець глибоко увійде в трохи прокопане згарище, закладеться камінням, втопчеться землею, і хрест стоятиме непорушно.

Степан подумував, чи раніше розкласти вогнище, чи піти по картоплю. Хліб, сало і печена картопля — йому посмоктувало під ложечкою.

Але старий не встиг підняти сокиру, а хлопець не встиг зрушитися з місця — почувся порицування чобіт і шелест. Вони обернулися, пошідіймавши голови.

До них ішов Василь, Гривин зять. Автомат на шиї. Кучерявий чуб, буйний — хвилька на хвильку, і ті хвильки чорняво-чорні.

Він підійшов зовсім близько. Високий дуб, що вихитується. Пістолет з лівого боку, в блискучій кобурі, за поясом пілотка-піріжок і гранати-лимонки, а одна — макогоном — виглядає в халяви.

— Це ви тут? Добрий вечір! — гукнув Василь, і його обличчя з м'ясистим носом пашіло.

Він був великий. І все на ньому було велике. Чуб, у якому можна заплутатись, лоб, виставлений наперед, брови дугами, очі — дві сливи, і товсті губи, і широкий рот, і сторчаком підборіддя з ямочкою. Це обличчя з грубими обрисами дуже пасувало йому. І його довгаста голова на міцній шиї, на широких плечах, і його довгі важкі руки, і такі ж ноги, на яких він стояв, погойдуючись і виставивши колесом груди, робили його кременним і мужнім.

Степанові він здавався гарним, саме таким він собі й уявляв його, саме таким і хотів побачити, стовбичачи три дні тому коло Гривиних воріт.

Хлопець не зводив з нього очей.

А старий запитав:

— Ти стріляв, Василю?

І Василь відповів:

— Я.

Загуркотіла підвода.

— Поїхав, — докинув Василь.

Старий і хлопець наслухали, як гуркоче підвода, як скрипить віз і як коні б'ють копитами. Підвода втікала.

— Цей пацан мені сказав, що якийсь старий із хлопцем тут, мають курінь і роблять могилу. Я відразу подумав, що це ви, тату. А ти чий? — хитнув головою до Степана.

— Воронюків, — відказав замість хлопця старий.

— А-а... — злетіло з Василевих уст. — В хрестик бавитесь?

— Поможеш нам донести,— сказав тесть.— Там наші всі,— і його слова тремтіли.

— Де?! — крикнув Василь.

— Під церквою, Василю. І мати, й Улянка, і мала... й мала,— проказав старий.

Василь не слухав його. Він хитнувся, ступив від цвинтаря, пішов майданом. Він ішов швидше й швидше, а потім побіг. І на ньому побрязкувала зброя.

Старий, а за ним і Степан подалися назирцем.

Могила стояла чорна й широка.

Стриміли рештки церковної огорожі, під якою нарізувано дерев.

І Степан побачив: великий Василь не став обходити похилу огорожу, перемахнув через неї, не доторкнувшись рукою. Він спинився перед могилою, він упав на неї, розкинувши свої довгі й важкі руки, ніби хотів обняти чорну й широку могилу.

Старий зупинився оддалік. Поряд з ним став хлопець.

Тихий вечір висіяв перші й одинокі зорі — далекі, маленькі. Тихо ходив вітер — вільно між землею і небом. З двох старих дуплистих лип, що стояли колись перед брамою, якої тепер не було, вишугнули кажани, і гусла темрява.

Хлопець бачив: великий Василь підкинувся на могилі й знову приліг, розвівши руки ще ширше. Він почув: великий Василь ридав.

Чорна й широка могила плакала, стогнала й ворушилася.

— Уляно! Улясю... І ти, до-ню мо-я маленька!..

Василь голос став тоненьким, він ридав, як жінка.

І коли великий Василь почав скидатися, наче риба, викинута на берег, і коли він став зовсім малий, старий узяв хлопця за плече і сказав:

— Ходімо.

Вони дійшли до куреня. Взялися за довгого й великого хреста і, щоб він не заважав, щоб поночі не спіткнутися об нього, поволеньки підтягли під курінь, поклали його боком.

Грива заторохтів відром. З куреня виплигнув кіт, але тепер годі було добрати, чи він рябий, чи зовсім чорний.

— А що я казав,— обізвася Степан.

Грива тупнув на kota, хоч він уже й зник.

— Я піду по воду, а ти розклади ватру і вкопай картоплі,— сказав дід, чіпляючи торбу бородатого над входом у курінь.

Степан заходився з вогнем. Віхоть соломи, хмиз під руками, от тільки кресало — скісок серпа — не дуже слухалося його. Але іскра черкнула, губка зайнялася. Він розпалив її, і спалахнув вогник, і полізло полум'я, і хмиз затріщав. Він наклав багато

хмизу, щоб встигнути вкопати картоплі і щоб багаття не згасло. І коли йшов з городником, то пильно подивився на почеплену торбину, а потім йому здалося, що рябий кіт її все одно дістане, де б вона не лежала, тому взяв і закинув собі на плечі.

Коли Степан вернувся — хмиз догоряв. Почулася важка хода старого. Запоравши картоплю, вони посідали коло вогнища. Торбина лягла між ними. І Грива здивувався, нащо Степан зняв її.

— Добувай хліб, не стидайся,— сказав він.

— Я від рябого кота...— пояснював Степан.

— А він, видко, такий, що добрався б. Я теж про це подумав. А Василь не йшов.

Вогнище гріло їх обох, якихось надто насторожених і збуджених. Вони сиділи похнюпившись, так, ніби мали й хотіли про щось балакати, але ця балачка ніяк не могла зав'язатися.

Старий клав хмиз у вогнище. І Степан теж підкладав. А мовчання не згоряло.

Тихо підійшов Василь. Зняв автомата з грудей. Сів і собі коло вогнища, поклавши автомат на коліна, дулом на курінь.

— Прийми його,— сказав старий.

— Боїшся? — спитав Василь, поклавши на автомата руки.— А я стріляв би, стріляв би! І я буду їх стріляти!

— А мертвих не піднімеш,— озвався старий.

— Що ти хочеш цим сказати?

— А мертвих не піднімеш,— повторив тесть.

— Я покажу їм пекло. Ви ще побачите.

— Де коні? — спитався старий тихо.

— Коні є. Ми зараз поїдемо, і ти поїдеш...

— Я звідси нікуди не поїду,— обірвав його старий.— Село не може пропасти.

— Воно вже пропало.

— А ми з тобою живі, а він? — хитнув Грива головою на Степана.

— Батьку,— сказав Василь.— Перекусити у вас є що?

— Є хліб і сало. Допікається картопля.

— Давайте хліб і сало. І ви зі мною, бо час не жде,— і він незграбно завис над торбою.

Василь вийняв блискучу фінку і вистругав собі шпичака. Відрізав сала і настромив на шпичака. Тоді присів навколішках перед багаттям, щоб підсмажити сало. Все це він робив повільно, не кваплячись, знаючись на цьому. Сало закапало у вогонь, краплі синьо спалахували.

Степан чинів над зібганою торбиною. Він чомусь дивився не на хліб і на сало, а на розтрушені крихти, визбираючи їх своїми очима.

Сів і Грива, сів як і раніше, навпроти хлопця. Поклав на півбуханця відкраяні скибки хліба, на них — сало, подав усе це Степанові, а сам узяв пожмакану торбину, витрусив крихти на долоню і сипонув їх пташкам. Тріпнувши торбиною, розстелив її, кивнув хлопцеві, щоб поклав припаси й не держав їх у руках.

Старий пужалном вигрїб картоплю з жару.

Степан підклав грубенького ломачця у вогонь.

Вони обирали картоплю, ламали її навпіл і клали на торбину поруч з хлібом і салом. Навчений Гривою, хлопець робив це старанно і зосереджено.

У темряві вечора, коли тіні лягали на його руки, а відблиски полум'я відбивалися на грудях, час від часу було видно його очі, заволочені туманцем. І ті заволочені осугою очі спостерігали, як мовчки, неквапливо, але добре вечеряють старий із хлопцем, як із розстеленої торбини все зникає, як підбираються дрібочки й крихти. І Василь не заважав їм.

Він підклав хмизу — знялося полум'я. І Степан, дивлячись скося, спостеріг, що Василеве обличчя було схоже на застиглий віск, зелено-жовтувате. Це був знову той самий Василь, що прийшов зненацька і якого хлопцеві так хотілося бачити.

— А де той свисток, батьку, що ти обіцяв? — спитався Василь.

Грива, мабуть, аж ніяк не чекав на це запитання. Невже про все перемовлено і нема важливішого? І він барився відповідати, струснув з торбини на долоню крихти, вклав у торбину цілушку, яка залишилася по вечері, піднявся, сипонув кришки на мураву й, глянувши на зятя, перевів погляд на вогник:

— Там... — А помовчавши: — Їх усіх пожер вогонь, нехай і його.

— Як же їх? Ти бачив? Ми вантажили боєприпаси на підводу, як стала заграва. Ти відразу пішов.

— Я прийшов сюди по всьому. Через ліси, байраками, а вважай верстов зо двадцять.

— Якщо не з гаком, — докинув Василь.

— Він бачив, — старий кивнув на Степана.

І Василь мовби тепер тільки запримітив хлопця, пересів, щоб на нього дивитися.

— Кажі...

Хлопець похилив голову.

— Не можу. Страшно, — сказав він, встав і відійшов од вогнища.

— Не чіпай його, Василю, — проказав старий і звернувся до хлопця: — Йди в курїнь і лягай. Скоро і я прийду.

Степан пішов і сів на купі хмелиння біля буди.

Між тесем і зятем запала коротка мовчанка.

— Їх усіх живцем? — спитався Василь.

— Ще гірше,— прохрипів Грива.

Ватра пригасала. Ніхто не підкидав хмизу. І чувся шелест дерев на цвинтарі і шерхіт кущів.

— Ми довели ці боєприпаси,— казав Василь.— Була сутичка, довелося петляти, тому я припізнився.

— А ми думаємо копати землянку,— казав Грива.— Завтра й почнемо. Треба квапитися, поки сухо.

— Завтра не почнеш, батьку.

— А то ж чого? — і, не чекаючи, що скаже зять: — Де ті коні, нам лісу треба.

— Коні будуть. Вони стоять. Але нині ти мусиш допомогти.

— Я застарий, Василю. І хлопець на моїх руках. Сирота.

— Хлопець переспить.

Степан чув їхню розмову і боявся дихнути.

Але Василь примовк, і не обзивався Грива. Повівав вітер — жевріло багаття. Вітер влягався, і багаття гасло. Стелився шелест, і вставав шурхіт.

— Нам не тільки землянку треба. Зима питає про хліб і чи взутий,— казав старий, і його голос відлітав з шелестом дерев і шурхотом листя.

— Ми маємо напасти на Заложинці,— сказав Василь. Дунув вітер, і багаття зажевріло.

— І про коней треба подумати. Треба подумати не тільки, де їх поставити.

— Я прийшов сюди з хлопцями. Хлопці чекають у старому лісі, за дубиною.

— Чого ж ви не приїхали сюди?

— Ще було видно.

— Скільки вас?

— П'ять.

— Мало.

— З тобою буде шість, батьку. У нас два кулемети. На кожного по автомату.

— Коли ви думаєте напасти?

— Вдосвіта... Ми нападємо вдосвіта, коли вони й не сподіватимуться.

І було так: промовляв Грива — ватра згасала, і ливув шелест дерев, і шурхотіло листя, промовляв Василь — вітер роздмухував ватру, і вона жевріла.

— А хто вас веде?

— Гаплик.

- Я такого не знаю.
- Знаєш, той, що був кушніром.
- Так то ж Гордій, Гордій...
- А тепер Гаплик,— обірвав його Василь.

Степан чув про Заложинці, але ніколи там не був. Це велике село. Там млин, і туди їздили молоти муку. Тепер у Заложинцях комендатура. Кажуть, що вона в школі, бо школа там велика.

— Я знаю Гордія. Добрий чоловік і пуцящий кушнір. Ти бач, які кожухи шиє! А що я маю робити?

— Стерегти коней, воза і прикрити наш відступ.

— Коли ви рушаєте?

— Скоро й рушимо. Чекай тут. Іншої дороги, крім нашої, на Заложинці нема. Потім завернемо в ліс. Та ти ж знаєш.

— Знаю,— сказав Грива.

На Василеві брязкнула зброя. Він пішов. І коли пішов, вітер уже не зміг роздмухати ватру. А старий сидів на горбочку, держачи в руці вишневе пужално. І хлопець чекав на нього, скулившись при вході до буди.

Потім Грива встав, підступив до ватри, чогось постояв над нею. Відійшов за курінь. Потім напився води. І знову стояв, задерши голову до неба. А тоді цьвохнув батіжком і встромив пужално за халяву.

— Ти, маро, чого не спиш? — налетів він на хлопця.

— Ви мене не візьмете, дідуню?

— Ти все чув?

— Чув.

— Кажи, що не чув.

— Я нічого не чув, дідуню.

— Отак,— притакнув старий.— Лізь у солому, вгрієшся, заєнеш, незчуєшся, як я буду тут. Цілушка є. Не пропадеш.

— А я б теж міг коней постерегти.

— Но-но, ти не дурій і не думай іти за нами назирці! — він загнав Степана в курінь. І сам поліз за ним.

Вони прилягли. Старий скинув шапку й хотів підкласти її хлопцеві під голову, але, згадавши, що вона йому потрібна, знову насунув її.

— Розкажіть мені що-небудь, дідуню.

— А що я тобі розкажу?

Хлопець притулився до нього і сказав:

— Мені страшно за вас.

— Отакої,— промимрив дід, і його рука лягла хлопцеві на плече.

— Я не знаю чого, але страшно, дідуню. Мені зовсім не було страшно, коли я повів коя в дубину...

— Ти ні про що таке не думай. Я ж у напад не піду. Ти заснеш,— він погладив хлопця по спині. Пальці його рук відшукали хлоп'ячу потилицю і погладили кіски.— Ось що я тобі розкажу: нехай тобі присниться гарний сон. У нас з тобою роботи — тільки встигай. Але ми матимемо коні. І ліс нам не треба буде тягати на плечах, як ми нині тягли березу.

— Я вже великий, дідуню.

— Ти ще виростеш.

— І тоді не буде війни?

— Я цього не знаю.

Гриві щось почулося, він прийняв з хлопця руку й став наслуховувати.

— Кругом тихо, дідуню. Ще є час. Розкажіть мені про сінокіс. Ви ж обіцяли.

— Та то пусте, хлопче. Вернуся й колись розкажу. Та ми ж з тобою сіно коситимем. Знаєш, які на наших сіножатах сіна ростуть,— сказав Грива і, піднявшись, вийшов з куреня.

А Степан не спить і думає: «Дід поїде, дід мусить їхати... А коли діда вб'ють? Що буде тоді? Куди мені подітися? Куди?» І йому хочеться вибратися з куреня і просити Гриву, щоб він нікуди не їхав, щоб не покидав його. І він думає: «Де той Василь з'явся, навіщо він приходив?» І хлопець сердиться на себе за те, що не виріс, що йому не можна робити що хочеться.

Грива підступає й мовчки заглядає в курінь.

Хлопець бачить його, незугарного, кострубатистого, але мовчить.

І старий нишком відходить, нашіптуючи: «Спить. Заснув. От і добре».

А Степанові хочеться крикнути: «Я не сплю. Я не засну, дідуню. Нізащо!»

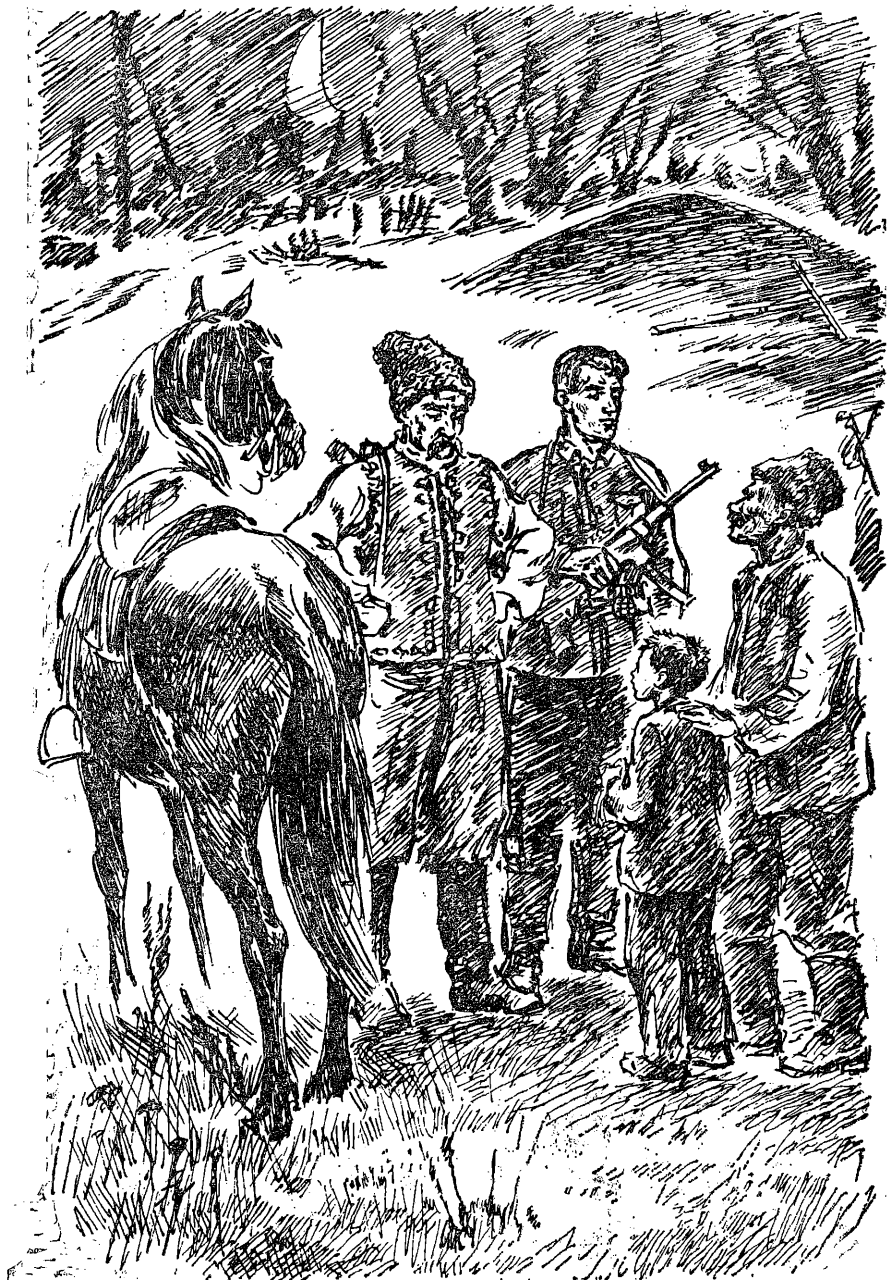
Грива чекає й сердиться: «І чого вони не їдуть?»

Зайшла ніч.

Хлопець чує найменший шелест. Він чує, як десь ступає кінь і як хтось іде. Він не може влжати, спинається на коліна, рачкує, боячись, щоб не шелеснути, і ховається за купою хмелиння, яке лежить при вході. Його ніхто не бачить. Тим, що підоспіли, не до нього. І Гриві зараз теж не до нього.

З коня сплигує високий і дебелий, у цивільному, в кожушаний жилетці. І Степан здогадується, що краї цієї жилетки вишиті, вицяцьковані. Він подає Гриві руку, як старому знайомому.

— Топчемо ряс? — І голос його не втихав, так і стоїть.

— Ну й Гаплик! — каже Грива. І Гривин голос теж не розходитьсь.

— Гаплик на шию фашистам, — жартує Василь.

Їх троє під куренем, а хлопцеві здається, що дуже багато. І вони сильні. Гаплик стоїть, як вежа. Ще не зима, а в нього шапка, як і в старого. Тільки не така, смушкова, із заломом. Він не обвішаний зброєю, як Василь. Короткий автомат на плечі, дулом донизу. А штани в нього заправлені в чоботи, і чоботи з високими халявами, під самісінькі коліна. Та найкраще в нього — вуса. Не дідові котики, — пишні, закручені. Кінь, з якого він сплигнув і якого ніхто не тримає, стоїть і стриже вухами.

— Повоюємо, Гриво, — каже Гаплик. — Ти дивись, де він? Сховався в курені. Чи тобі спасівка?

— Як треба, то треба. Де наше не пропадало, Гордію.

Хлопець пантрує, щоб не пропустити жодного слова.

Гаплик понурився, крутнув одного свого вуса.

— Бачу, нелегко тобі, друже.

— А тобі, Гордію?

Гаплик понурився ще дужче.

— Ми партизани.

— Зате нас і спалюють, — обізвався Грива.

Гаплик виставив наперед ногу й зазирнув Гриві в очі.

— Нас спалюють, а ми стаємо хмарою, щоб бити громом.

— А мертвих все одно не піднімеш.

— А без хмари й земля не вродить.

— А мертвих все одно не піднімеш, Гордію.

— Мертвих не піднімеш — нові народяться. Ну, побалакали й пора. Чи не так, Василю? — звернувся Гаплик до Василя, який стояв мовчки, а Гриву турнув у плече. — Нові народяться, і мені треба їх усіх кожухами обшити. Ото роботи буде...

— Вже йду, — сказав старий. — Ось погляну в курінь і йду. Там у мене хлопець.

— Він, мабуть, давно спить, батьку! — перепиняв його Василь.

І Степан не стримався, вигукнув:

— Я не сплю!

Гаплик покосився на Василя, Василь на старого. Василь, звісно, й не обмовився перед Гапликом про хлопця.

— Якщо не спиш, то виходь. Де ти там? — покликав Гаплик.

Зашербуртіло хмелиння, й Степан виліз із куреня.

— Та ти хоч куди, з тобою можна у вогонь і в воду. Хочеш німця бити?

— А чого ж? — відказав Степан.

— Йому автомат, на коня і в бій. Хіба не я кавав: нові народяться? Як тебе звати, хлопче?

— Степаном, — не знав, чи той Гаплик жартує, чи каже навсправжки.

— Ану, підійди ближче, Степане.

Хлопець підійшов зовсім близько до Гаплика, не знаючи, що йому від нього треба. Від Гаплика пахло тютюном і лісом. Він узяв своїми руками хлопця під пахви й раптом підніс Степана над землею і поставив на ноги.

— Хе, та ти ще заслабкий у кості, — сказав він, — і кінь твій ще не виріс.

І хлопець не мав йому що сказати. А Грива захистив його:

— Він у нас на розум гострий.

— Розумака, — сказав Гаплик і легко поклав руку на хлопчаче плече. — Якщо ти розумака, то йди і спи, щоб завтра голова не боліла. Я приїду і спитаюся.

Степан подивився, як Гаплик вставив ногу в стремено, як вріс у сидло, й подумав: «Я піду в курінь, але спати все одно не буду, як ви собі хочете».

Грива спровадив хлопця в курінь і загорнув отвір бадиллям.

З ним ніхто не попрощався. Навіть старий. Хіба коли вижджають звечора на косовицю, то прощаються?

Гаплик на коні, тесь із зятем пішки ще не дійшли до дороги над пастівнем, як Степан вислизнув з куреня. Він не побоювався, що старий може вернутися. Пішов назирці, прихилиючись, а потім ліг на землю.

Небо зоряне, але ніч невидна.

Хоч і поквапився хлопець, та припізнився. Там, на шляху, вже рушила підвода, і він не міг розрізнити, скільки їх сиділо на возі. А двох верхівців бачив добре. Крім Гаплика, ще один. Перший, мабуть Гаплик, їхав попереду. За ним підвода. А тоді другий вершник. Хлопець дивився на них, напружуючи зір, а вони сутеніли, як силуети.

«Тільки б не рипів віз. Чи вони змастили колеса? Тільки б коні не стукотіли копитами», — думав Степан.

Силуети рухалися тихо і швидко. І вершник попереду, і підвода, і вершник позаду ніби пливли водою.

Він, піднявшись на руках, навкарачки посунувся ще далі, потім зіп'явся на увесь свій зріст. Вершники й підвода злилися в одну купу. І та купа відмиготіла, розтанула в темряві.

Хлопець протер очі кулаком. Нема Гаплика. Нема Гриви. Нема нікого. Він сам один. Чорніє курінь. І цвиґав вітер, — йому ні за що зачепитися.

«Вони всі були тут недавно, щойно, — думає хлопець. — І їх уже нема. Як же так? А я хочу бути з ними. І ні з ким іншим. От якби

вони загадали мені якусь роботу. Я б робив і думав про них. А так я не знаю, куди подітися».

Хлопець стояв, малий під великим небом.

«Їх поб'ють»,— шепнув хтось у праве вухо.

«Їх не можуть побити»,— шепнув хтось у ліве.

Його обпав страх. Правою рукою він відпручнувся направоруч. Нікого не було. Лівою рукою він відпручнувся наліворуч. Нікого не було. Він стояв сам. Але його було два — два однакових Степани, які засперечалися, хапаючи один одного за горло.

«Я сказав: їх поб'ють».

«А я кажу тобі: їх не можуть побити».

«Поб'ють. Ти вже зблід».

«Не поб'ють. І мені нема чого полотніти».

«Та ти ж трусишся. Хіба я не знаю, що ти — як та трепета. Йди, йди і сховайся в курінь, зарийся в стерню, в хмелиння»,— той лякливий Степан узяв гору.

І хлопець потяг у курінь, зарився з головою, підкуливши ноги до самісіньких грудей.

«Отак лежи і не дихай»,— казав лякливий Степан.

А того, що йому перечив, хороброго Степана не було. Він зовсім покинув його, стояв під куренем, а чи побіг здоганяти Гаплика й Гриву.

Боячись поворухнутися й перевести подих, хлопець заціпенів. Йому терпили руки, терпили ноги. Він трішки вивільнив руку, на яку навалився, а стерня зашебуртіла так, мовби валився цілий стіжок. З вивільненої руки, з мізинця стала виходити терпкість, ніби зашпори. Голочкою так кіль-кіль...

І тоді хлопець почув шепіт у ліве вухо: «Ти поворушив рукою, і ніщо тобі на голову не звалилося. Розпрям ще й ноги».

Ворухнулася його друга рука.

І той же голос нашіптував: «Це ж шемріт стерні й бадилля. Хіба ти не чуєш?»

Але хлопець знову зарився з головою, затуливши руками вуха й заплющивши очі. Він не хотів нічого чути, не хотів нічого бачити. Лежав, як скулене звірятко. І в його грудях квапно билося серце, ніби хотіло випорснути.

Дужий порив вітру влетів у курінь, і все завихрилося, і хлопець подумав, що його підхопило й несе кудись з куренем. Він уже знав це відчуття. Коли батько з матір'ю йшли кудись у гості, зачинивши його увечері в хаті, він довго не міг заснути. І йому марилося, що відчиняються двері, хтось заходить, гунає віком скрині... Тоді він натягував на себе рядно, скулювався, а потім усе зникало...

Тут він не мав чим укритися. А вітер звихрив над ним солому й бадилля.

Хлопець продер одне око — темно.

«Заплющ»,— сказав лякливий Степан.

Але воно не заплющувалося. Продер друге око — теж темно.

І тоді знадвору, з тим вітром, що ходив по курені, принищкував той Степан, що не боявся.

«Ім же там страшніше, ніж тобі»,— сказав він.

«А хіба я боюся? — спитав сам себе хлопець.— Виберуся із стерня, з хмелиння, розляжуся горілиць і дивитимуся в темряву».

Стерня і хмелиння зашелестіли. Він розлігся. І не стало Степана-боягуза, не було й того хороброго, що поривався наздогнати партизанів. Лежав звичайний собі Степан, босий, з закинутими за голову руками.

«Я думатиму про них, і так я буду з ними,— снувалося в голові.— Кажуть, що коли про когось довго думати і дуже хотіти добра, то йому пощастить. Я буду довго думати і дуже хотіти, щоб вони розбили комендатуру. От дурний! Чому я ні разу не попросився з батьком до млина. Я б знав, де ті Заложинці. Вони далеко. Але туди веде наша дорога. А я чув: казано, що звернути в ліс. Лісом їм не страшно. Кожне дерево, як партизан. Мабуть, що вони звернули в ліс. Нехай їдуть. Нехай доберуться до тих Заложинців. Там вони розподіляться. І мій Грива держатиме коней, а інші підуть схильці. Їм треба буде зняти вартових. Я чув, я знаю, так воно робиться. А потім вони обіллють комендатуру гасом і закидають гранатами. І все. Нехай знають, гади!.. От коли б так було! Як би мені помолитися, щоб так було?»

В курені зовсім темно і ходить вітер.

«Може, вже світає, а ти розлігся?!» Ця думка підняла його.

Він вийшов з куреня — небо засвітило всі зорі. Вони були жовті і стерегли небо.

— Скоро світатиме,— прошепотів він сам собі.— Подивись, яка впала роса.

Хлопець став перед куренем на коліна, дивився на жовті зорі, і його губи шепотіли:

— Дай їм розбити їх! Дай їм...

А біля куреня стояв прихилений боком березовий хрест.

Вітер дужчав, але до ранку було ще далеко. Він стояв коліньми на росі, а вітер обшмагував його, забираючись під поли піджачини, за шиворіт, у рукави.

Степан змерз, і тоді йому спало на думку: «Та мені ж треба картоплі напекти. Їх багато. І я напечу багато картоплі!» Він аж підстрибнув з цієї думкою.

В його руках з'явився городник. Хлопець кинувся бігти, та тут згадав, що є торбина. Він вернувся. Цілушку хліба поклав за паузу

ху. Цілушку тільки залиш: рябий кіт не дрімає. Відразу прийде, хоч і не видно його.

Степан добіг до грядки. І під зорями, широко дивлячись, знаходив куц за кущиком. І налягав на городника, вивертаючи землю. Його пальці вихоплювали картоплини з землі, як із приску, похапцем. Похапцем кидали в торбину. Він скопав усю грядочку, вибрав усю картоплю. Але повної торбини не накопав. Його руки вишпорили, хотіли наткнутися ще хоч на один кущик. Не було. І коли він впевнився, що викопав усю, тоді закинув торбину на плечі. Його коліна були брудні й мокрі, а руки липкі.

Донісни картоплю, він майнув на цвинтар. Білі кам'яні й чорні дерев'яні хрести розступалися перед ним, коли брав хмиз. Він квапився і думав: «Засвітає, вони розіб'ють німця, вернуться голодні, а картопля не готова». Він продирався, несучи хмиз.

Ватру розклав велику.

«Я картоплю загорну в траву, як Грива»,— подумав. І нарвав трави в рові.

Вогнище розгорілося і погасило зорі.

Тепер він міг і перепочити. Ще підкинув паліччя. І сів на тому місці, де сів Грива. На горбочку, а ноги спустив додолу. Йому стало тепло. Ноги ще трохи сковзнули вниз, вперлися об гривку муравки. І він, незчувшись, як повіки впали на очі, заснув.

Хлопець спав, і йому снилася висока біла береза. Стоїть у гушавині. До її вершечка не дотягнутись оком. І з неї падає жовте листя — капле.

А потім та висока біла береза стала його матір'ю. Вся в білому, як він її ні разу не бачив. А хустина на ній з жовтого березового листя. Його мати тримає у сповитку дитину. До неї підходить стара Гривиха, на ходу витираючи руку об запаску. І Степан знає, що бабуня щойно вибігли з городу.

— Беріть, тітко, онуку,— кажуть Гривисі мати.

— Я зараз, Фросю, зараз,— відказують бабуня, та ніяк не можуть витерти об запаску руки.

— Та візьміть, мамо,— гукає звідкись молода Гривиха. Вона гукає, хоч дитина й не кричить. І молода Гривиха сама збігає з порога.

А Степан стоїть серед двору, все це бачить. Йому хочеться крикнути, що ця дитина мертва, що він сам бачив, як шуцман кинув її в огонь. Але йому щось стало в горлі, і він не може сказати й слова.

А тим часом Грива поганяє коней, держачи в руках вишневе пужално. Заїжджає на подвір'я і каже:

— Ну й намолов я муки... То чого ж ви всі стоїте? Беріть мішки, несіть з воза. Вчиняйте діжу та й печіть паски...

Вибух!

Степанів сон знесло вибухом. Він крикнув, розплющив очі. Вибухи не стихали.

Розриви гранат прошило — та-та-та — з кулеметів. Здалеку. Десь там.

Він побачив ватру, яка дотлівала, і мало не став у неї ногою.

«Почалося, там почалося, а ти заснув. Ти все проспав!»

Хлопчик вимчав на горбок над ровом, зіп'явся на пальці,— там, за селом, де звивалася й запливала за обрїй дорога, вставали глухі вибухи і тріскотнява. Потім він побачив заграву. Вона росла із землі й вишнево розходилася по небу.

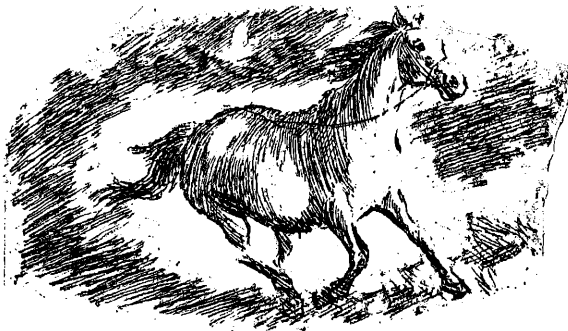
Щойно світало.

— Розбили! Вони розбили комендатуру! Вони розбили її! — загалакав хлопець і закружляв вистрибом.

Він згадав, що треба пекти картоплю. Йому хотілося її пекти. Розлігся на животі й дув на ватру, аж йому засипало попелом очі. Та хлопець не піднявся до тих пір, поки не спалахнуло полум'я.

Затріщав хмиз, і він знову був на горбку.

Заграва розпливалася, стаючи з вишневої рожевою. Там ніби сходило сонце, і було видно далеко й широко.

ДІАНА

Повість

Цуценя привезли досвітком. Марта не бачила й не чула. Вона ще спала. А сон літнього світанку солодкий.

Дівчинка вийшла з веранди — із-за гори Городища, над Ясинецьким лісом сходило сонце. Велике, яскраве, купалося в синьому ставкові, відбивалося й блищало у рясних росах на вишнях і, здавалося, викотившись на трасу, їхало селом. Небо палало, земля вставала.

Дівчинка зняла вгору руки, постояла. Ступила — і руки опустилися: вона мляво, якось непевно збочила на сивий заросений

шпориш, залишивши на ньому свої сліди. В її очах ще досипав сон. Ні тепле червоне проміння, ні зимна роса, яка струсилася на ноги, не могли її пробудити. Скоджурбилася і невтішно притулила руки ліктями до свого худого тіла, вклавши голову в долоні. Була в трусиках, у майці. Білі довгі коси, поплутані й нечесані, спадали на плеченята, пасма закривали обличчя. Марта не знала: коси чи сонячні промені лізуть їй в очі?

Бабуся несла курям і сказала:

— А в нас пущеня.

— Де? — скрикнула дівчинка.

Вона змахнула руками, крутнула головою, наче буднулася із сонцем — зі всім світом, і її сплутані коси затріпотіли, розсипалися.

— Де? — ще раз продзвенів голосок. Із-за гори, з лісу обізвалася луна: «Д-е-е?...»

— У гаражі, — відповіла бабуся й почала скликати курей. У неї багато роботи. Вона, як завжди, квапилася.

Марта, стрибаючи східцями, кинулася до гаража. З грюкотом відчинила двері. Тут захаращено, темно. Війнуло вогкістю й захтлістю. Вона зупинилася на порозі й зірко оглянула гараж.

Цуценята не було.

Дівчинка зайшла в гараж. Під стіною стоїть скриня, посередині — стіл, на лаві мішки, діжка. Ще якісь стільці. Все старе, трухляве. Власне, це була комірчина. Як жив дідусь, тут стояв мотоцикл, але комірчину й досі називали гаражем. Марта шукала очима: бак і відро під столом, чемодан скринькою на столі, заплетена павутинням стеля... А його нема!

Забившись у куток, цуценя згорнулося клубочком. Хоч у ящику з-під яблук намощено старі дідусеві галіфе, але м'яке лігво йому зовсім не сподобалося. У ньому не лежалося й не сиділось. Цуценя довго вовтузилося, видираючись із ящика. Зробити це було нелегко, адже йому ледве минуло місяць. Воно викинулося з ящика спинкою на під, полежало й пішло собі в куток. Мабуть, його щось страшило. Вклало мордочку в лапки, заплющило очі, сховалося. Тільки вуха стояли сторчма, видаючи, що крихітка з доброї вовчої породи.

Марта нагледіла порожній ящик і розвела руками. В очах темніло, пригасаючи. Виступали сльози.

«Певно, бабуся погано зачинила двері... — подумала вона. — Певно!»

Дівчинка стріпнула галіфе. Закурив пил, а її довгий погляд пронизував комірчину, зачепився на павутинні, мовби цуценя справді могло повиснути десь під стелею.

Де ж воно? Хотілося бігти до бабусі, сваритися і вдвох шукати пропажу.

Сердито глянувши на порожній ящик, Марта крутнулася на одній нозі. Вона рвучко ступила до порога — поривало крикнути і водночас щось ніби душило за горло. Дівчинка так хотіла мати собачку!

«Ото я дочекалася», — думалося їй гірко. Вона ступила крок і замерла.

У кутку, коло дверей, із-за старого горщика стирчали наструнені вуха. Приліпилися до горщика, і горщик став рогатий.

Дівчачі надуті губи розпливлися від усмішки. Очі заіскрилися. З них виступила й котилася блискуча сльоза. Вона скотилася Марті просто в рот, і від неї її усмішка стала ще втішнішою. Щаслива сльоза зросила її.

Дівчинка простягла руки до звірятка й покликала:

— Діано...

Вона сама не знала, чому з її уст зірвалося це ім'я. Воно, певно, зірвалося так само, як скотилася з очей втішна сльоза, зривши усмішку.

Марта присіла з простягненими руками. Наставлені вуха здригнулися й заціпилися. Вони не ворухнулися, і горщик був рогатий.

— Не бійся, — сказала дівчинка.

Вуха не опускалися, виставлялися трішки вище, зводилися, як у великого равлика.

Щуценя було дівчинкою. Її ніхто не називав Діаною: кликали просто: «Щуцик, на!» — без імені. Марта вперше звернулася: «Діана...» — покликала так ласкаво, що звіряткові перехотілося ховатися за горщиком.

Сірий клубочок заворушився. З лапок виткнулась гостренька мордочка. Сяйнуло двоє рудих очей — два блимливих вогники. Блиснули і погасли, не відчуваючи ще повної довіри.

— Діана...

Блимливі вогники з'явилися знову. Теплі і ясні — з темного кутка. Вони світилися знизу, тягнучись до синіх очей дівчинки, й ні разу не змигнули. У них сяяла чистота й щирість. І відверта беззахисність. Ці очі вже признавали Марту і своє ім'я — Діана. Щуценя перестало бути щуциком, безіменним собачам. Тепер це була Діана.

Дівчинка не озивалася до неї. Діана не стала на ніжки, а повільно, тягнучи за собою хвостика, повзла до Мартиних рук. Марта ворухнула пальцями — кликала Діану кожною своєю пучкою.

Та підповзла до рук, раптом боязко лизнула їх, і, жмурячись, стала полізувати дівчачі пальці віжним язичком, начеб аж по-

смоктуючи їх. Вони чомусь їй смакували. А може, вона була годна?

Дівчинка зніяковіла. Вона засоромилася, що їй полизують порожні руки.

Не роздумуючи, підняла одну руку. Марті не терпілося хоч чимось віддячити Діані за її ласку. Хіба погладити?

Але коли дівчинка підняла руку, Діана сховала язичок і пильно глянула на неї. Вона аж тепер збагнула, що дівчачі руки були порожні, що дівчачі пальці зовсім не смачні. В рудих оченятах проступив докір. Вони ніби сказали: «Он яка ти, дівчинко...»

Марта хотіла погладити звірятко, але Діана ще не розуміла людської ласки. Не знала, що це таке. Нависла рука, з якої їй не дали їсти, мовби чимось загрожувала їй.

Та рука не встигла опуститися, щоб погладити вуха, спинку: єдиний порух — і Діани, як не було. Задкуючи, вона миттю шуснула назад у куток, ховаючись за горщик. Сірий клубочок здригнувся, і шерсть на ньому їжачилася.

Дівчинка простягнула руку, пальці торкнулися нагорбленої спинки, відчувши м'яку вовнистість і боязке, невтримне тремтіння. Діана ще дужче забилася в куток.

Мартині пальці теж затремтіли. Вони запам'ятали дивний трепет, коли звірятко лизнуло їх своїм ніжним язиком. Той трепет передався її серцю. Але, торкнувшись до Діани, дівчачі пальці запам'ятали не лише м'яку вовнистість пухких шерстинок, а й боязке, невтримне тремтіння.

Діана й не пискнула. Як у цей час їй бракувало мами, яка б гавкнула своїм гучним голосом, гавкнула з риком, відігнавши дівчинку, а потім лизнула висолопленим широким язиком!..

Марта сиділа навпочіпки. Рука простягнута. Ось-ось вхопить цуценя за карк, витягне на світ. Чого йому сквіти за горщиком? Адже вона й не думала чинити щось погане. Тільки взяти на руки, тільки тулити до грудей, тільки пестити!

— Дуренька,— вмовляла Діану, і рука опускалася. Що їй ухопити за ті сторчма вуха, як хапала, наприклад, кроликів?

— А то що ти тут робиш? — налякала Маргу бабуся.

Дівчинка не знала, що їй відповісти.

— Ходімо, винесеш йому ліпше молока.

Бабуся не здивувалася, що цуценя видерлося з ящика.

— Шукає маму... Мале... — сказала вона.

Почувши це, Марта випурхнула, помчала на веранду. Принести чим швидше молоко: Діана полизувала їй пальці — шукала маму. Як же вона сама не здогадалася, що треба принести молоко?

Повне блюдечко стояло на кухонному століку. Дівчинка взяла його обіруч і швидко, боячись розхлюпнути крапельки, понесла.

Вже уявляла собі, як поставить молоко, як Діана смакуватиме його з блюдечка, а вона сама стане собі й дивитиметься. Діана нап'ється молока, відразу піде до рук, вони подружаться і цілий день будуть разом. Ніхто їх водою не розіллє!

Дівчинка обережно поставила блюдечко, покликала:

— На, на... — але сірий клубочок сидів за горщиком, і не було видно гостреньких вух.

Вона підсунула блюдечко ближче, то відходила, то знову підходила до нього, упадала коло Діани, називаючи її ласкавими словами: маленька, сіренька, миленька. Цуценя мовби й не чуло.

Дівчинка засумувала. Чому Діана така відлюдькувата? Якби не бабуся, ткнула б силоміць її мордочкою в блюдце!

День для неї — не день. Так-сяк умилася, швидко розчесалася, а сніданок не ліз до горла.

— Нікуди те цуценя не втече! — сердилася бабуся. — Не набридай йому.

А вона крутнеться сюди, крутнеться туди — і до гаража. Молоко в блюдечку не чіпане.

Марта вирішила заглядати нечутно, підкрадатися навшпиньки. Підкрадалася багато разів. Дуже зраділа, коли нарешті побачила, що Діана виповзла й наближається до молока. Але, помітивши дівчинку, зв'язьткою миттю засмикнулося у свій куток.

Марта нечутно відійшла од дверей і не знала, що робити. Їй здавалося, що Діана так і не схоче пити молока, помре з голоду. Набридала бабусі: «Бабусю, зробімо соску!..» А бабуся лише усміхалася.

Дівчинка купалася в ставку, обідала, а Діана і не брала молока в рот.

«Ну, якщо ти така, то я й не загляну до тебе!» — вирішила Марта. Їй важко було б утриматися, але бабуся забрала онуку з собою на город. Серед буйних грядок пахло кропом, вилежуючись, росли гарбузи. Там вони з бабусею пололи до вечора.

Втомлена, напечена сонцем, у косинці, як зів'ялий лопух, дівчинка непевно підступила до гаража. Блюдечко стояло порожнє. Діана не сховалася в куток. Простягнувши передні лапки, поклала на них свою голову. Очі заплющені, а вуха все одно стирчать. Мабуть, щойно пообідала й заснула.

Марта підкрадалася, час від часу спивяючись. Вона легко присіла і хотіла торкнутися до насторожених вухок. Діана саме ще солідше примружила очі. Може, їй щось снилося? Дівчинка так і не торкнулася до її вух, не погладила, хоч пальці аж тремтіли. Вона хапнула блюдечко, а Діана, прокинувшись, скоком підплигнула за горщик.

«Десь-то я зла і недобра», — подумала про себе дівчинка.

Вона знову принесла молока, поставила й нишком вийшла. Гірким здавався цей день. Їй не спалося.

«Ну, чому, чому собачка мене боїться? — снувалося в голові.

— Я ж назвала її таким гарним ім'ям — Діана! Хто ще так її назвав би, а вона лише один раз зважилася піти до моїх рук і більше не хоче».

Бабуся сказала Марті, що собаки — мудрі, вони відразу відчують, чи людина добра, чи зла. Це й мучило дівчинку. Вона ще мало прожила, ніби нікому ніякого зла не заподіяла. Ні тут, у бабусі, куди приїхала на канікули, ні у великому місті, де мешкала. Лежачи в ліжку, згадувала, кому й де сказала недобре слово, коли коги й де не послушала, і думала, що буде крапцю, що нікого ніколи не образить, тільки б Діана признала її і не боялася...

Потім вона спохоплювалася — блюдечко ще повне чи порожнє? Зискочити б з ліжка, але в гаражі зараз зовсім темно. А дівчинка боялася темряви.

Вона підклала руку собі під голову, склавши долоню човником. Пальці торкалися обличчя, ті самі пальці, які полизувала Діана. Від цієї згадки стало тепліше. Теплий сон обняв Марту.

А Діана не спала. У вечірній тиші, у комірній темряві пахло молоком. Вона ще не зголодніла, але п'янкий і солодкий дух молока бентежив її, лоскотав ніздрі. Цей запах, очевидно, нагадував їй матір — стару вівчарку, малих братиків і сестричок, з якими вона розлучилася й більше ніколи не побачиться.

Діанині ніздрі, крім духу молока, вловлювали й інші запахи, ще чужі й невідомі їй. Вона вдихала їх заразом зі свіжістю молока.

Вибралася з кутка, донишкувала до блюдечка, лизнула язичком і покинула. Підняла носика: так багато різних запахів! Почеберяла під стіл, нюхнула відро і зупинилася. Нюхнула бак і теж спинилася. І ходила під лавами, вузькими проходами поміж безлічі речей, все обнюшковуючи, вбираючи у себе дух комірчини-гаража. Та куди б і до чого не підповзла, запах молока виманював її. Вона випила його і вилизала блюдечко.

Дівчинка прокинулася вранці до сходу сонця. Схопилася з ліжка — як там Діана? Босяка пролопотіла східцями.

Бабуся кришила гичку, а цуценя походжало, крутячись коло неї.

Марті здалося дивним, що Діана не боїться бабусі. Дівчинка метнулася вхопити собачку, нести собі в ліжку, але вона, блиснувши на Марту очима, відразу втекла у куток.

Дівчинка побігла по молоко. Несла, Діана знов крутилася коло бабусі. Марта до неї з молоком, а вона — за горщик.

І новий день починався, як учорашній. Правда, цуценя не могло довго відсиджуватися у кутку. Наодинці випило молоко, наодинці походжало гаражем, але заявлялася Марта чи з'являвся хтось із сусідів, воно зникало, ховаючись за горщик. Дівчинка не могла його нікому показати й похвалитися.

Так було до обіду. В обід Марта знову принесла молока. Не покликала Діану, навіть не обізвалася до неї. Поставила блюдечко, а сама причаїлася за дверима.

Діана подумала, що Марти нема. Молоко дуже пахло, і цуценя накинулося на нього.

Дівчинка пронизливим оком спостерігала крізь шпарочку, як вправно і квапливо працює рожевий язичок. Здається, що він лише полизує, а тим часом молока стає все менше й менше. Вже воно на самісінькому денці.

«Ласунка!» — подумала Марта і виступила з-за дверей.

— Діано... — поклікала тихо й ласкаво.

Цуценя нашорошило вуха, підвело очі, але не втікало. Змірявши дівчинку знизу й догори, згори й донизу, облизалось, ще раз глянуло на неї і нахилилось до блюдечка. Там ще було молоко. Швидко впоралось з ним, а тоді повільно стало облизувати блюдечко. Гляне на дівчинку і лизне язичком, знову гляне і знову лизне. А коли вилизало блюдечко, наче вимивши, взяло його в лапки. Блюдечко й перевернулося. Цуценя спробувало гризнути його — не гризеться. Йому хотілося гратися.

Дівчинка обережно взялася за край блюдечка, обережно потягла до себе. Вони не могли поділити блюдечка, не віддаючи його одне одному.

— Віддай,— казала Марта.

Гр-р-р... — відказувала Діана.

Дівчинка старалася міцніше втримувати блюдечко. Діана вцепилася в нього лапами, зубами, потягла і перекинулася. Але їй не вдалося видерти блюдечка. Підхопившись, кинулася до нього. Дівчинка випустила його, і звірятко, забувши про блюдечко, шпунуло дівчинці в руки. Воно заривалося в Мартині долоні, мовби хотіло сховатися, знайшовши у них найтепліший загишок.

Дівчинка підняла Діану. Вона заласкалася ще дужче: тулилася до грудей, шукала захисту під пахвами, припадала до тіла, лащилася й лащилася, мовби промовляючи: «Я буду тобі вірна. А ти?.. А ти?..» — і вуха гостро стриміли вгору.

Марта мовчки гладила Діану, а та тягнулася до її шиї, ніби хотіла заглянути в очі. Коли дівчинка опустила цуценя на землю, пломенкі очі не відірвалися від неї.

Марта ступила — собачка за нею. Зупинилася перед кам'яними, крутими й вичовганими східцями: високі! Марта оглянулася. Цуценя нюхнуло сходинку, взяло її слід і стрибнуло. Передні лапи хвацько чіплялися за кам'яний виступ, підтягувався бочечкою животик: так Діана брала сходинку за сходинкою. Це була її перша стежка за дівчинкою, і вона долала сходинку за сходинкою, типячись мордочкою в камінь, втримуючись і нігтями, і підборіддям. Видерлася. Поплигуючи, бігла асфальтовою стежкою до веранди.

Дівчинка стояла на порозі, а Діана підплигувала до її рук. Вона підплигувала, як м'ячик, відриваючись од землі: лапки хотіли вчепитися за повітря, повиснути. Якби-то повітря було зі сходинок?

Собачці подобалося підскакувати. Від задоволення висолопила язика і не ховала його. Дівчинка опускала додолу руки. В долоні тиявся мокрий носик, руки підіймалися.

Так почалася дружба, стаючи з кожним днем все зворушливішою.

Куди б Марта не бігла, Діана наздоганяла її. Дівчинка зупинялася, сіренька вистрибувала навколо неї.

Їхні голоси: «На! На!..» і «Цяв! Гр-р!» — вліталися в пташиний туркіт, здіймалися над гомоном вулиці, пересилиювали клекіт річкового виру. Цих голосів не забивали раптові, з різким громом, начеб гарматні постріли, вихлопи реактивних літаків, що переходили звуковий бар'єр.

Неспокійні, лихоманні, сповнені завзяття молоді голоси чулися то коло криниці, і криниця відлунювала, вторячи за ними, зі своєї глибини; то у садку, і яблуні та груші з випумом підіймали їх над своїм верхів'ям. Невгамовні, вони озвучували цілий куток села, раніше такий тихий, начеб аж сонний, припалий пилом літньої задухи.

Діана сподобалася всім сусідам. Сусіди задивлялися на її сторожкі вуха, які вловлювали найменші переми, на сіру, з чорненькою смужкою на хребті, лискучу шерсть, на широченькі груди, на міцні передні лапи. Кого лише не манило взятися за її загривок, щоб відчуті туге, наструнене бриніння грайливих м'язів? Але вона цього страх не любила. Нікому не давалася до рук, крім Марти. До чужих відразу повертала свою видовжену мордочку й показувала гострі зуби.

Та найкращими в неї були очі. Начеб підмальовані, підведені, з блідуватими півмісяцями знизу і темними китицями брів зверху, вони були чисті, без найменшої скаламученості. З кожним днем

блідуваті півмісяці повнилися, темні китиці розширювалися — в очах висвітлювався допитливий розум.

Собачка звикла до ящика з-під яблук, але тепер вона вже не почувала в підсліпуватому й вогкому гаражі-комірчині.

Бабуся любила бджоли. Дідусь залишив їй пасіку, і вона сама пасічникувала: роздмухувала димаря, брала ситечко. Та частіше не користувалася цими речами. Димар стояв собі, курячись у траві, ситечко висіло на паколі. Так колись робив дідусь, так робила й вона. Бджоли її не кусали. Бабуся пахла городом, як грядки.

Вона не пожаліла порожнього старого вулика: побільшувати пасіку над її силу, отож у цьому вулику, якраз у льотку з дашком і прорізано отвір для дверцят. Дашок залишився, і вхід у Діанину хатку був ніби з вирізьбленим ганком.

Вулика поставили на горбочку, навпроти веранди. Під дровитнею, повною хмизу, який заріс високою густою кропивою. З цинковим незаіржавілим дахом, цеглистого кольору, він гармонував з бабусиною хатою. Вона теж нагадувала вулика.

Але Діані домівка не сподобалася, як колись і той ящик з-під яблук. Марта застелила хатку дідусевим галіфе, але собачка найбільше любила сидіти й лежати на голому цементному порозі перед верандою. Йї, певно, кортіло весь час бути ближче до дівчинки. А спалося їй найкраще під вікном.

Вона не злюбила також і нашійничка, хоч ніхто не мав і гадки її прив'язувати. Розцяцьковий блискітками-бляшечками поясок повісили на шию для прикраси. Дівчинка мала намір прив'язувати до кільця повідець, щоб водити на ньому свою вихованку, якщо вирушать кудись далеко. Побоювалася, що без повідця відіб'ється й загубиться. Та не так воно сталося. Сіренька швидко розправилася зі своїм нашійничком, хоч його і було натягнуто туго.

Спочатку вона силкувалася скинути лапами. Пищала, перекидалася, але поясок тримався. Коло хати паркан. Діана встромила голову між штахети, крутила нею, крутила, аж поки нашійник не повис на паркані. Ніхто цього її не вчив. Як вона здогадалася? Не подобались їй прикраси, любила волю.

Хоч днювала на порозі, хоч спала під вікном, за яким довго не вмовкав телевізор, а свою буду-вулика, виявляється, цінувала й берегла. Інколи Марта заганяла її силоміць, зачихала і сама встромляла туди голову. Діана поскімлювала. Та тільки-но дівчинка відступалася, собачка виплигувала зі своєї домівки, як відпущена пружина.

Спровадивши з порога, заганяла її й бабуся.

— Ану, марш до буди! — гримала й тупала ногою. — Ти бач, чи в тебе своєї хати нема?

Діана всідалася на горбочку коло лави: хвіст на землі, передні лапи наструнко — дивилася мило й трішки насмішкувато.

Та коли сусідська ряба кішка зважилася з трьома біленькими в руденьких плямах кошенятами покрадьки забратися в її домівку, як зчинилася несусвітня веремія!

Лежачи на порозі, собачка очікувала дівчинку. Не лише до хати, на веранду вона ніколи не заходила. Поріг для неї був кордоном.

Коли з'явилася кішка з кошенятами, Діана собі лінки спостерігала. Лапи простягнуті, хребет видовжений. Та ось кішка, злодійкувато оглядаючись, наблизилася до буди-вулика. Вона задерла голову, нюхнула повітря і повагом, як господиня, ступила під дашок, пішла далі. Скоро її розвусена мордочка виглянула з-під дашка. Кішка нявкнула, покликкала кошенят. І сама буда-вулик, і кубельце в ньому їй припало до душі. Кошенята одне за одним встрибували до кішки.

Діана так хвацько плигнула з порога, начеб нею хтось вистрелив.

Ряба кішка засичала. Поставивши очі страхом, була готова вп'ястися випазуреними кігтями. За нею і собі, горблячись, ставили очі страхом і сичали кошенята. Під цинковим дахом задзижчало, загуло, як не дзижчало й не гуло, коли жили тисячі бджіл.

Ще вище наставивши свої вуха і присівши, щоб напасти, Діана рішуче махнула лапою і змела кішку геть із ганочка своєї домівки. Кішка перекидьки опинилася коло лави. Опам'ятавшись, вона прожогом виметнулася на дровітню і, зігнувшись у дугу, нявкотіла, гучала, як надтріснутий рипливий барабан,— лементувала з хмизу й кропиви.

Собачка вимітала кошенят.

«Ач, які непрошені гості» — лютувала вона. І кошеня стрімголов летіло в кропиву. Одне, друге. А третє, уперте, забившись усередину її хатки, металося по ній з кутка в куток, потім учепилося кігтями в підстилку. Вона й витягла його разом з латаним гафіе й витріпнула.

Кішка ще надривно кричала, догукуючи свій виводок, а Діана поважно сіла перед будою-вуликом. На її чорненькому носикові запікалася крапелька крові. Але й не злизнула її. Кішка таки дотяглася своїм голчастим кігтем.

Коли дівчинка злякано вимчала з веранди, бойовище вже скінчилося.

Сиренька, вивищуючись на горбочку, пишалася перемогою.

Марта помітила на її носикові краплю крові, витерла її пучкою. І вони пустилися вдвох кружка, кружка подвір'ям.

Довго ніхто не міг звикнути до її імені. Навіть бабуся. «Як-як? — перепитувала онуку, недовіжливо знизуючи плечима. — Діана?» А вона відразу прийняла його й ніколи не бігла, коли бабуся кликала її інакше.

А ще вона не терпіла, коли на неї витрішкувато дивилися. Мов знала, що в цьому є щось безсоромне.

Сіренька ніяково відверталася від набридливих очей, начеб їй стало соромно за них, надокучливих і нахабних.

Такою ж була і дівчинка. Вона паленіла, згоряючи, коли на неї хтось надто задивлявся, знічев'я допитуючись, на кого це воно подібне? Відходила, утікала, коли про неї щось мовилося, особливо, коли її хвалили.

Дівчинка з собачкою бігли собі до джерела. Діанина стежка за Мартою почалася зі сходинок від комірчини-гаража, по яких вона вигиувала, як з мостика на мостик. Куди, врослі у землю, ці камінці-сходинки її заводуть?

Джерело било під Ясинецьким лісом. До нього добиратися високою голою греблею.

Вони мчали навипередки — видніли з усіх боків. Дорога з кострубатими вибоями. Болото позасихало, узявшись сторчачками. Але що їм? Вони моріжком, хоч, правда, страшнувато щурів, які гнізяться у тих місцях, де плетені тини стоять у воді, загороджуючи греблю, щоб її не розмило.

Під лісом, який здіймається тераса над терасою, що вище, то зеленіше, дівчинка круто завертає ліворуч, покинувши греблю і ставок. Тут треба йти під дротяною сіткою. У найбільшу спеку вузька доріжка не просихає і, щоб на ній втриматися, руки чіпляються за дрот. Доріжка з опоки, слизька. Марта поковзує, а Діані абищо. Її сліди блищать, як печатки.

Тягнеться, загинається дротяна сітка. На вигині, між двома стовпцями-бетоняками у ній зяє овальна діра і туди стежка. Там, унизу, клекоче джерело. За ним — саджалки, форельне господарство. Тому й загорожа. Звечора й до ранку долину висвітлюють, перехреснюючись, прожектори. І ні єдиного дерева. Хоча б на сміх якась верба.

Дівчинка прошмигнула через прорвану сітку і, тримаючись за соснове вориння, повільно спускалася прикрою стежкою до джерела. Воно побулькувало з-під гори і розтікалося круглою криницею, навколо якої росли осока, очерет. Лежала дошка — кладочка, що прогинається під ногами. Напитися води лежма — не пап'єшся, черпай долонями. Вода холодна, крутить зуби. Ковтай помаленьку, бо застудишся. Над джерелом з пообвалюваної, похмурої, загрозливої стіни, на якій не може вчепитися ніжний

корінчик і котра біліє крупчастими кристаликами крейди, щідяться сльози, так, ніби гора плаче за джерелом, за водою, що втікає від неї.

А в джерелі найсмачніша, найздоровіша в усьому світі вода. У ній відбивається небо і сонце.

Дівчинка стала на кладочку, не боячись, що замочить ноги. Діана стала й собі. Вони задивлялися у чисту криницю-джерело. У ній відбивалися верхів'я лісу і без маленької хмарини небо. Вони дивилися на це небо. Там, у глибині криниці-джерела, відбивались, летіла чайка. Верхів'я лісу, небо, чайка і їхні голови... Чайка махнула крилом і вже її нема, бо перекинута у воді небо певелике, його мало. Вони позадирали голови — чайка летіла над ними. Чиста криниця-джерело вчила їх, малих, бачити високе небо. І що вони ростимуть, то й небо ширшатиме над ними. Воно буде текти над їхніми головами, як тече у джерельній течії.

Марта зачерпнула долонею. Губи торкнулися до води в живому корячку, бризки з підборіддя закапали на шию, на груди. Обпекли, й дівчинка здригнулася. Кладочка захиталася під ногами. Діана схлидилася до джерела, лизнула й нашорошилася.

Пили воду, а чи небо?

Верталися від джерела, як з великого світу.

У садку падали яблука. Бабуся немолода, а сад ще давніший. Корякуваті, крихкі яблуні з дуплами і з порепаною корою груша-спасівка, здавалося, уже не могли родити. Садок був особливо занедженийі напровесні. Навіть серед зими не стояв такий сумний. Засипаний глибоким снігом, зарослий інеєм, озивався розкотистим голосом сойки. На деревах, начеб хтось порозвішував ялинкові прикраси, сиділи червоногруді снігурі. Спурхнувши, збивали сріблясту куряву і, коли вона розвіювалася, на нечіпаній білій габі видніло безліч пташиних лапок, як таємничі, сині, обведені позолотою письмена забутих царств.

Напровесні з пагорба швидко збігали струмки, чорнів город, руділи осілі купки гною, стояли полиняні вулики — чотири пні, п'ятий порожняком, і за ними бовванів садок, який захищав їх, а сам незахищений. Здалеку, від хати над дорогою-трасою було видно всихаючі крони. Звисали поломані бурями й вітрами віти, утримуючись на корі, як на благоденному ликові. Скарлючені вигаслі маківки дерев кололи око. Темніли дупла, стовбурами сторожко повзали повзики, вишуковуючи зернятка, які позашаровували з осезі. І тільки висока край садка береза зі шпаківнею, розпустивши велику силу дзвонистих сережок на своєму гінкому прутті, біліла у весну. Пахла.

На груші озивався дятел. Починав роботу, коли село ще спало. Він працював у садку і взимку, але за хугами його не було чути. А напровесні з досвітку так затято бив дзьобом, що скрипіли дерева й розлягалися луни.

Бабуся брала залізні граблі, йшла в садок. Дятел її не боявся, вистукував угорі, в неї над головою, а вона згрібала сухе галуззя, сухе листя і заскороджувала траву.

Синички, яких порятували в люті завії глибокі дупла, пурхали, снували, мовби вилітаючи з-під бабусиної дашком хустини, низько сідали на гіллі, як піджовклі листки, і помахували хвостиками.

Сусіди казали, що із такого скаліченого, замшілого садка чекати користі марно. На нього дмухні — яблуні повивертаються з корінням. Трухляві. Чи не ліпше їх спилати, повикорчовувати і в огонь! Чого доброго, якесь трухло само впаде на голову й привалить. Хіба знаєш? А викорчуване місце можна пустити під город. Хоч бабусі це ні до чого, хоч вона на пенсії, але «як вкинути жменю мішанини, то за таку пашу хтось і дасть ложку молока». Бабуся не слухала. Порядкувала з граблями. Рубати садок — викорчовувати пам'ять. Літо за літом, працюючи в полі на буряках, сапаючи, шаруючи їх, натомлена, виморена хіба не тут, не в тіні цих яблунь зазнала найбільшої насолоди? Вона і спала тут під зорями... А про город їй байдуже: зимовий часник уже сидить у грядці, та й скільки тих грядок треба?

З вуликів вилітали бджоли. Сонні, якось кволо робили перший обліт. Ніде їм взяти меду. Дзижчали жалібно, жалісно. Обліталися, загули. Обліплювали білу березу, кожну її сережку. Літали в ліс, на ліщину, що зацвіла. Несли жовту пергу. Бабуся товлася під кожною яблунею. Згрібши струпішіле листя, склавши галуззя, дотягувалася рукою до гілля, пригнала й дивилася на брость: чи її багато? Колись сипі, як в онуки, тепер посивілі очі знову наливалися синявою відмолодлого весняного неба: гілка вся засіяна бруньками. З якої ледве прорізується зеленець листочка, а з котрої пробивається рожевенький промінчик — майбутній квіт. Зав'язь тверда, тішить пучки. Вона бачила, як з її пальців, котрі вже саме сухожиля, з яких вийшла міць, але не походили придбані замолоду мозолі, мовби із зав'язі зеленіє зелене листя, розцвітає, цвіте білий цвіт, і на ньому гудуть бджоли. Нічого цього ще й близько нема, а вона все це вже бачила...

З весною садок переінакшувався. Босі дерева, які лякали своїм рипливим скрипом, зазеленівши, сходилися кронами. Буйне зелене листя густо вкривало яблуні. Жодна не лисніла. І не було знати жодної сухої гілочки. Садок цвів — вибухав своїм цвітом. З пагорба ніби плавом лилося молоко, хвиля за хвилею, П'янкий

дух виливався на вулиці, на трасу, й автомашини везли його вдаль, у різні кінці.

Влітку тут темно. Ніяк не може пробитися сонце. Зрідка просіюється його проміння, мерехтить, наче беззвучно просіюється золоте зерно. А біла береза вся облита сонцем. І тоді в старому садку падають перші яблука. Білі папірочки. І рябенькі, тому що посмуговані червільковими смужками. Їх усього дві яблуні — папірочка і та, що родить рябенькі.

Яблука лежать у високій глухій траві: великі круглі жовті папірочки і подовгуваті, яйцеподібні, рябенькі. Соковиті, тріщать на зубах. Вони мовби налиті дивним молодим вином, ні, вони смачніші за вино. Винносолодкі. Тануть у роті, запах забиває груди, п'янить і наповнює радісним щемом, соками землі, які достигли на сонці.

Лежать у траві. Не треба мити. Чисті, свіжі, обмиті росю. Роса вже спала, але яблука ще мокрі. Обтерти подолом чи просто рукою — і до рота.

Дівчинці їсти їх не хочеться. Перехотілося. На зубах оскома. І збирати не хочеться. Ще дужче, ніж їсти. Та вже спала роса, і треба збирати.

Пече сонце. Дрімає прохолодний садок. Але що та його прохолода, коли з городу видно широке блакитне плесо ставка — воно манить своїми хвилями.

«Добре Діані,— думає Марта.— Їй не треба збирати яблук».

Вони йдуть городом, не йдуть, а тягнуться. Собачка норовить не плентатися позаду, скаче поряд. Своїми вухами збиває з картоплиння росу, зарошує собі боки, поривається до ніг дівчинки і зарошує їй ноги.

— Ах ти пустунка,— проказує Марта й пускається бігцем.

Роса на сонці така приємна, і Діана знаходить її мовби навмисне. Вона тому і біжить, підгибуючись. Тріщить витке на тичках квасолиння.

Дівчинка й Діана не можуть зупинитися: підганяють одна одну. Обом в очах мерехтять гарбузи, які ще дужче розповніли за ніч, рядочками плетуться огірки, деякий достигає собі насінником, червоніють помідори, попідпирані стовпчиками, щоб їхні голови — до сонця. На цілий город розсвітився соняшник. Ніхто не дармує.

Марта огинає пасіку. Бджоли дзвенять. Їх нічим не можна тривожити.

Діана першою вскакує у садок. Роса на ній вже обсохла. Ховаючись від спеоти, від задухи, вона заривається у траву. Вивернулася, хитро зиркнула на дівчинку — запрошувала гратися, розлягаючись на траві.

Під яблуною порожня корзина, недосипаний мішок. Високо піднімаючи ноги, Марта ступила в траву. М'яти не можна. Що будуть їсти кролики? В бабусі корови нема, беруть молоко в сусідки. А сусідці — сіно.

Дівчинка наступила на яблуко. Нагнулася, підняла. Діана тут як тут. І в її зубах яблуко. Та вона не несе його в корзину. Випустила, перекидає лапами.

— Бався,— наставляє Марта, підхоплюючи корзину.

А пустунці яблуко набридло. Шусть — і хапає свою наставницю за ноги, за руки. Гримнула, щоб відчепилася.

Дівчинка цибала в траві. Діана вляглася, висолопила язика і спостерігала.

Яблука збиралися швидко. Крім папіровок і рябеньких, був і червивий підзбір, з осінніх, із зимових. Позбирала і його. Мішок підріс. Марта наповнювала його не один день.

А коли скінчила, підбрала платтячко і присіла біля Діани. Та й вухом не повела в її бік. І тоді дівчинка почула, як із груші цівкають синички. Малі, вивелися у душлі. Невже собачка теж заслухалася?

Вони сиділи рядочком у траві.

Дівчинка надкусила яблуко. Діана глянула на неї з недовірою: як можна їсти таку погань? Яблука, груші, сливи їй рішуче не подобалися. Ягоди — інша річ, можна закропитися. Але які тверді в них кісточки!

— Цукерочка хочеш? — запитала її Марта.

Діана облизалася.

— Буде тобі цукерочок, буде...

Мішок яблук винесено й покладено на возика. Покладено до купи й сусідські. І двоколісний візок, в який запрягається бабуся і Палажка, заскрипів розхлябаними колесами асфальтом на сушзавод. Той завод недалеко — на горбок, рівниною і в долину. Але сонце палить немилосердно. Ні вітерця. А візок треба і тягти, і підпихати. Марта підпихає. З брів, з носа капає піт.

Поки виберуться на рівне, кілька разів перепочивають. Горбок не пускає вибратися. Яблука з мішків добрі, навіть червивий підзбір куди смачніший за ті, що під яблунями.

Сурмлячи, женучи на скаженій швидкості, летять важкі «газони», ріжуть вітер плигливі бобики. Траса гримотить. І в тому грімкотінні поскрипують, вищать на всі лади немазані колеса возика, який і тягнуть, і підпихають.

Собачка нітиться. То зупиняється на обочині, підібгавши хвоста, то підбіжить. Не йде за возиком: перебігає з місця на місце.

Налітає автомашина, звірятко прилягло до обочини. Чорна рухлива тінь, упавши від машини, летить землею, накриває його. В тій тіні, що ось-ось зникне, сліпучим зайчиком зблискує вітрове скло. Діана не встигає заплющити очі. Вони так зблискують, спалахують, як різкий червоний вогник. Прошмигнула машина, прошмигнула її чорна тінь. Сяйнув і зник з асфальту зблиск вітрового скла і зблиск звіраткових очей.

«Траса шалена»,— каже бабуся. Марта знає, що треба остерігатися. Але зараз можна не боятися: тут і бабуся, тут і Палажка. Дівчинка покликкала Діану й подумала, що вона в неї страхопуд.

На рівнині з возиком добре. Він котиться начеб сам. А в долину — знову клопіт: треба стримувати. Марта підпихала його сама, тепер утримують з бабусею. І Діана, підбігаючи, присідаючи на момент на обочині, мовби допомагає їм.

А на сушзаводі, щойно в'їхали в куту браму, до них так і посипалися хлопці й дівчата.

— Яблука! — і до мішків.

Палажка відганяла:

— А то що таке!

Бабуся тихо всміхалася: нехай беруть.

При сушзаводі — магазинчик. Пиріжків не було. Купили цукерок. Дівчинка дала першу цукерочку Діані. Та відразу хапнула її з руки. З папірчиком. Цукерочку з'їла, а папірчик виплюнула. Розгорнула карамельку собі в роті. По дорозі додому підстрибувала до дівчачих рук, просила ще, але на трасі не можна зупинитися й ловити гави.

Бабуся була задоволена: продати б ще трохи яблук і буде онуці на «жучки» в коси, на цукерки та ще на що треба.

Палажка самотужки тягла візок. Скінчилася рівнина. Палажка посадила у візок Марту, а Марта посадила собі на коліна Діану,— поїхали з горбка додому. Палажка бігла, возик торохкотів, собачка видиралася з рук дівчинки: далеко покинули бабусю.

Примчавши мовби на ридвані, Марта всілася на порозі веранди, перекидала язичком у роті карамельки, годувала свою пестунку, повчаючи її, що ці цукерочки вирости на яблунях, і хвалилася, що на яблунях виростуть «жучки» — пластмасові заціпки, якими вона стискає собі кіски. А може, на яблунях виросте голуба, якраз їй до лиця, стрічка. Діана ласо розгризала карамельки, випльовувала папірці, а коли папірці приліплювалися до зубів, старанно віддирала їх лапкою.

На цьому порозі дівчинка навчила собачку подавати лапу — вітатися. Прислужилися карамельки й пиріжки. Цукерки й рум'яні, з хрумкою шкірочкою пиріжки — для початку з м'ясом і на закуску з повидлом — були як винагорода, тож не дивно, що

Марта охоче підпихала возик, а собачка ще охочіше бігала обочиною асфальту. Наглянувши наріхтований візок з голоблями, вона задалегідь кружляла навколо нього, мовби витанцьовувала якийсь ритуальний танець, заливалася гучним ав-ав-ав!..

Висхлий возик пахнув гостинцями, які лоскотали в горлі.

Хоч піріжки годі було їсти, щоб не пообмурзуватися, але якраз обмурзування найбільшою втіхою ставало. Діані найбільше смакували піріжки з повидлом. Видирала, ковтаючи їх. Дівчинка виколупувала собі повидло пальцем, замастившись до вух. Вона не встигала відмахуватися, як Діана облизувала їй лице й аж просилася облизувати руки.

— Лапу! — наказувала Марта, ховаючи руку за спину.

Собачка ставала на задні лапки, служила передніми: не розуміла, чого від неї вимагають.

Дівчинка присаджувала їй за загривок, простягувала руку і вимагала подати праву лапу. Діана стригла вухами, наставляла очі. А коли кволо підняла праву лапу, Марта зворушливо потисла їй дозволила лизати свою руку. Щоб наука йшла успішніше, палець намазувала повидлом.

Скоро вона подала лапу й бабусі, лизнувши і їй руку.

— Ти бач,— дивувалася бабуся,— і лапу дає, і в руку цілує. Чемна.

Хоч собачка й навчилася вітатися, але не кожному виявляла свою ввічливість.

На сусіда Котька, наприклад, вона гавкала. Правда, не дуже. Всього раз-два, начеб сповіщала, що він тут, уже заявився на подвір'ї. Він сердився і плювався.

Котько був товстелезний. Сторожував на сушзаводі, тому заявлявся серед білого дня. Босий, без майки, у самих облізлих бавовняних спортовцях, одна штанина на дощ, друга на погоду. Нагадував собою засмальцьовану на двох рухливих стовпцях-підпорах пузату цистерну. А ще в його чорних прогірклих зубах вічно стирчала сигарета. Він ліньки тягнув нога за ногою, пильно навколо роздивляючись. Важив чимало, тягнув пудів на сім із гаком. Подейкували: не любить пройти мимо, коли щось лежить на видноті. Мабуть, подейкували правду. Котько ніколи не вертався з нічного чергування трасою, сунув, як бульдозер з-над ставу, начеб випливши чудернацькою амфібією з води, прихопивши коли не дошки, то щось у мішечку. Через цю нечистість на руку, незважаючи на ваговиту «цистерність», село називало його Котьком, а не Костем, не Костянтином, даючи на розум, що він ще не доріс до людської гідності.

Звичайно, з його пикою на волячій шиї, і заплилими підлобистими очима ліпше не стрічатися. Ліпше обійти.

Котько ластився до Діани, не міг зігнути, тому присідав, намагаючись її погладити, а вона гарчала.

— Ну, чого ти?... Чого?.. — пихтів він. — Цить! Мої зарази почують...

«Заразами» він називав своїх домочадців, які благали його допомогти на городі. Сунув під бабусин хлівець із видовженим дахом, бо тут не заглядало сонце, і серед білого дня розлягався голічерева просто на землі.

Не дуже поважала Діана й Михалка. І тоді, коли була пуценням, і тоді, коли піросла. Її ставлення до нього залишалось незмінне. Воно було однакове, якщо Михалко похмурий, коли не вип'є, і якщо веселий, хвалькуватий, коли йому з рота відгонить винцем. А під чарочкою або, як він сам казав: «Я у гуморі», — Михалко ставав таким добрим, хоч клади його до рани. Із своїх глибоких кишень, довго у них подлубавшись, він витягав обліпле-ну брудом липку цукерочку, простягав собачці, але вона все одно не бажала подавати йому свою лапку. Він упрошував, йдучи навприсядки, — дзуськи! Кидав липку цукерочку за поріг і, виступивши із шкарбунів, залишивши їх на порозі — вихований! — простував на веранду випрошувати в бабусі наливочки, вишневого чи яблуневого винця у набір за рибу, яку колись наловить, чи за рис, якщо тільки його привезуть на склад, де він за «грущика».

Бабуся не скупилася, хоч і не дуже йняла віри Михайликові-обіцяльнику.

— Ти й не дихнеш, як не збрехнеш, — зустрічала його, дістаючи скляночку.

Він не ображався, усміхаючись собі. Брав повним-повну скляночку, вигукував: «Будьмо!» — випивав залпом, «закушував», витершись рукавом, й аж тоді відповідав на бабусину догану:

— А як би я випив?... — але не доказував — коли б не збрехав. Адже обіцяти й брехати — не одне й те ж. Обіцяного три роки чекають.

Бабуся вважала його «добрящим», так і сказала — Михалко добрящий. У неї росте картопля, доспіє, дивись, добрящий зглянеться, допоможе звозити до льоху...

Михалко пив швидко, а сидів потім довго. Хмелів і любив побалакати. А тим часом з його шкарбунами повторювалася одна й та ж історія.

Діана спочатку, начеб бридкуючи, відкидала з-за порога липку цукерку. Геть за паркан! Тоді хапала в зуби шкарбуни й заносила їх деінде. Михалко знаходив їх як не на дровітні, то у кропиві.

— Збитощна! — сварився Михалко, погрожуючи пальцем.

Собачка з горбочка прискалювала то одне око, то друге, «усміхаючись», як захмеліла кума на весіллі. Вміла пожартувати.

Недолюблювала Діана й бабу Маню, що ходить копицею, над якою ніби завжди стоїть чорна хмара. Недолюблювала, як хтось приїжджав автомашиною. Панічно дзявуліла, розриваючись. Гавкала і гавкала на машину. Її годі було вгамувати.

А до кого сама бігла, так це до Палажки. Бігла, не переводячи духу. Чула, вловлювала нюхом ходу, коли ще й не бачила Палажки. Котилася до її рук і несамовито раділа, якщо молодиця підхоплювала, підносячи вгору, чи садвила собі на плече.

З бабусею вона була стримана. Ходила по її слідах, годинами могла висиджувати на городі.

З повагою вона ставилася до Миколи — лікаря, який іноді навідувався зі свого обласного центру в неділю до своєї матері — бабусиної приятельки. Собачка вітала його заливистим: «Гав!», відходила вбік і ставала наструнко.

Та найбільшими її приятелями, без яких не могла обійтись, без яких нудьгувала, усамітнівшись у буді-вулику, була голоштанна дівтора. У ті рідкісні хвилини, коли розкучмана ватага і криклива галайстра з якихось причин залишали її, вона не помічала нікого із старших, нехтувала ними, а знудившись зовсім, мляво вибиралася зі своєї домівки, ставала лапами на паркан і дзявуліла на вулицю, так і просила: «Пустіть до мене дітей!» — тонко, плаксиво.

Крім Марти, липнула й до Лесі — дівчинки в шапочці з темнявих кісок. Підстрижена гарним кружечком Лесина голівка була мовби справді в шапочці. З-під косиці на личку — чорні очі. Вуглики. Ця косиця, ці вуглинками очі манили собачку, ніби вона заздрила Лесі.

Коли Марта з Лесею довго поралися у садку або коли засиджувалися на городі, допомагаючи бабусі полоти, Діана чекала-чекала й починала їх викликати. Підскакувала на стежці, гострі вуха миготіли над бурячинням.

Літо сухе, а бур'яни все одно пруть. На городі не розгонишся сапою. Пірій виколупують ножичком або вищипують пальцями. Земля набивається за нігті.

Дівчатка потім мили руки з умивальника під кущем бузку. Собачка шугала до вмивальника, щоб і їй хоч крапельку води на вуха, на лоб. Забрязкувалася, лягала в пилюку, виверталася, качалася, а дівчатка ганили її:

— Ото чистьоха!

Потім ішла в поле або до лісу.

Сиренька, мчала з розкритою пащекою, хапаючи за ноги то Леся, то Марту. По черзі. Вхопить і відпустить. Усе хоче, щоб звертали на неї увагу, щоб не забували.

Вибравшись із садка, дерлися межею угору. На горі гайок, а за ним — поля.

Межа вузька й висока, не побіжиш. Спека, душно. Сонячне світло ріже в очах. Марта і Леся втримуються на межі, а Діана не може, час від часу сповзає, скочується, полежить у холодку й наздоганяє. А коли їй несила виборсатися з глибокої борозни, пищить. Дівчатка беруть її на руки, несуть по черзі, — задоволення немає меж, мружить очі й мовчить.

Марта збирає колекцію рослин. В альбомі вже є все, що цвіте на городі: квіти квасолі й маку, бобу і льону. Цвіт засох, не втрапивши своїх білих, лілово-рожевих, сипіх кольорів. З городніх рослин нема лише конопель. Не ростуть ні на одному городі, по всьому селу. Вивелися. Усі знають, яка вона, оповідають, як димить, як у густих коноплях неначе сиділа залізна баба, що нею лякали неслухів. Та залізна баба берегла коноплі, щоб їх не м'яли, бо то ж росли сорочки на городах. Грубі рубища. Ніхто тепер у таких не ходить. Тепер в усіх сорочки крамничні.

У Мартиному альбомі будуть вусата гранчаста пшениця, колоски жита і ячменю, гречка. Нехай доспеють.

Висока межа, наче верблюжий горб, виносить їх до гайка. Тут — простір. У долині лежить село. Хати в садах. Біліють дахи. Від лісу й під село розлився ставок. По ньому плаває катер: годують рибу. За селом Городище — гора з голою вершиною. Звідси вона не здається такою високою, як з долини. І над нею здіймається небо. Добре видно, як звивається, блищить у колінастих берегах річка. Вона тече в нові села. Стоять біло-кам'яні ферми, вивищуються водогонки.

Підніжжя Городища поросле молодим сосняком. Той сосняк, перестрибнувши через річку, здіймається косогором. Зубчато починається ліс. Ясинецька пуща.

Дівчатка з собачкою спочивають у кущах під гайком. Діана влягається коло їх ніг і тихенько повискує, мовби щось собі бурмоче від щастя, що звідси і їй видно далеч.

Ліс стоїть синьою, темною смугою. Впливає у небо. Від нього віє таємничістю, яка вабить і манить.

Марта хапає на руки Діану, щоб їй ліпше було видно гору, ліс, ставок. Повертається з нею на всі боки. А Леся тисне пальцем — покazuje димарі сушзаводу, містечко, що розкинулося за тим сушзаводом, срібну трасу асфальту, яка вилітає з містечка і жене у світи.

Але тут усім в очах раптом змигує синьо-рожеве, з білим рябинням, з чорненькими цяточками, облямованими червоним.

— Переливниця! — скрикує Марта, випустивши з рук собачку.

Дівчинка завмирає, собачка насторожується. Леся безпорадно підіймає сачок.

А Діана бачить переливницю: летіла, змигнула і сіла на опалому листку. Листок висох, тому її й не видно. Собачка плигає, але тільки зганяє метелика, налякавши його. Переливниця уже сидить на кущі й не боїться — високо.

— Розмах крил шістдесят — сімдесят міліметрів, — вкрадливо вишіптувала Марта. — На передніх крильцях очка, а на задніх біла перев'язь... — наставила руки, нишкло підступаючи до куща.

Собачка не стримується, гавкає, зганяє переливницю.

Метелик то летить, то опускається до землі, сів, перепочив і знов підіймається угору — мерехтить. Дівчата пускаються за ним. Хоч переливниця не махає, бо в нього вуса антенами, задні крила з дивовижними ріжечками, на них багато синіх півмісяців і по одному сонечку, але теж сяє і виграє: переливниця.

Летіла, манила за собою. Діана вишугувала, а вони бігли, падали, вставали. Зникла, розтанула. А трійко ловчиків опеклися кропивою. Кропива жалюча! Та вони вигнали з неї адмірала. Метелик злетів — заслонював день своїми крильми. Брунатний, позолочений, осяяний, мовби у ньому відбився назавжди і жовтогарячий схід сонця, і блакить радісного ранкового неба. Адмірал. Летів, ширяв.

Діана не подавала голосу, стригла вухами й пантрувала очима.

Адмірал не звивався угору, не сідав на кущі, на дерева. Важкий. Ширяв низом, долом. Ось-ось дасться до рук. Але ні, перелітав з квітки на квітку, струшуючи їх.

Давно скінчився гайок. Під ногами затріщало. Ноги заплуталися. Упала Марта. Упала Леся. Перевертом упала собачка. Адмірал зник, як і переливниця. Вивів їх у поля, шукай його в цьому морі. Перед ними стіна — житній лан.

Понадавши, лежать. Ще їм хочеться адмірала, але ще дужче хочеться полежати, не встаючи. Жито перетріщало й ніде нічирк. Дівчатка лежма дивляться одна на одну, собачка дивиться на них. Дівчачі очі розширюються. Роздмухуються ніздрі носиків. Марта не озивається до Лесі. Мовчить Леся. Вони тихо й ніжно усміхаються одна одній, начеб у сні. І солодко подрімує Діана.

Над їхніми головами половіє жито. Нагнулися, похилялися важкі колоски. Повіває ледве чутний вітерець. Колоски вологі, мовби облиті медом. Тремтять, знявшись над ланом, курявою пилком і висвічує на сонці.

Дивна, ні з чим незрівнянна пора половіння. Коротка. День-два і по ній: відквітувала, минула. А що вона діє з дитячими душами!

Навколо тиша.

Вона блакитно-голуба. Її не розбивають, не оглушують, а наче підсилюють витонченими голосами флейтисти-коники, підковують своїми срібними молоточками невтомні ковалики. І в цій підсиленій, підкованій тиші, що її пронизують дзиччанням своїх крил тисячі бджіл, джмелів, а подекуди й сонечка з чорненькими цяточками на червоному — краплисті сонечка, половіе жито.

Колосок торкнувся колоска — дихнув лав. Поле озвалося щемливим дзвоном. Жито бринить, і пилок, що осів на губах, звіюється у груди. Його вдихають Марта, Леся, Діана. Вони вдихають і його, і блакитно-голубу тишу, виспівувану багатоголоссям коників-стрибунців, бджіл, сонечок і тремтливих синьо-зелених мушок. Твориться, пахне хліб. Кожна тверда, посіріла висохла грудка землі пахне хлібом.

І раптом угорі, десь біля самого сонця:

В'ють-в'ють!.. — жайвір.

Де він? Не видно. Тільки чути його пісню. Встає із землі до неба. Лише з неба на землю. Сонце і пісня — це і є він, жайворон.

Так половіють жита.

Пізно-пізно верталися з поля.

Бабуся переймається, виглядає їх. Вони на подвір'я, а тут і Палажка. Квапиться на ферму. Вона телятниця. Теляток у неї багато. Їй на нічну зміну.

— Я на хвилинку, — каже і сміється білими зубами. — Напекла паляниць. Оце щойно виїняла, пате, — подала круглу паляницю.

Бабуся втримує Палажку, хоче її теж чимось почастувати.

— Ніколи! Я побігла!

Вона побігла, залишивши свою усмішку і свій веселий чорнобровий погляд.

Бабуся передала паляницю Марті. Паляниця ще тепла. До її споду попричіплювався попільець, і дівчинка здмухувала його.

А тим часом бабуся винесла у двох тарілочках по щільничку меду, а собачці кісточок, які зберегла з обіду.

— Шкода, що в нашій Палажці завжди горить, — сказала.

Дівчатка посідали на порозі. Заходило сонце.

— Я вкачала меду, — хвалилася бабуся й провадила: — Добре, що вас не було, а то бджоли вас покусали б. Ви ж пізачо б не висідили, щоб не вткнути носа, куди не треба.

Відбившись на тарілках, позолотивши ламані шматки паляниці, західне проміння загусало в меду. Марта і Леся брали щільники просто пальцями, вмочали паляницю у мед, паляницею підбирали краплі зі щільників.

У теплому надвечір'ї, що повільно опускалося на землю, дівчатка оповідали, як половіють жита. Бабуся, підпершись долонею, слухала.

Мед зі щільників ниточками стівав із дівчачих пальців. Швиденько підставляли паляницю. Не їли, полизували,— так смачно! На кінчиках язиків, у горлі пахло квітами.

А Діана гризла кісточки і не заздрила.

Від вишень, від бузку простяглися довгі тіні. Простяглися і Мартина, і Лесина. І бабусина. Деревя були непорушними, дівчатка сиділи, бабуся стояла, тіні росли. І було видно, що бабусина тіль — голова, підперта долонею.

Людські тіні і горбочок собачки зливалися з тінями вишень, бузку, еднаючись в одну. Небо едналося із землею, і едналося усе живе на землі. Шумів шлюз. І омиваючи цю єдність, похлюпувала, текла річка.

Ставок дихав прохолодою. Прохолоду навівали город, садок. Плив безбережний вечір.

Дорогою з вишумом промчала автомашина, десь мукнула коро-ва, коло криниці брякнуло відро. Кожен звук близький, утішливий. Не хотілося ні про що розмовляти. Слухали вечір, самих себе. Бабуся, мабуть, думала: «Дідуся нема, а я все живу... Якби-то і дідусь, було, дочекався до цього вечора. Такого лагідного вечора ще ніколи не було. Дух радіє...» — думка потонула їй у душі. Бабуся змовчала.

Насіювалися сутінки. Невидима пелена вкривала обличчя.

— Молоко! — прозвучав зворушливий жіночий голос, в якому озвалися ласка і тепло запрошення. Кликкала Лесина мама.

Звившись, відірвавшись од землі, блиснувши в сутінках очима, Діана кинулася до хвіртки. Знала слово «молоко» ліпше, ніж своє ім'я. Вчепившись лапами, хитала, розгойдувала, відчиняла хвіртку...

Марта побігла. Несла молоко. Воно пахло вечором: літрова скляна баночка по самісінькі вінця літнього вечора з шумкою піною. Собачка поривалася дівчинці до грудей, канючила молока.

А вранці, коли Марта спала, бабуся біла Діану. Пещена пакосниця замучила курча, яке вже ходило без квочки.

Бабуся закопала курча, а коли оповідала вночі про пригоду, собачка стояла, уважно слухаючи. Розуміла, що їй дорікають і намагалася збагнути — за що?

Марта понуро дивилася на Діану. Дівчинка начеб аж зараз помітила, яка її вихованка велика. Шерсть на ній уже не м'якенька, щетиниста, цупка. Зміцнів крижистий загривок, видовжилася морда, стали кругішими груди і сильними лапи. Хребет вилискує — сіро-чорний.

Курча своє — байдуже. Але з того ранку, як його загризено, дівчинка стала спостерігати, як Діана переминюється. Хоч, здавалося, так само лащиться, перекидається, любить, щоб її, примовляючи ніжним словом, гладили, і сама прилягає, повзе животом, виявляючи відданість і вірність, та вже не подає свою праву лапу завиграшки, а стримано, мовби з почуттям поваги й солідності.

Щодня вона утверджувала свою незалежність. У її натурі озивалися інстинкти предків. У піднятих сторожких вухах, у ще сторожкіших очах, у всій поставі з'являлося щось хиже, невпокорене, підступне. Лежала й сиділа з якоюсь ніби величністю. Не лише курчата, кури боялися потрапити їй на очі. А кішка з кошетами обходили її десятою дорогою.

Своїх курей і курчат більше не займала. Не погавкувала навіть на своїх горобців, які мостилися під дахом хлівця. Дозволяла своїм горобцям цвірінькати з вишень, з бузку. Інколи вони всідалися на цинковий дашок буди-вулика — не перечила їй тоді. Але сусідські кури й курчата, горобці із сусідських гнізд? Спробували б!

Вона розпотрошила Лесиноного півня, який злетів на бабусин паркан і надумався розкукурікатися на цілий куток. Стягла його з паркану. Зуби вп'ялися в шию. Бідолаха стріпнув, замахав крильми і повис з її пащеки. Міцно держала його.

Дівчинка перелякалася. А Діана героїськи стояла перед хвірткою з півнем у зубах. Марта боязко відчинила хвіртку, Діана гордо ступила на сусідське подвір'я, куди щоранку й щовечора супроводжувала Маргу по молоко, дійшла до порога хати й випустила півня з пащеки. Не потребувала здобичі — нехай півень знає своє місце, нехай на паркан, який йому не належить, не злітає.

— Прив'язати собаку! Вона нам усіх курей пожере!

Куток збунтувався.

Бабуся віддавала свого півня взамін, Лесина мама не хотіла про це й чути.

Марта обіймала Діану за шию, допитуючи її:

— Ну, що ти наробила? Нащо? — сіре наструнене звірятко, вже не звірятко, а молодесенька вівчарка не опускала голови. Гни за шию — не зігнеш, якщо сама не захоче.

Вона лизнула дівчинці руки, й дівчинка сказала:

— Я не прив'яжу тебе. Нізащо!

Сиренька сприйняла це признання, позіхнувши. Показала чорні ікла й гострі міцні зуби.

Як і раніше, вони бігали в поле, у ліс, на ставок. Але собачка тепер не котилася, плентаючись позаду. Виступала попереду, зрідка оглядаючись. Вівчарка, Марта і Леся, хлоп'ята-вітрогони бігли за нею. Вона, здавалося, водила їх у поле, де вони збирали стигле колосся для колгоспу й собі для колекції; вона супроводжувала їх у ліс, не боячись забиратися у самісіньку його гущу, де росли папоротники і де на світлих полянах вигрівалися метелики; вона вела їх купатися у ставку.

До Марти ніхто не смів ні торкнутися, ні навіть підійти: відразу: «Рр-р-и!..»

Інколи хтось чужий кидав собачці шматочок хліба, ласий кружечок ковбаски. Ніби й не бачила! І не чула нічийого голосу, як би він не бринів ласково. А щоб її хтось погладив? Гр-р-ру! — шкірилася.

Навіть і до Лесі ставилася по-своєму. Дозволяла дівчинці в шапочці темнявих кісок себе погладити, але, напевно, лише тому, що Марта з нею товаришувала. Єдиною її зверхницею була синьоока дівчинка. Вони розлучалися уночі. Діана всідалася під вікном, за яким Марта спала. Хіба розлучалися?

Її усе важче й важче ставало годувати. Залишків супу, каші, якихось там кісточок не вистачало. Дівчинка покрадьки віддавала сиренькій свої порції. Поміями вона нехтувала. Нюхнувши їх, відводила свою мордочку. Навіть і тоді, коли була голодна.

Так і не знала прив'язу. Росла, а її хижка мовби зменшувалася. Заходячи під дашок, вона згиналася, скарлючувалася, втискуючись досередини. Розвернувшись там, виставляла голову — голова була на цілий отвір.

— Ото бджола! — казала бабуся, дивлячись на буду-вулик.

Одного вечора потягло холодним вітром. Перевіяло і западали легкі, але не теплі, а якісь озимнені сутінки.

— Висохло на картоплі бадиління, — повела мову бабуся. — Минається літо... Скоро до школи...

Марта тісніше притиснулася на порозі до бабусі.

Діана сиділа навпроти них. Вони на порозі, вона на землі; а її голова вище їхніх колін.

Тепер у них тільки й мови, що про неї. Що з нею робити?

— Якби жив дідусь, — починала й тягла бабуся. — Він привозив би їй мотоциклом з бойні, чого б заблагла...

Дівчинка дивилася на вівчарку, думала про велике місто, куди їй треба їхати. Серце стискалося — не забере із собою Діану, вона

не поїде з нею. Тут буда-вулик, тут простір, а що там? Нічого. Мама на роботі, татко теж. Йї до школи. Дома нікого. Хто буде з Діанною? Де? Як? Ці запитання, мовчазні, а тому ще дошкульніші, терзали, мучили. Вони були страшні.

Про те, щоб Діану забрати із собою, і не заїкалася. Це виключалося повністю, як річ зрозуміла сама собою.

— Якби... — вторувала за бабусею, як вторує струна струні, Марта й зітхала, маючи на думці те ж саме, що й бабуся: ді-дуся.

Вівчарка сиділа, погордливо стрижучи вухами. Не підсідала до них на поріг. Пильно, насторожено слухала уривчасту сумну мову. Чи розуміла, що ця балачка про неї? А ймовірно, тому й була такою уважною, що чекала, чим же ця мова-перемова закінчиться?

Слова падали, як бідкання. Бабуся й онука вимовляли їх з бо-лем.

Вечори стали темніші. Бабуся і дівчинка не стільки перемовлялися словами, як блимливими поглядами: «Що ж робити?» — розуміючи одна одну в німій мовчанці. «Що ж робити?» — висіло перед ними сутінками. Вони начеб у темряві силяли нитку в голку і не могли засилити її в невидиме вушко.

Діана не ворушилася. Сиділа, дивилася на них відверто і просто. Її чисті очі ніби казали: «Я сиджу, я вірна вам», — заспокоювала їх обох.

Марта в усьому погоджувалася з бабусею: Діані нову буду? Але що буда? Така собака, що їй варити треба!

Дівчинка важко зворушувалася на порозі — вівчарка на ногах. Ще хоч мить побуде з дівчинкою, проведе в темряві по молоко, а вже потім усядеться під вікном, яке засиніє від екрана телевізора, й стане на чатах. Вікно погасне, вона чатуватиме Мартин сон. Довгий. На всю ніч.

А зранку сумний вечір забувався. День починався і минав, як і раніше, коли Діана була цуценям, собачкою. Удень вони знову були нерозлучні. А ввечері — поріг. Знову та ж мова. Важка, як доля, яку не об'їдеш конем. Неминуча, як темрява ввечора.

Діану треба комусь віддати. Кому?

Не вона — сіре звірятко, а вони — люди — мусять з нею розлучитися. Бабусі не хочеться розлучитися. Дівчинці ще дужче не хочеться. Важко. Але що вдієш?.. Інакше не можна. Так воно показує.

Хто ж її візьме?

Онука й бабуся цим переймалися. Певно, що шкода собачки — веселого розумного створіння...

Щойно дніло — молода вівчарка отиралася на порозі веранди, силкуючись відчинити двері лапами, мордою. Дівчинка, доніжуючись у ліжку, чула шарудіння і шерехи, але вдягатися барилася. Прислухалася, завмерши, затамувавши подих, сповнена очікування ще більшої радості. Скрипнувши, двері роз'їжджалися. Діана відчиняла їх і гавкала на веранду.

На цинковому, наче спотілому з роси дашку буди-вулика сиділи, понадувавшись, настобурчені горобці. Не хотіли ні літати, ні цвірінкати: ситі, повні. Подвір'я починало дудніти від тупоту ніг, у повітрі зависав крик-гавкіт, але горобці спокійно сиділи, як і раніше.

Ще стояли сонячні дні, але роси довго не висихали. Густі, сиві й холодні.

Натупотівшись на подвір'ї, дівчинка й вівчарка бігли, куди їм заманеться. У потайні кутки садка, у хащі городу. Зарошувалися, що з них аж стікало. Раптом примовкали, сховавшись у бур'яні.

Марта ні з того ні з сього мовби якось колісково заводила, що лучче було, лучче було, не ходити...— пісню. Носик опускався, підборіддя тремтіло. Діана клала їй на коліна свою голову. Обое були смішні, особливо дівчинка, як буває смішною дитина, що наспівує зовсім не дитяче.

Вівчарка в реп'яхах. Марта вибирала чіпкі реп'яхи з їжакуватої шерсті. Їй не до сміху! «Лучче було, лучче було та й не знати...» — співала-проказувала журно, гірко, невтішно.

На траві, на деревах довго не висихала роса, а над ставком у яскравому сонці не танув низький сицьо-зрожевілий туманець. Ще його павутинням не розпрозорювалося марево, а вони пускалися купатися. Вода тепла, не охолонула за ніч.

Роздивившись на всі боки, вичекавши, поки промчать автомашини, плигом перетинали шалену вулицю-трасу. На ній страх небезпечно: так і пильнуй, щоб не втрапити під колеса. Кішки й дворняги через свою вайлувату безпечність нерідко тут гинуть або стають каліками.

Марта й Діана перебігали через асфальт одночасно. Далі глиняним узвозом і на греблю. Зупинялися на мості над шлюзом і слухали безугавне кипіння-шум води.

Купалися коло мосту, або забиралися на інший берег, під ясинець, де за дротяною сіткою било джерело і праворуч від нього під горою-посадкою бовваніли кущі терну. Туди тягнулися бакаюватою греблюю, а так брав нетерпець ввійти у воду.

На ставку скидалася риба. Її ще не годували, і вона вигулювала. Гладеньке плесо здіймалося фонтанчиками, розходилися великі кола. Риба не голодна і не боязка. Скидається, жирує.

Дівчинка розкинула надувний матрац на моріжку, наповнує його «жабкою». Матрац роздувається — один бік синій, другий червоний. Вона не встигає скинути в горошину халатика, натягти на голову гумову шапочку, а з матраца з висвистом вилітає повітря. Діана своїми зубами повитягала затикачки. Вона любить купатися, але ніяк не може забути свого першого купання. Марта скупала її, коли в неї животик ну, зовсім голопузівся. Намилена шампунем, вимивала у вухах. Спека, що не продишнеш, а цуценя ловило дрижаки. Дівчинка закутала його рушником, зогрїла своїм тілом. Воно тремтіло, і Марта побоювалася, що собача простудиться. Якраз нагодився Микола-лікар. Він заборонив купати цуценя, поки животик не зашерститься. «А ще воно дрижить з ляку», — сказав він. Обійшлося, собачка не простудилася, але й ставши вівчаркою, не забула давнє.

Дівчинка в самих біленьких трусиках знову стає погою на «жабку». Діана не може заспокоїтися, гасає берегом, влягається, висолоплює язика, підкравшись, обережно хапає зубами Марту за ногу, мовби допомагає натискати на «жабку».

Матрац спускається на воду. Розставивши руки, заходить у воду дівчинка. А вівчарка метається берегом. Вона начеб справжній плавач — набирає розгону. Шубовсь! Марта пронизливо верещить. Роздався ставок, встали хвилі, забризкуючи голову, очі, плечі, вона ще не встигла скупатися, бризки такі неприємні, осоружні. Пірнає у воду, наздоганяє матраца і, вигулькнувши, всідається на нього. Діана пливе до неї. Гребе лапами, морда поверх води, хвіст розпущений, як стерно. Дівчинка подає їй руку, а вона — лапу. Вмощується на матраці. Збиті хвилі відігнали його.

Кругом вода і сонце. Берег далеко. А вони сидять собі, як на синьому плавучому островці. Вівчарка висолоплює язика. Задоволена. Та вона непосидюща. Тягнеться язиком до води. Синій острівець хитнувся — обоє під ним. Борсаються, бризкають водою, скидаються, як риба. Перекинувши матрац, вилізли на нього, погйдуються на червоному островці, перепочивають, поки знову не попадають і їх накриють збурені хвилі. Зі ставка й не виженеш! ловлять дні ясного літа, яке обмиває їх чистою водою.

Матрац-острівець неохоче причалює. Ще вернуться до нього. І не один раз. Дівчинка, пірнувши, розплющить на мить під водою очі: цікаво глянути, як живе вода, що там, у ній? А вівчарка, шубовснувши з розгону, попливе, подаватиме лапу — витягує на пливун-острівець!

Щоб скоріше просохнути, Марта витерлася на березі рушником. Діана розставила ноги, стріснулася. Високо сипонули бризки.

Наче дощ, дивний дощ — злився угору. Дощ — навпаки. Берег і ставок осяяла веселка. Дівчинка стояла в її брамі.

— Віддайте мені Діану...— сказав доглядач за ставком.

Своє прохання він висловив зняковілим голосом, впрошуючи. Вівчарка йому не просто подобалася, а була потрібна для діла. Десь-то він прочув, що вона не зможе жити в бабусі, що стара не дасть їй ради і що дівчинка, яка приїхала на канікули, не може забрати її з собою.

— Йй-бо, я її не зобижатиму,— поклявся він, забожившись. І додав: — Слово честі! — а потім ще раз: — Йй-бо!

Його називали Севюю, Севкою або Стівкою — залежно від того, як ставився до сільських рибалок.

Він молодий, але чомусь нахмурений: ознака суворості його посади. Засмаглий, аж чорний. Густий чуб лізе в очі, й не знати, які вони, що в них?

Коли висловив своє прохання, Діана наблизилася до дівчинки. Сева-Севка-Стіва їй не сподобався. Але хіба вона могла це сказати?

Він пообіцяв хоч зараз нагодувати її м'ясом.

— Хочеш м'яса? — звертався до неї.— У саджалках форець. А форець, знаєш, чим годують? М'ясом і печінкою...

Вівчарка знала слово «м'ясо», як і «молоко». Сиділа коло Мартиних ніг і облизувалася.

Рушили греблею. Діана начеб вела дівчинку до джерела. Доглядач чвалав за ними.

Наближалися до сітчаної загорожі, Сева обігнав їх, вийняв ключа і відімкнув залізні ворота.

Діана мимоволі зупинилася. Стіва запрошував, кланяючись, розставивши руки. Коливнувся густий чуб — глянули відлигли вологи очі.

Марта увійшла першою, а вівчарка за нею.

Береги саджалок скошені, і саджалки як поналивані басейни. Над ними хата — вікна на всі боки. Під нею ні вишеньки, ні горішка, і хата аж потріскалася на сонці. Горою, терасами ліс — сосни з гігантськими кронами.

За хатою, у бік лісу стоїть фургон-холодильник. Севка так і метнувся до нього, розчинив і, стоячи на приступці, почав хапливо кидати шматки м'яса.

Діана підхопила один, другий. Сподобалося. Сева усміхався.

Вона наковталася м'яса, і її почало трусити. М'ясо морожене. Її повне черевце стало як холодильник. Отож Марті й Стіві довелися ласунку-ненажеру розтирати.

Звичайно, хоч м'яса тут було багато, але дівчинка не могла так відразу подарувати пестунку. Вони й назавтра прийшли до

фургона-холодильника. Діана сама підступила до приступки. Сєва заздалегідь розморозив м'ясо, очікував. Вхопивши порцію, вона сховалася під фургон-холодильник — єдине місце, де могла знайти затінок, і там обідала.

Потім Марта залишила її на три дні, щоб звикала. Ці дні минали дуже довго, тяглися, як сліпці.

Дівчинка постановила собі не ходити до джерела, не купатися ні коло мосту, ні під кущами.

А завбачливий Стіва взяв і прив'язав Діану. Але вона зірвалася з прив'язу, обірвавши ланцюжка. Він її ледве впіймав. Нізачо не далася б до рук, якби фореельне господарство та не було обтягнуте густою сіткою. Йй довелося ночувати в комірчині.

Улюблена їжа — мясе — не смакувало. Стіва накидав його в комірчину, але шматочки так і лежали коло порога. Майбутній господар затурбувавсся. Він здогадавсся, що Діана сумує, і щоб їй догодити, насмажив риби. В бабусі, у Марти вона їла рибу з кісточками, голови ковтала цілком. Сєва припрошував — не понюхала. Вирішив прогуляти її, держачи на повідці.

Бабуся запевнювала онуку, що над саджалками собаці вестиметьсся не гірше, а ще ліпше, ніж у них, і раділа, що так склалосся. То був найліпший вихід.

— Наша Діана буде, як у раю, — казала вона.

Дівчинка примирювалася. Не ходила до джерела, на ставок. Не порушувала свого зароку.

Минав третій день розлуки. Марта не стрималася, подалася на греблю: із самісінького ранку чогось нило серце. Вона стала на мості, схилилася на поручні й дивилася, як кипить і вирує вода.

Не бачила, як греблею замиготіло, не почула, як вищало, заливаючись. Дівчинка не встигла отямитися — вівчарка плигнула на неї, мало не збивши її з ніг. Поклала на груди лапи, прилипла мордочкою, тоскно заскімлила. А з її шиї звисав обірваний повідець.

Прибіг, задихавшись, Стіва.

— Я не міг її втримати! — вигукнув. — Побачила тебе, дівчинко, на мості і як рвоне, як кинетьсся з усіх ніг! Не міг стримати — нізачо! — й оповідав: — А я ж їй і вуса обстриг... Але брешуть, що ніби в собаки нюх у вусах. По-моему, він і в собаки не лише в носі. У голові! — і стукнув себе по чолі. — В душі! — приклав руку до грудей і видихнув: — Як у всіх нас...

Марта побачила, що в Діани обстрижено вуса, і безпорадно похитала головою.

Так і не вибула Діана три дні над саджалками. Ночувала третю ніч дома.

Дівчинці несила було відвести Діану над саджалки, до джерела. Коли її забрали, вбігла до хати, сховала обличчя у подушку й плачучи заснула.

На цей раз Стіва поведився розумніше. Не прив'язав вівчарку. Намагався завжди і скрізь бути з нею. Не зачиняв у комірчині, впустив до хати. Вони снідали, обідали і вечеряли з одного столу. Стіва їв м'ясо смажене або варене, а їй сире. Лише вона засумує, він давав цукерку.

Жилося Діані добре. Де ще так їй жилося б?

Настало останнє прощання. Напередодні від'їзду, над вечір Марта навідалася до джерела. Коли йшла греблею, вівчарка її не помітила: сито розляглася під фургоном-холодильником, а її новий хазяїн сидів на приступці.

— Діано! — покликкала вона, вступивши у прорвану сітку.

Вівчарку прожогом винесло з-під фургона-холодильника.

Вони спустилися до джерела. Постояли. Дівчинка напилася з долоні, Діана лизнула воду язиком. Постояли ще. Шумів Ясинець.

Марта верталася додому не греблею, а через форельне господарство. Обігнувши саджалку, пішла до воріт. Холодна джерельна саджалка зеленіла й голубіла. Косячками плавала, сріблячись, форець.

Діана не побігла, огинаючи саджалку. Вихопившись із Стівиних рук, а він обіймав її за ший, кинулася, шубовснула в крижану воду і пливла, пливла до дівчинки, виявляючи наостанку свою вірну відданість.

Вранці Марта поїхала. Над ставком зависав туман. Він лягав долиною. Заступав Городище. Не було видно річки, лісу. В купчастому сивому тумані чувся вихлюп хвиль і гомін дерев.

Бабуся залишилася сама.

У світлиці, де спала онука і де стояв телевізор, по вечорах не світилося. Бабуся обходилася кухнею і верандою. Осінь лихомашила роботою: встигнути, вихопити усе з городу до в'їдливої сльоти, до перших заморозків. Не до телевізора.

Викопано й зведено картоплю. Поскочувано під хлівець гарбузи. Запаковано на зиму вулики.

Вечори стали довгі. Можна й перепочити. Бабуся ввімкнула телевізора. Щось латала, поблимувала очима в окулярах собі до рук, зрідка підіймаючи їх на екран. Телевізор тихо порищував. Бабуся не любила дзвінких голосів. Вона любила, щоб їй світилося, тому й почувала, що під верандою щось товчеться.

«Мабуть, я не зачинила добре дверей,— подумала й проказала сама до себе: — Зі старістю я зробилася геть забудькуватою».

З шиттям у руках видибала на веранду. Двері зачинені, але за ними хтось не може вгомонитися.

Бабуся відчинила — Діана! Зраділа сіренькій, начеб побачила свою онуку. Давала їй їсти, але вона ні до чого не доторкнулася. Підіймала писк, щось понюхувала і ворушила вухами.

— Як же ти виросла! — хвалила її бабуся. — Той Севка чи Сєва годить тобі. Ти в мене їсти не хочеш. А я й забула про тебе, дочко. Дякую, що провідала мене. А Марти нема. Не нюхай і не стрижі вухами. Чекай, дочко, нового літа...

Старенькій було і приємно, і радісно, що Діана завітала, угледівши вогник у вікні світлиці. Написала у велике місто внуці, хто у неї гостював.

А тим часом голубий вогник у світличному вікні, під яким сіренька колись чатувала Мартині сні, коштував їй життя.

Це сталося дуже просто. Хоч як добре було Діані над саджалками в рибовода й доглядача ставка, але довгими осінніми вечорами, щось пригадавши, вона бігла греблею, всідалася на обочині вулиці-траси навпроти бабусиної хати й терпеливо чекала, чи не засвітиться там, у вікні. Синій вогник нагадував, мабуть, їй про дівчинку...

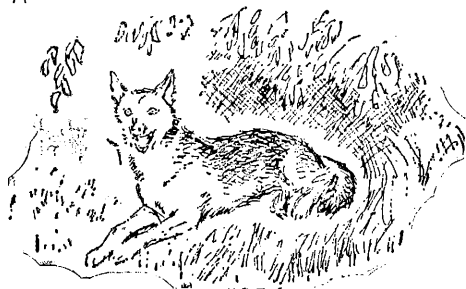
Люди не раз бачили її, велику, непідступну й мовчазну, коли самотою сиділа на обочині.

Якогось вечора у світлиці знову спалахнув екран телевізора. Сіренька подрімувала, сумуючи, на обочині. Засвітилося, заголубіло вікно. Вона скочила, пускаючись через трасу, і втрапила під колеса шарабанистого самоскида.

Примчав Стіва. Узяв на руки, поніс у містечко до лікарні. Здохла. Бабуся про це внуці не написала.

Дівчинка й досі оповідає своїм шкільним друзям, дома про сіреньку, закінчуючи свої оповіді одним і тим же: «Чи впізнає мене Діана на нове літо?»

Вона назвала її ім'ям Латонської діви — богині місяця й полювання, покровительки жінок, з якою впольовували літо, самих себе. Ото й уся дичина.

КАБЕЛЬ

Оповідання

Іван дивився на греблю. З горбка, з городів добре видно: греблю тягнеться підвода за підводою, вершники і попереду, і в хвості. Подумав: підводи, наче на ланцюгові, вершники, мов припони. А верби повідверталися і, похилі, всі нагнулися до води. Хвилі блищать від сонця. Йому здається, що він чує, як то аж ніби гарчить, натягуючись, то дзвюкає, відпускаючись, той уявний ланцюг, як на ньому тяжко скриплять вози, а вершники-припони, вихитуючись, тільки побрякують, ледь торкаючись землі: бряк-бряк — глухо...

В кінці греблі — млин. Сірий, із цементу, а черепиця червона. У млині — окупаційний загін. Фашистів називали «жаб'яками». Вони щоранку вирушали на села і верталися, женучи валку з пшеницею. Млин молот, не втихаючи. Меливо забирали тупорилі машини. Перли на станцію. Не тільки до млина, на греблю не вступити: заборонена зона.

Та висока гребля, що довга могила. Верби — в її головах.

Іван думав: ніяк не вибити «жаб'яків» із млина. Пробували, а що вийшло? Млин під горою. Партизани скотилися з гори, з лісу, розпочалася стрільба, то люди казали: музики! Автомати, що скрипки, гранати, що барабани. Женили «жаб'яків», щоб знали, як обдирати села... Насунула підмога. Після того бою ліс на горі стято. Гора присіла, і на ній пеньки — непоховане військо без голів. Це було торік влітку. А взимку «жаб'яки» рвали на ставу лід, щоб ніхто не підступив до млина.

Валка осідлала греблю.

Іван стояв. Сам він малий, непоказний, а голова велика: соняшник на грядці: смуглявий, загнітився за літом. У валов'яних штанях, в такій же, з валу, зіжмаканій піджачині з кудими рукавами, бо виріс. Без картуза, голова руса: соняшник, що розцвівся.

А його душа велика. Все, що бачать очі, у ній: небо — блакитний дзвін, земля — горби, що стоять валами, село, долина, хати і кожне вікно, річка, став і верби, і пеньки на горі, і ліс на другій, далеко. Його душа висока, як небо до хмар і за хмари, туди, до сонця, яке робить день, і вище нього. Його душа широка, як земля. Та земля — кожна піщинка — його. І високе небо. І всі до одного промені сонця. Нічого чужого, все своє. Аж усміхнувся і схилив набік голову. Сумно. Його усмішка, ворухнувшись, пришикла на стулених губах і поволі гасла, як день. Усмішка згасла, і обличчя ще більше посмуглявіло, а в очах під вицвілими бровами стояла журба.

Покликала мати. Голос її наче збудив Івана. Він хитнув головою, та йому й далі лилося у вуха погейкування, надсадне скрипіння возів і цокіт копит. Усі ті звуки, загрозливі, гострі й різні, спліталися в один і жили в його грудях одним дзвоном.

Материн голос: «Ва-а-нь!» — теж потонував у його вухах, але чомусь не злився із звуками греблі. Йому своє ім'я в материнському голосі прозвучало: «Вста-а-нь!..»

Верби на греблі як позаклякали.

Він ступив з городу. Руки кулаками. Йшов і світив головою — соняшник.

Мати стояла на порозі. Руки під запаскою, а очі під дашком хустини шукали його. Вони сяяли. Материне обличчя, марне,

мізерне, в чорній хустині, було просвічене чи то призахідним сонцем, чи її ж очима.

Іван підбіг до неї. Кулаки розтулилися.

Мати ступила до нього й сказала йому в голову: «Батько дома»,— тихо.

Рот йому розкрився, хотів сказати, що «жаб'яки» погнали греблею валку, але не встиг: мати повернулася, ступала до хати, і за нею, до порога, в сіни йшло сонце.

Він знав, що йому робити: батько дома — на варту.

Вихопився за хлів, щоб дивитися з городу. Самому було дивно: не знав же, що батько дома, а пантрував, ніби щось раніше погнало й наказало: дивися. І зараз він бачив ту ж валку на греблі. «Жаб'якам» зараз не до села, загаються з пашнею, подумав. А батько давно дома не був. З торішнього літа. Нападав на млин. Гадали з матір'ю: наклав головою. Аж переказано: тяжко поранений. Виходився, якщо навідався. Коли ж він прийшов? Удень ніяк не міг. Мабуть, вчора з ночі. Мати, бач, не сказала. Він цілий день з коровою, а батько цілий день дома. Десь-то сидів на вишках. Звечоріє, піде.

І нічого Іванові так не хочеться, як побачити батька. Тільки б побачити. Який він? Якби хоч одним оком...

Але йому треба стояти й дивитися не одним оком, обома, і то добре. Треба пильнувати греблю і трохи сусідів, пускаючи очі навскіс. Якби яка сусідка здумала до них перейти, перестріне її на подвір'ї й подасть голос, щоб у хаті почули.

Валка підповзла до млина. Одна підвода вже торохкотить порожняком, миготить під вербами.

«Мішки з воза і навікача»,— думає Іван. А в «жаб'яків» роботи: кожен мішок пересипають; було ж, витрусили лантух динаміту. Якби не витрусили, давно б від млина тільки чорторій. А все тому, що мірошник сволота. Продався. П'є і гуляє з «жаб'яками», сам «жаб'яком» став, квакати по-їхньому навчився. Докумкається!

Вечоріє, стихає: вітер хоче мінятися.

І тому, що навколо тихо, Іванові ще дужче хочеться побачити батька. На одну мить, через замкову шпарину. Але він знає, що з того може вийти. «Жаб'яки» на конях. Що їм доскакати сюди із греблі? А потім, сіни ж зачинені. Він тільки за клямку, а мати з порога й за вухо. Ще він того не зробив, ще навіть не зважився, щоб зробити, а вуха його вже червоні, так і пашать, так і обсипає всього жаром.

Зітхнув: «Буду щось ніби робити на городі». Й ніби порпається собі серед моркви, а очі то на греблю, то навскоси. Щоб тим «жаб'якам» ні води, ні риски.

Йому стало до того марудно, що не міг ні порпатися, ні дивитися навколо. Ворухнулася лють, її було повні груди. А валка на греблі як зв'язана ланцюгом, і вершники як припони, і підвода порожняком, яка мовби зірвалася з ланцюга, і залякклі верби — все розпалювало цю лють ще більше: доки ж так буде? Він видивляється, а батько з хати в садок, і не побачить його. Вуха відпалахкотіли, й тягло до хати.

Іван розігнувся. Ще одна підвода проторохкотіла порожняком. І — тихо. Він повагом зійшов з городу, потім майнув, і вже коло сіней. Босий, тихий. Щоб клямка не скрипнула, відчинив її обіруч. Двері не пустив, відхилив. І припав до хатніх: батько сидів коло столу, поклавши руки на коліна. Іван почув: «...кабель, бо як тоді...» — казав батько. Мати човгнула ногою, Іван одпав од дверей. Миттю, без скрипу зачинив сінешні.

Він знов на городі. Ніби не був у сінях, ніби не бачив батька. Якийсь час не вірив сам собі, що таки бачив його.

Іванові очі приплющені, погляд пронизливий. Очі звужуються ще дужче, пригадують, а погляд наче лезо. Таж він справді бачив свого батька: сидить коло столу, а руки на колінах. Іван аж підстрибнув. І ожила кожна кісточка йому в ногах і руках, а голові стало легко. Батько такий, як і був, яким запам'ятав його: білявий чуб назад, обличчя чистеньке, голене, а руки замашні. Ну зовсім той самий, що й на карточці. Мати, батько й він знімалися до війни. Карточку мати закопала в скриньці в землю. І ось батько наче вийшов із землі. Тільки там, на карточці, я в нього на колінах, думав Іван. І одягнений там батько у своє, а тут у військове. Куди ж його поранено? Руки цілі, ноги теж ніби цілі. Він же бачив. І за ту мить, за єдину мить, що дивився на батька, Іван готовий стояти отут на городі хоч цілу вічність. Видивлятися і стерегти. Вічність за єдину мить щастя.

Не похмуро-журливими, іншими очима, суворо-іронічними споглядає тепер на греблю. Йому ніщо не страшне: ні скрипіння коліс, ні гупання кінських копит. І валка, яка зменшується, і вершники, які стоять, поки остання підвода не розвернеться порожняком, здаються йому дрібними комашками, що повзають собі на греблі. А над ними, над плесом ставу, на всю долину — його батько. Іванова уява малює батька хтозна-яким: одна його нога по один бік греблі, друга по другий. Іде до млина...

Спускаються сутінки. Вони заважають Івановій уяві малювати батька.

З-за хліва покликала мати, і він стрепенувся.

Мати спровадила його в садок. Вона виведе батька з хати, він ітима садком, у садку й побачаться, й Іван проведе батька до межі.

Він стояв на стежці.

Батько вихитнувся з-за рогу хати і йшов рвучко, нахильці.

Іван не знав, що скаже йому. Батько його обняв, і здалося, що всі яблуні зійшлися докупи, щоб ніхто не міг бачити, як вони обіймаються з батьком. Потім пішли садком. Батькова рука лежала Іванові на плечі. Яблуні розступалися, а Іван не міг сказати жодного слова. Йому було добре нести на плечі батькову руку.

Мабуть, що батькові теж було важко говорити. Обіймаючи Івана, промовив: «Виріс»,— і тепер, ідучи поряд, казав:

— Ростеш...— і дивився згори вниз, а про те, що в Івана піджачина з куценькими рукавами, мовчав.— Рости...— сказав, і його рука гладила синові плече.

Так вони дійшли до межі й спинилися.

Іван плямкнув губами й спитався:

— Куди ж вас?..

— Що? Куди поранено?

Іван кивнув головою.

Батько взяв його руку в свою й приклав собі до боку, Іванова рука ковзнула під ребрами, наче в якусь яму. Він сказав:

— Ой,— і прийняв руку.

— Не бійся,— обізвався батько.— Ще повоюємо.

А Іванова рука весь час відчувала «яму» в батьковому боці. Йому хотілося сказати, авжеж повоюємо, та він знітився. Хіба малий, щоб байку байкати? І тихо проказав:

— Про кабель... питали?

Батько скинув на нього оком і забрав руку з його плеча.

— А ти як знаєш?

Він признався: підкрався й зазирнув у шпарину.

— Я тебе зазирну! Тебе чого на городі поставили?

Іван зовсім зів'яв.

— Води в рот і щоб мовчав!

Іван аж оступився. Похилив голову, а голова була гаряча, наче розпечена. Понурився.

— Вони ж за підводами — «жаб'яки»...

— Ну й що?

І тут він понуро бовкнув:

— А я знаю, де кабель.

— Не може бути! — обізвався батько.— Ану кажи,— й знов поклав йому на плече руку.

— Вигнав корову. В яр. Після зливи. Злива й вимила. Кабель жовтий. З чорним ряботинням.

— Місце знаєш?

— На другий день ні сліду: присипали. Але там прикмета — грабовий куц.

— Не може бути,— повторив батько. — Поклич-но матір.

Він пішов по матір і залишився на подвір'ї, не чув, про що вони розмовляли. І розсердився. Мовчав би про той кабель, постоїв би з батьком коло межі, а то батько й не обняв його на прощання. Побачилися за довгий час, і батько ще й насварився. Та хіба він погано вартував? А що вдієш, коли якась сила взяла й повела у сіни! На одну мить... Йому не знати, чого на городі поставлено?.. Та коли мати гукнула: «Ва-а-нь!» — хіба не відгукнулося в ньому: «Вста-а-нь!»

Мати вернулася й мовчала.

— Пішов? — спитав Іван пошепки.

— Пішов.

Вечеряли потемки. Він одразу ліг, а мати никала, поралася. Одрімував, поклавши собі під голову кулак. Кулак пірнув у подушку, а на кінчиках пучок все ще зберігалось відчуття жаско-го дотику до батькового боку. Те відчуття сиділо в пучках, як зашпори. Згадувалося, як батько взяв його руку в свою, як його рука неначе провалилася кудись, як він весь отерц, жахнувшись. Тепер вже не було того страху, але він думав, що батько через свою «яму» не може, певно, лежати боком, що йому дуже боляче, коли лягає боком, і сон втікав од Івана. Кулак стискався під головою: батьків бік йому болів, дуже, аж у самого поколювало.

Мати лягла коло нього, а він посунувся до самої стіни.

— Не спиш?

— Ні.

— Знаєш, де той дріт?

— А що?

— Можеш знайти?

— Пожену корову в яр і знайду.

Іван змовчав: відговорив своє у стіну.

Мати хотіла взяти його голову собі під руку, але він не дався. Мовчав до стіни.

Із сходом сонця був з коровою за селом. Грабовий купц у кінці яру, далі яр вирівнюється, заростає морігом, зачинається вигін, а там і узвозиста дорога над трясовиськом і очеретами над ставом.

Він прицілювався до куща, мізкував, якою саме лінією пролягає кабель, але за ножика не брався. Чекав, поки тупорилі машини повезли меливо, з млина на станцію, поки загін вершників поїхав на села. Тоді взявся, копав собі ніби криницю. Недовго й копав, куди мілкіше, як у коліно. Добре затямив місце, але трохи змилився. Кабель був збоку його криниці. Жовтий,

з чорним ряботинням. Торкнувся його пальцями, та відразу став засипати. Зарівняв і виставив кремінь, гострим кінцем угору.

Дома мати спиталася:

— Знайшов?

— Аякже, — відказав, ніби інакше й не могло бути.

Минув ще день. Мати про кабель не допоминалася, й Іван мовчав. Гонив у яр корову, дивився на кремінь, гострим кінцем угору, й думав, що то воно буде? Якби батько знов навідався, розказав би йому, як знайшов кабель і що може його перерізати. Батька не видно, мати ні про що не заїкається. День тягнеться, нудний і довгий.

Пригнавши з роси, цюкав хворост на зиму. Там знов за корову й на пасовисько, думав. Ліпше в поля, на стерні, до пастухів.

Не обідав — лемзав. Мати їла мовчки. І було чути постук алюмінієвих ложок об череп'яну миску, з якої вдвох їли.

Виводячи корову з хліва, зав'язуючи путо на рогах, мати сказала:

— Нині не пригонь додому. Чекай, поки я не прийду.

— В яру?

— А де ж?

— Хіба батько приходили?

— Ага.

— Коли?

— Як ти спав.

Він уперіщив рябу корову прутом. Гнав дорогою й думав: навіщо буває ніч, навіщо люди сплять? Якби не було ночі, не проспав би батька.

А на вигоні так і поривало до яру, і він усміхався гострому кремінцеві. У який бік не повертався, все бачив його. Добре, що пастухи не товчуться на вигоні, добре, що гонять на стерні і тут нікого нема. Сам.

«Жаб'яки» погнали валку до млина. Він дивився на них, і його вперше не брав острах.

У сутінках верталися порожняком підводи, а матері не було.

Розпутавши корову, загнав її в яр, далі від дороги. В яру стало зовсім темно.

Корова хотіла додому, і він чухав її між рогами. Раптом корова мукнула, й він побачив матір. Мати з'явилася неждано, ніби сиділа в яру. Вона зайшла з полів. У її руках була мотузка й городник. Корову взяла на мотузку, припнула й зачала доїти на землю. Іванові зовсім не було шкода молока, але він одвернувся, щоб не чути, як воно цвиркає. Потім вони пішли до грабового куца при кінці яру. Посідали за тим куцем. Вечір настав

темний. Дорогою їхали підводи, вертаючись із млина, але їх не було видно, тільки чути: торохкотіли.

Мати держала на колінах городника й стиха казала:

— Спочатку вони провели дроти на стовпах. Стовпи їм порізали, так вони, бач, закопали дрiт у землю. Але на цей раз їм не вдасться зв'язатися зі станцією. На цей раз їм підмоги не буде.

Іван слухав материну мову, її слова, що шелестіли на вітрі, й дивився в яр, випантровуючи свого кремінця й не бачачи його.

— Батько казав, що ти й сам можеш перерізати.

— Велика моція,— обізвався він і почув, що і його слова теж шелестять на вітру.

— Як же я могла пустити самого? — ніби саму себе запитала мати й, зітхнувши, зачала про інше: — Поки осiнь, поки земля не замерзла, якраз і нападати на млин. Якби мороз і сніг — того дроту не знайти б.

Яром дмухав вітер, і сторожко на мочарах захитався очерет.

Мати послала Івана в яр. Він швидше руками, ніж очима, найшов гострий кремiнець. Присів над ним. Гострий кінчик крем'яха торкався Іванових пальців, а він погладжував його і думав про батька. Ото його боліло, коли осколки виривали тіло...

Спустилася й мати.

Іван взяв її руку, і мати теж торкнулася кремінця.

— Розкопаємо,— сказав він.— Потім городником ч-чах...

— Зачекаємо.

— Чого?

— Побачиш.

Вечір зчорнів. Чекали.

Там, з гори, на якій пеньки, за млином у небо злетіла зелена ракета. Мати вдарила городником у землю. А Іван задивився на ракету, як вона, злетівши, описує дугу й, розсипаючись по темному небі, повільно падає, шкварчачи, розкидаючи іскри. От якби іще!

Коли він оглянувся, мати перетнула кабель, вхопила за один кінець і з усіх сил тягла його на себе, вириваючи із землі, з дна яру. Вирвавши, стала рубати на шматки. І збирала їх у запаску.

— Той дрiт, що чужий корiнь у нашiй землi. З коренем його треба, з коренем... А ти чого стоїш? За коровою.

Він пішов, відігнав корову й вигнав з яру.

Мати все ще рубала кабель і підбирала відрубані шматки.

Коло млина стріляло, клетотіло й палахкотіло.

— Ходімо,— сказала мати й завдала городника на плече.

Коли поминули трясовину й очерети, побачили: палав не тільки млин, а й ніби горів край ставу — вода.

Тоді почувся вищок копит. Дорогою гнав вершник. Таки вихопився.

Мати покинула Івана, корову й побігла йому навперейми. Вона щось кричала, спиняючи вершника.

Надбїг Іван, став з коровою посеред дороги.

Він упізнав того, що на коні: мірошник. Летить на станцію.

— Стій! — гукала йому мати і вдарила городником коня по ногах.

Кінь спіткнувся, а мірошник зачав стріляти. З його руки, з пістолета забухало полум'я. І це було останнє, що побачив Іван, пустивши з рук мотузку.

Партизани знайшли їх на дорозі. Ряба корова лизала Іванові руку й мукала, дивлячись на матір.

Млин палав. Шлюзи підірвано, й хвилі, вируючи, зносили на бистрину «жаб'яка» за «жаб'яком».

Матір покляла на воза. Івана батько ніс на руках.

Зійшов місяць, круглий, як соняшникове решето. У небі пливли дві білі хмари, довгі, рукасті, як дві білі сорочки, одна — мамина, друга — Іванова.

ПУЦА-ВОДИЦЯ

Оповідання

Не раз я чував, що дикі качки інколи не відлітають у вирій, але ні пізньої осені, ні взимку бачити їх мені не доводилося.

Почалися перші приморозки. Я приїхав у Пуцу-Водицю. Йшов лісовою стежкою, порослою вузлуватим цупким корінням, над довгим, із чарівними затонами ставом. Над головою то каркне ворона, то злетить, заскрекотавши, сорока, і — тихо-тихо.

Десь у глибині лісу ритмічно постукував дятел.

Хоч і наступала зима, але ніщо не спало. Високо шуміли дерева, а пожухла трава заїнейлась, посрібліла.

Весь час я натикався очима на безліч маленьких струмочків, які витікали з-під коріння дубів, з-під коріння сосен, створюючи велику силу води, що вщерть налила височенні береги прадавньої яруги. Став такий чистий і прозорий, що з берега видно, як його серединою пропливає риба — краснопір, верховодка.

З обох берегів у воді відбиваються дерева, не втративши своїх кольорів: ясно-зелені червоностовбурі сосни, білі берези, почорнілі дуби. У плесі між деревами сіріє задумане в хмарах небо.

Я вийшов на маленький голий півострівець. Тут ріс лише сагітний великий дуб. Віддалік нього чорніли високі корякуваті

пеньки, мовби піднесені над землею вже мертвим корінням: це вітри дули і вимели піщаний ґрунт. Старі дерева струхлявіли, і їх довелося зрубати. Берег обвалився й став півострівцем.

Мене обійняв сум. Хотілося швидше йти далі. Раптом щось шелеснуло й збило хвилю. Я стрепенувся й замер: від берега відпливали дикі качки — одна за одною.

Відхитнувшись, я заховався за пеньком. Попереду плив зеленоголовий, сіренький із рябим селезень, а за ним ціла череда руденьких качок. Ще два селезні пливли по боках, а один позаду. Вони зупинилися, не досягнувши середини ставка. Помітили, що мене нема, й повернули до берега, до самотнього дуба. Прекрасний селезень, який очолював череду, тепер не квапився її наздоганяти, повільно кружляв, розглядаючись навколо, як охоронець. Він так і не причалив до берега, а залишився на воді, поводячи очима і дзьобом.

«Що ж качки роблять при березі?» — не покидала мене думка. Я ледве випростався над пеньком — селезень-сторожак черкнув своїм крилом по тихій воді, й уся качина череда спрямувала-ся за ним.

До берега під дуб прибило ряску. Качки і знайшли тут корм.

Було шкода, що з цікавості я їх сполохав. Знову метнувся за пеньок, але вони не поверталися. Попливли на супротивний бік у бородаті очерети. І скільки я не скнів за пеньком, скільки не виглядав, дикі качки не з'являлися.

А як же вони живуть, коли потиснуть сильні морози?

Їх рятує сама Пуща-Водиця — живі джерела. Адже ж вони не замерзають! Тут і знаходять прудокрилі тепло й поживу.

САШКО-ПЕРЕСЕЛЕНЕЦЬ

Оповідання

Мати годує з пазухи дитину, а друге гризе коржа. Друге — Сашко. Він перемелює коржа білими молочними зубами, аж тріщить за вухами. І не зводить бистрих очиць з матері.

«Диви, чи я не слухняний? — наче кажуть вони матері. — Чи не хочу рости? До дрібочки, до порошиночки коржа з'їв! От водиці б ковток!»

Але мати наперед угадує його наміри. Вона заздалегідь знає всі Сашкові думки.

— Посидів би, сину... — І вже звертається не до нього, а до тітки, яка куняє поруч на ослоні: — Геть змарнів, втомився. Дорога...

— І зовсім я не втомився! — задирає Сашко картуза, а в його руках — порожня пляшка. І коли встиг вихопити її з-під материного ліктя?

— Ось посидь. Люду... Ще загубишся... Сама принесу, а то куплю з буфету.

Сашко вагається: поставити пляшку назад чи ні? Але цікавість до станційної людської повені бере гору над звабою до лимонаду, і він міцніше стискає пляшку.

Мати знову до тітки-сусідки:

— Розшведдялось, розбосячилося... А дома ж — смиренський, в дитсадок не виженеш. Дорога...

Ніби не про нього, не про Сашка. Поза лавами, поза людськими спинами і — мов пірнув у воду. І душний вокзал степової станції Алатау проступається перед ним, дає дорогу.

Сашко підтикає чорного чубчика під козирок, але не натягує на лоб картузика. Він шмигає між чемоданами і клунками.

«Загубишся? — пихкає сам до себе Сашко. — Що я, голка? Ось тугіше підперезжусь і буду наче молодий призовник. Ти ж бачила, мамо, їх, бійців-призовників, коли вони марширували у вагон. Я такий бравий, і такий ставний, як вони. І чуб у мене догори, і груди випнуті, і йду я в ногу...»

Але тут він наткнувся на газетний кіоск. Спинився. Хто брав газету, хто книгу. А найбільше товпилися за листівками, такими собі поштівками з квітами. Всякі-всякі тобі поштівки. Аж очі вбирають. Від самої тільки думки подивитися на ті поштівки зблизька Сашко відвернув голову.

А в другому кутку вокзалу, там, де вивішено розклад руху поїздів і де квиткові каси, — музика. Хоча Сашкові по воду зовсім не туди, але й собі пропхався. Грає гармонія, а в крузі — двоє витанцювують: станція вдвигить.

Аж усміхнувся Сашко. А ті двоє, добре й не видно йому, ідуть навприсядки, з чубів піт капле.

— Веселіше! Нашої переселенської!..

Гармонія мало не розірветься.

Старий втомився, плече в долоні, приказуючи:

— Отак, сину, добре, сину, щоб лихо сміялось! Хто ще охотний? Дівчата? Невісточки, де ви? — І, забачивши Сашка, простягає руки: — Малий, сюди!..

«Ну вас, танцювати!» — думає Сашко і поволеньки вибирається з натовпу. Йому весело. Але ж там, на лаві, мама з Оленкою. І він дає слово ні на що не заглядатися.

«Буду як той молодий призовник!» — і підтикає чорного чубчика під козирок. З тим чубчиком біда. Він усе спадає на очі.

Репродуктор кричить, що скоро прибуває поїзд. Але за Сашковою спиною не втихає гармонія. Вся станція зірвалася на ноги. Хто з чемоданами на плечах, хто в руках. Сновигають. Але Сашкові до того нема ніякого діла.

«Чуб у мене догори, груди наперед, і йду я в ногу...» — простує він на чергового в червоному кашкеті, що стоїть на дверях, показує йому пляшку. Черговий нікого не пускає на перон, а Сашкові відчиняє двері.

На пероні він прожогом кидається до кранів, наточує води, п'є з пляшки. Вода розбризкується по пазусі. Сашко добирає у пляшку, струшує бризки з пазухи і повертається на вокзал. Його не заманюють ні кіоск, ні гармонія.

— Серце в мене зболілося! — гукає йому мати.

Сашко подає їй пляшку з водою, а сам стає струнко.

Матір мучить спрага. Вона закинула голову і п'є з шийки.

— Добра,— хвалить вона воду.

— Я з холодного крана точив,— каже Сашко.

Він уже й посидів би. Але всі лави зайняті, а на тій, де мати скраєчку, притиснутися ніде.

— Заким добилися ми, заким доїхали, а його й перекинули. Будівельник він,— закінчує мати історію поїздки тітці-сусідці.

«Це вона про батька»,— здогадується Сашко. Так і було. Написав батько: «Прийжджайте!» Зібралися, дали йому телеграму, а він уже в іншому радгоспі буде.

— І далеко ще вам? — питається тітка.

— Годин п'ять їзди.

— А до мого сина ще дві пересадки.

Свиснув паровик: прибув поїзд.

— Чи то піти ще розпитатися, коли наш буде? — каже у голос мати.

Сашкові нетерпець їхати. Другий тиждень вони в дорозі, а йому мало.

— Підіть, мамо. Я Оленку побавлю.

— Нічого її бавити, вона спить.

— Так посиджу.

Мати якийсь час роздумує, чи залишати Оленку з Сашком, і встає з ослона. Сашко відразу посідає її місце й бере на руки Оленку.

— Ти ж не розбуди її!

Сашкові не треба про це нагадувати. Оленку, тільки розплачеться, не затішиш. Навіть цукерками.

Сашко лівою рукою притискає Оленчину голівку в сповитку до грудей, а правою підтримує її за ніжки. Він погойдується. Так Оленці ліпше спиться.

— Хочеться тобі до батька? — питається тітка і підморгує.

«Що за безглузде запитання!» — Сашко морщить лоба і вважає за ліпше не відповідати.

Свище паровик. Поїзд рушає, і від гromу його коліс здригається мала степова станція Алатау.

Вертається мати й каже, що до їхнього поїзда ще три години. Вона відбирає в Сашка Оленку і стоїть над ослоном.

— Посни, Сашку.

А він вже підхопився, даючи матері місце.

— Я — на чемодані. А ви теж задрімніть, бо Оленка потім не дасть. Три години — довго, — опускається Сашко на чемодан. Нащо йому осли? Чемодан муляє. Сідає коло материних ніг, підмостивши собі хустину. Муляє й ремінь, туго стягнувся, але Сашко не відпускає його і кладе голову собі на коліна. Так спати ліпше, ніж у ліжку. Встанеш — штанів не треба шукати.

Сашко засинає, і чорний чубчик, висмикнувшись з-під картузика, розсипався на білому лобі.

Поїзд трохи запізнюється. І мати рада, що спить Оленка і що спить Сашко. Дрімає й сама.

А серед ночі вона схоплюється.

— Сашку! Сашуню!

— Вже приїхали?

— Ні, наш поїзд, дитино.

Сашко однією рукою продирає очі, а другою шукає сумку з їстівним. Мати з чемоданом і з Оленкою, а він з коричневою сумкою.

Оленка кричить-заливається.

— Щасливої дороги! — прощається тітка-сусідка.

— Щастя і вам, — каже мати.

— Бувайте здорові, — кланяється Сашко і на ходу, під матеріною рукою зацитькує сестричку: — Не плач, он поїзд!

У вагоні Сашко сідає біля вікна.

Мати знову годує вередливу Оленку, щасливо усміхається.

— То-то батько наш зрадіє!

Сашко дивиться у вікно, мовби там має з'явитися батько. За вікнами — темно.

Вони виходять на ще меншій станції, ніж Алатау. Якраз у тому радгоспі, куди їм треба.

Матері легше. Чемодана підносить парубок з того ж радгоспу. А Сашкові можна й на вибрики. Мати відняла в нього сумку.

Ранній ранок. Вони доходять до контори.

— Тут і розпитаєтесь, — радить парубок. — Будівельників у нас багато.

Сашко роздивляється навкруги — скрізь одне тобі будівництво. Де ще тільки мурують, а де вже й крокви стоять.

Мати наказує Сашкові побути коло чемодана і сумки, а сама заходить у контору.

Сашко відразу підбирає чубчика, козирка ще вище задирає і пантрує очима, чи нема на будовах батька? Не бачить.

В траві квочка з курчатами. Курчата білі, малі, а вона їм: ко-ко-ко. Ото б впіймати. Підбіг, а квочка крила розпускає. Нагавкав на неї, вона забрала курчаток і повела.

— Ах ти ж! — зареготав Сашко.

А на припоні — коза з двома цапками. Сашко підкрадався:

— Ме-ме...

До контори під'їхала машина. Та що йому до неї! Цапки з білими борідками лижуть йому руки, він хапає їх за різки, і зовсім не чує, про що говорить мати з шофером, який зупинив машину.

— Є такий в нашому відділку, — каже шофер про батька. — Сідайте, домчу!

Сашко качається по траві, буцається з цапками і регоче.

— Сину, машина чекає!..

— Мамцю, трішки, ну дозволь, ще трішки, трішечки... А потім я світ за очі поїду!

КАРА

Оповідання

— Гей! Гу-у-у...

На порозі — Артемко. Звідкись виганяється Рудий, забр'юханий, у реп'яхах. Піднявши крила, врізнобіч тікають кури. К-кок! — і злякано дригають у повітрі лапами.

Хлопець вигейкував, пес вигавкував, — аж відлунювало озеро. Займався світанок.

Вікна радгоспівського селища ловлять сонце, і здається, що воно сходить не в небі, а в кожній хаті.

Мати відчинила двері й свариться:

— Не репетуй, всіх поперелякуєш!

Артемко нехить повернув свою чорну стрижену голову до сіней, скривився; смикнув Рудого за хвоста і загаласував іще дужче, а пес і собі не гаявся, заливався, та й подалися на вулицю. Вулиця розлягалася.

Вони добігли до кошар — пастухи виганяли череду. На майда-ні трактористи заводили трактори, комбайнери випробували

комбайни. І всі казали: «Вітрогон! Без нього вода не освятиться...»

А над селищем стояв Артемків галас. Рудий задирав угору морду, мовби висліджував, де той галас губиться, зрідка погавкував і дивувався, що і його гавкіт теж кудись зникає.

Хлопець нагнав телят, які не хотіли йти до гурту. Пастухи сунули за чередою, вимахували довгими палицями, кликали хлопця з собою. Та Артемкові не хотілося бути пастухом, він вертався на майдан, крутився побіля комбайнерів, які брязкотіли ключами, — ніби до всіх мав якийсь діло.

З автогаража виїжджав перший грузовик, і тоді Артемко з Рудим, галасуючи, летять до озера.

За коморами їх перепинає сторож із рушницею. Він завжди сонний. Каргуз зсунутий на лоб. Ніколи не можна заглянути йому в очі.

— Ти чого горлаєш? — напустився.

А Рудий гавкає на нього, мало не кусається.

— Чи тебе на живіт взяло? — вже байдуже, чи то до хлопця, чи то до забрьоханця-пса, звертається він. — Ну, чого б я кричав? Трактори оно глухнуть, і земля западається...

— Ге-ге-гей! — лящить раптом.

Артемко схопився на ноги, Рудий наздогнав його. А сторож позіхнув, відставив рушницю і важко сів на колоду.

— От скавло, — сказав незлобиво, чи то про хлопця, чи то про собаку, чи про обох разом.

За селищем, у вигині степу, — озеро. Велике голубе око степу. Воно дивиться на небо і брижиться на сонці. Воно неглибоке, і в ньому не водиться риба. Воно солоне й застоєне. І його хвилі, кволі й сонні, лизнувши солончаковий берег, бридкують ним і звертаються, щоб знову ліниво відхлинути.

Те озеро — душа степу. В ньому купаються діти. Тут микють машини й худобу. А під вечір і весь день по неділях на солончакових берегах спочивають жниварі — чоловіки й жінки, старі й малі. Озеро забирає їхню втому, залишає на їхніх спинах шар білої солі. Вона аж хрумкотить на зубах. А озеро — ласкаве та миле. І в ньому разом з людьми купається сонце.

Так влітку. А з ранньої осені на ньому зачинають сердито ворухитися хвилі. Згодом ті хвилі, розкидані й могутні, здіймаються валами. Тоді озеро сивіє. Воно реве й стогне. І ніхто не знає, чого йому треба. А воно то втікає від берегів, то налітає з новою силою, б'ється об них, кипить, і вали-хвилі стають піною. Не підходь, не підступайсь...

Хлопець з собакою підбігли до контори, Артемко на ходу стягував з себе синеньку майку. Вона зачепилася за вухо, і він

нагнув голову, а коли підвів, то побачив на порозі контори батька. Як завжди, батько в цю пору йшов снідати.

Хлопець нагледів у його руці листа. Батько держав конверта за кінчик, і той конверт білів здалеку.

— Кара! — гукнув батько.— Артемку!

Але син крутнув з-під самого його носа і погнав чимдуж додому. Він забув про озеро, яке так вилискувало й манило його. Затиснув у кулаці майку. Рудий, зовсім спантелечений, якийсь час постояв, гавкнув і подався наздоганяти вітрогона.

Артемкові не до нього. Він влетів до хати, не зачинивши за собою дверей.

— Мамо! А що я тобі скажу? — ніби цвѣохнуло батогом, лунко й весело.

Мати, стоячи навколішки, мила підлогу. Вона вмочила мішковицу у відро, підняла, і на підлогу заджюркотіла вода.

— Дід! До нас...

— А ти звідки знаєш? — задкувала вона, держачи мішковину перед грудьми. Маленька, з худими плечима, які округло вигиналися з-під блузочки, вона дивилася на нього через плече, і в її чорних-чорних очах займалося щось небуденне й радісне.

— Лист! — один духом випалив Артемко.— Тато несе лист!

Рудий не осмілився вбігти до хати. Він отікував Артемка у сніях. Батько нагримав на собаку, копнув його ногою і твердо ступив до кімнати.

— Ти знаєш, Зулько, мабуть, приїжджає старий,— сказав він і сів до столу.

— Знаю,— хитнула головою мати. Вона все ще вистоювала на колінах, а перед нею, на підлозі, розпливалася брудна калюжа.

Батько глянув на Артемка і поклав на край стола лист. Не скидав кашкета. З-під нього вибивалося пасмо гарного русого чуба.

— Я мамі вже переказав. Я тому й не зупинився, коли ти мене кликав, щоб швидше сповістити маму,— хвалився Артемко, не одводячи очей від листа, який манив його до себе більше, ніж озеро.

— Селищне радіо! Ти завжди все знаєш. А може, цей лист не від діда?

— Так нам же ніхто більше не пише,— проказав хлопець і перевів погляд на матір.

Мати встає. Вона така легка, як пташка, і така метка, як дівчина. Швиденько ставить на стіл сніданок.

Хлопець зорить на лист, котрий лежить оддалік тарілок, і нудиться. Чому мати не читає? Артемкова рука сама тягнеться до нього, але брати його марнота, лист написано казахською мовою,

тільки й того, що прочитаєш адресу. І малий міцніше стискає в кулаці майку.

Батько сідає, і в нього на лобі розгладжуються зморшки. Він смакує м'ясо і добришає. Артемкові не хочеться сідати до столу. Якщо справді приїде дід, у них готуватимуть плов. То нащо наїдатися? Він же пив молоко.

Мати з сином мовчать. Батько сідає. А їсть він по-солдатському: раз — і по м'ясі, два — і однією рукою підіймає чашку компоту, а другою добуває з кишені цигарку. Він випиває компот, залишаючи на дні чашки суниці, й, коли пахкає цигаркою, мати перішуче запитуює:

— На фермі нелади?

— Дві доярки захворіли, а тут жнива,— сповіщає батько й затягується. Він спочатку пускає дим носом, потім ротом. Дим підіймається, заходить йому в очі, але батько не мружитья.— Може, й тобі доведеться, Зулько, на роботу.

— Що ж, підміню,— каже мати і кладе на уста валець.

— А своя корова? Свої кури? Своє господарство?!

Артемко знає, що батько завжди страхає матір роботою. Мати завжди згоджується, але батько, погарячкувавши, відразу все переінакшує.

Батько заклав ногу за ногу і, погойдуючи правою, докурює цигарку.

— Що там пише старий? — звертається він не до матері, а до листа, який лежить собі.

— Може, тобі ще компоту? — поривається мати.

Артемкові нетерпець, він стріляє одним оком на батька. Батько заперечливо крутнув головою: компоту йому не хочеться, і хлопець хапає лист, розриває конверта.

Мати тернула руками об ґартух, обіруч взяла листочок. Не добігла його очима до кінця і підвела очі на батька.

— Приїжджає...

Артемко помахав майкою, застрибав.

— Коли? — батько.

— Нині,— сказала мати і згодом: — Лист чомусь запізнився.

— Він ще позавчора прийшов, але я кинув його в шухляду в конторі і забувся. Вибач.

— Плов! У нас буде плов! — вистрибує хлопець.— Мамо, я тобі моркви принесу.

І, не чекаючи згоди, гайнув із хати.

Рудий сидів під вікном, чекав на нього.

Хлопець кинув на підвіконня майку, Рудий помчав на вулицю. Він думав, що Артемко на озеро, купатися.

— Ти куди? Нам на город. Дід Іманов приїжджає, — завернув його хлопець.

Морква рядочками. Дошів давно не було. Хапав її за гичку, а Рудий нюхав землю, пробував гребти її, та Артемко цитьнув на нього. Він складав моркву на купку й приказував:

— Грайся, але не грабайся... Дурний, якби ти знав, що до нас сьогодні приїжджає дід Іманов, ти б ще не так радів!

Деяка морква не хоче вилізати, міцно сидить у землі. Хлопець її вицуплював. Зривав зеленого чуба й кидав. Моркви було багато. І вона добре виросла. Цієї весни город угноїли (з ферми взяли), а на додачу й міндобрив сипонули.

— Кара!

Артемко не відгукнувся.

— Кара! Прийдеш потім до мене, я тобі щось передам, — наказав батько.

Артемка ніхто так не прозивав, окрім батька. Кара — це чорний. По-казахськи. Батько його не прозиває, він просто так ласкаво звертається — Кара. Але хлопцеві це чомусь не дуже приємно. Все ж він відгукується:

— Добре, прийду! — і ще дужче згинається, рвучи моркву.

Город, буйний, зелений, заступив його. Суш, спекота, але в самих трусиках на городі не дуже душно. Тична квасоля і мак стоять гасм, а кавуни під морквою — що поросята. На них хочеться сісти й посидіти.

Але йому ніколи. Він мусить квапитись. І Рудий це розуміє. Він уже не розкидає моркви з купки. Заліз у густу зелень і сидить, висолопивши язика.

На плов треба багато моркви. Артемко думає про плов і про діда. Діда треба частувати. Потім він пуститься в балачки, які-то раніше коні були. Шаблі з піхов — і на басмачів! Артемкові аж прикро, що зараз немає таких коней і що всіх ворогів повойовано. От коли дід був молодим, тоді тут не росла морква, не було ніякого городу, — степ і солоне озеро. Якось вибили басмачів із кишлака, люди дякували, весь загін частували. Дід цілим червоним загonom командував. І загін гостював на майдані. Раптом, звідки не візьмись, басмачі. Сгалася зрада. Басмачі заманили їх у голий степ. Ковила шумить і скачуть коні. Втікати нікуди. Хоч ховайся за обрій. Басмачі багатьох перебили. Тільки троє з усього загону zostалися. Басмачі й за ними навскач. А в діда у загоні та був розвідник Мавлян, узбек. Він часто прикидався зайплим циркачем. Ходив з бамбуковими палицями і показував усякі дива зі зміями. Напускав їх собі за пазуху, і змії обвивалися навколо його шиї. Він ніколи з ними не розлучався. І дід каже, що такого розвідника, як Мавлян, більше й на світі не було.

Артемко так занурився в дідові оповіді, що забувся й за моркву. Він не смикав за гичку, а погладжував її.

...Розвідник Мавлян, коли побачив, що від ворогів рятунку не буде, то вирішив сам на сам залишитися з басмачами. А дід з одним червоногвардійцем пірнули в озеро. Мавлян дав їм по бамбуковій трубці, щоб мали як дихати, а сам погнав далі у степ. Зайняв з собою і їхніх коней. Та не судилося йому врятуватися. Басмачі облягли Мавляна, дивуються — де ще два вершники? І, як він не одбивався, впіймали. За озером, коло кам'яних скель. Що з ним не робили, він так і не виказав товаришів. А басмачі були на нього люті: впізнали розвідника, знайшли у сідлі змій. І придумали вони йому страшну кару: загнали в бамбукову палицю змію, встромили палицю розвідникові в рот та й підпалили. А бамбук горить повільно, тліє...

«Нехай в твоєму череві змії гніздяться!» — кричали вороги.

Артемко хмурніє, обіруч береться за гичку, міцно впирається ногами і тягне моркву. Рудому набридло сидіти в холодку, йому здається, що хлопець хоче з ним гратися. Пес вискакує з маку і хап за трусики.

— Здурів? — гичка відривається, Артемко падає на Рудого. Той від задоволення гарчить. А морква сидить собі у грядці.

Артемко гримає на Рудого, і пес вицувато кліпає очима.

— Ось давай трохи почищу тебе. Купатися ми вже не підемо. Ніколи. Зверне з обіду, приїде дід, а ти як той таборовець. Стій, реп'яхи з твоїх боків оберу! — хлопець забуває на якийсь час про моркву, потім спохоплюється, загрибає її, цілу купу. Мабуть, мати вимила підлогу й чекає на нього. Гудина плутає ноги, тична квасоля чіпляється за плечі — город не пускає його з морквою.

Обидві руки зайняті, а Рудий не вміє відчиняти дверей. Артемко с'як-так намацує клямку, двері відхиляються, і хлопець з-за зеленої гички бачить: мати стоїть коло столу, тримає в руках дідового листа, а очі дивляться за вікно.

— Куди моркву?

Мати похашцем кладе на стіл лист, забирає у сина моркву.

— Вистачить чи ще треба?

— Вистачить, сину.

— О, ти ще й підлогу не домила!

— А ми зараз з тобою вдвох, сину.

Двері відчинені. Заглядає Рудий, ніби й собі проситься в помічники.

Хлопцеві зовсім не хочеться мити підлогу. В кутку зібгані до- ріжки. Він виносить їх надвір, витріпує. Перед ним здіймається густа курява, і Рудий погавкує на неї.

— Мамо, ти рада, що приїжджає дід? — питається Артемко і, не чекаючи відповіді, відказує: — А я радий... Як ти думаєш, він десь по обіді приїде?

— Мабуть, що так.

— А в нас же нічого не готове, і мені треба йти до батька.

— Йди вже. Принесеш мені олії.

Мати застерігає, щоб він не дуже квапився, аби не розбив, несучи, олії. І взагалі ще рано. Ще треба зарізати курку, відважити рису.

— Накинь маєчку. На селище йдеш. Не будь голяком.

Артемко слухається матері. Він хапає з підвіконня майку і, вигукуючи: «Плов! У нас нині плов!» — біжить по вулиці. Рудий попереду, задирає назад морду, облизується, мовби розуміє, що кричить Артемко. Хай усі знають, що у них сьогодні свято, що до них приїжджає дід Іманов! Угледівши на сусідньому подвір'ї Митька, хлопець вигукує ще дужче:

— А у нас нині плов!

Митько — Артемків ровесник — аж здригається від такої звістки й каже:

— А я купався в озері, а тебе не було.

— До нас дід Іманов приїжджає! — гукає Артемко, не спиняючись.

Митько зорить йому вслід і кидає навздогінці:

— А я сам поїду до діда... аж на Україну...

Та Артемко цього не чує. Він летить, мов на крилах.

У конторі повно людей. Всі готуються до жнив. Але всі знають, що до Петрових приїздить у гості старий Іманов. Запитують, чи він ще не приїхав. Артемко каже, що дід завжди прибуває по обіді, так було торік і позаторік, і проштовхується до батька. Той назирує його, коли він витикається з-за порога, передає людьми пляшку олії, а сам знову заглиблюється в якісь папери. Гамір. Шум. Вікна та двері — навстіж, але в кабінеті все одно не вивірюється дим. Артемко несе перед собою олію, як гранату, що ось-ось може вибухнути, і перед ним усі розступаються.

Додоуму він жене ще дужче.

На сусідському подвір'ї вже не видно Митька. Кудись зник.

Артемко переможно ставить олію на стіл.

— Батько нічого не переказував? — питається мати. Вона опарила курку окропом і патрає її.

— Ні. Там курять і балакають, — відповідає він і роздивляється, до чого б йому ще прикласти руки.

— Чисть моркву або перебирай рис, — каже йому мати.

Артемко заходився коло моркви. Перебирати рис — мука мученицька. Надгортай з великої купи жменьку, розсипай і вибирай пальцем, як курка дзьобом, посічені зернятка. А то трапляються сині камінчики або чорний, надщерблений рис. Інша справа — морква. Пошкрябав, гичку одчикрижив — і кінець. Можна кружальце відрізати і кинути в рот.

На плиті закипає вода. Мати скінчила з куркою, мис чималого животатого казана, бо у звичайній каструлі плову не зварить. Вимиває й кифкар — важку залізну копистку, подібну до шумівки.

А ще ж треба покрити моркву на дрібні-дрібні продовгуваті шматочки, як на локшину, треба нарізати гору старої цибулі.

Артемкові це обридає. Він виносить Рудому всякий непотріб, напатраний матір'ю з курки. Рудий миттю ковтає усе це. Артемко кличе його, і вони мчать за селище. Дорога вигулькує за озеро, летить у степ. І нікого на ній не видно. Він роздивляється на всі боки й ні з чим повертається до хати.

Мати відчуває, що він нудиться, й каже:

— Йшов би, може, діда зустрінеш?

— Я вже ходив.

— Коли?

— Тільки що... Поможу тобі рис перебирати. Коли той дід приїде?

— Нині. Ось побачиш, — запевняє мати.

Вони посхилялися над столом.

Мати перебирає рис обома руками. Артемко захотів і собі так, але в нього не виходить. Мати наспівує щось тихе, ледве чути, далеке, без слів.

Вони сиділи по обох боках стола. Загостреними вилицями, чорними очима, трішки косуватенькими, чорною, хоч і стриженою під нульовку головою, син був схожий на матір.

Нила спина і мліли ноги. Хлопець вискакував надвір, біг за селище, але даремно.

Врешті він завагався: приїде дід чи ні? Рудий втомився бігати за околицю й розпростерся на порозі. Артемко дурняв себе, що розхвастався перед Митьком, — тепер від сорому хоч згинь.

А вже все було готове на плов: гора моркви, гора цибулі, гора рису, кілька головок часнику, чистий казан, пляшка олії і курка у воді.

На спадень пішло сонце. Скоро мав прийти батько.

Артемко зігнав з порога Рудого, і вони поза хатами подалися за селище. Десь гурчали трактори, а під ногами шелестіла ковила. І хлопець думав про те, що ще недавно тут не гуркотів жоден трактор. Селище зовсім молоде, молодше за нього, Артемка. І він

думав про діда, якому добиратися сюди не близько. Відколи Артемкова мати — його дочка — вийшла заміж за Артемкового батька, дід Іманов майже не живе у кишлаку, чабанує. В тому кишлаку, де раніше жила мати, Артемко ні разу не був. Мати розповідала, що вони мешкали в хатці з плоским дахом. Ото б побачити таку хатку! Вона, певно, зовсім маленька, але по її дахові можна бігати.

Він задумався, вибрався геть за околицю, підвів очі і не повірив їм: на степовому шляху — осідланий кінь, а коло нього вершник. Кінь стоїть собі, і вершник стоїть, дивиться на озеро, у якому ховається сонце. І хоч вершник стоїть спиною, онук упізнав діда.

— Діду! — гукнув він.

Ді-ду-у... — відлунне озеро.

Рудий випереджає Артемка.

А старий Іманов якийсь час не повертається, ніби міряє очима глибину озера. Він великий і могутній. На ньому висока патлата біла шапка, плечі облягає широкий пасемистий халат. Під ноги дідові стелеться сонячне проміння. На шляху, серед степу, де й оку зачепитися ніде, він із своїм конем — ніби якісь казкові привиди, що спустилися з неба чи вийшли із землі та й стоять, чатують цей степ.

— Ді-і-ду-у!

На Артемків клич знову відлунне озеро. І той клич, і те відлуння розсіюються у степу.

Дід Іманов обертається від озера і відразу пускається йти. І кінь ступає за ним. Дід і не веде його. Кінь сам йде за ним. Дід сягає розмашисто й твердо. Артемкові здається, що під дідовими чобітьми вгинається земля.

Онук біжить. І коли з розгону підкочується до дідових колін, дід спиняється й простягає руку.

Артемко аж росте, коли дід стискає його руку, а він дідову.

— Кара і орус! — каже дід, що значить: чорний і росіянин. Хлопець дивиться то на нього, то на коня.

— Всі живі-здорові? — питається дід.

— Живі й здорові, — відказує онук.

— Мій лист одержали?

— Сьогодні?

— З таким запізненням?..

Артемко не пояснює, чому так трапилося з листом.

— Чекаєм, виглядаємо... Добре, що ви приїхали, — і він простує поруч, а кінь — за ними. — У нас все готове на плов.

Дід дивидляється селище, яке розростається й розростається, і каже:

— Хочеш на коневі проїхатися?

Артемко тамує дихання.

— То нічого, що твої ноги не дістають стремен. Ставай на мое коліно — і в сідло!

Артемко прилипає до сідла. І степ відразу ширшає, і все селище як на долоні. Ще коли не було селища, тільки степ, ковила та озеро, дід уже був тут. І їхав на коневі, як він, Артемко, зараз.

Дід збоку. Онук у сідлі. А Рудий кружляє навколо них. І онукові хочеться гукати, щоб усі на них дивилися, та з великої радості у нього пропав голос.

Гнали б пастухи з блукви! Глянув би Митько, як Артемко хвацько їде на гнідому коневі, у справжньому сідлі...

І біля контори порожньо. Тільки кури-сновиди на вулиці. Зате на майдані, де комбайнери випробовують комбайни, повно людей, вони кланяються старому Іманову. А батько гукає, що зараз буде вдома.

Отак від озера у селище, з вулиці на подвір'я повагом в'їжджає Артемко.

Дід стає серед двору. З хати випуркує мати. Артемко перехиляється з сідла, щоб вона швидше звернула на нього увагу. Але мати біжить до діда, обіймає його, припадає до його грудей, а він цілує її в лоб.

— Ти на коневі? Вже набридаєш дідові? — ніби свариться мати, а сама весела, сміється.

— Нехай вчиться, — каже дід. — На старість справжнім аксакалом буде, — і додає: — Тепер коні не в пошані. В колгоспі і в радгоспі кому найгірше? — і сам відповідає: — Коневі.

— Зсаджуйте його, тату! — просить мати. — А ти дай дідові швидше вмитися, — і сама до хати.

Дід підставляє коліно. Хлопцеві не дуже хочеться злазити із сідла, але мусить.

— Насамперед розсідлаємо коня, напоїмо його, поставимо в добромu місці, а тоді й самі вмиемося, — каже дід.

Артемко брязкає відром. Рудий бігає за ним до криниці.

Коня ставлять під повіткою. Прив'язують до стовпа, а сідло — на сіно.

Ще нема батька. Ще дід не скидає халата, щоб вмиватися. Хлопець зачерпує кружку води, щоб зливати дідові на руки. А з хати пахне пловом.

Цю страву ніколи не готують заздалегідь. У казані кипить олія, на очах у гостя ріжуть барана. Та зараз літо, і в радгоспі овечини нема. Мати готуватиме плов з куркою.

У казан вже кипучо курку, бо з відчинених дверей тягне чадом олії, а пахтить солодко-паморочливим духом.

Артемко нічого так не любить, як гарячий дух плову. І якби не зливати дідові на руки, не припнули б його на подвір'ї. Під казаном рівно горить вогонь. А в казані булькоче й шкварчить, тільки помішуй кифкарем. Коли м'ясо перекипить та засмажиться, його можна подавати на стіл. Але так чинять тільки ті, хто не може дочекатися плову. Бо ще треба, щоб в олії разом з м'ясом перекипіла морква, цибуля, а тоді кидають головки часнику і засипають рис, і горить маленький-маленький вогонь. І тільки згодом, коли рис буде м'яким, береш кифкар, востромляєш у казан, а з нього,— паф! Готово... Ні, нема нічого дивнішого й заманливішого, ніж гарячий дух плову. Він б'є пахощами городини, живим соком усього того, що вирросло на грядках.

Вариться плов.

Дід скинув халат, підставив свої пригорщі. Артемко зливає. Дід пирскається, вода тече і ховається в рідкій, але довгій бороді. Артемко потягує носиком — він у нього широкий, загнутий догори. І осміхається. Вода з бороди капотить на дідові розхристані груди.

Дід, як і онук, не любить вмиватися з милом.

Потім підставляє пригорщі Артемко.

Сонце вже зайшло, та надворі видно. Трохи влягається спека. Десь загуркотіла машина, мукнуло теля, почувся людський гамір.

Над селищем мовкне гомін. Усе потомилося.

На подвір'ї з'являється батько. Вони ручкаються з дідом. Артемко з кружкою і рушником на плечі стоїть над відром. Батько теж буде вмиватися.

Дід знову в халаті, підперезаний, але вже без шапки. Він білий без неї. Його волосся — ніби та шапка. Воно ще гуєте й довге. А борода чомусь рудувата й рідка, ніби її хтось прополов.

Батько куди вищий за діда. Зовсім заступає його собою. І в батьковій долоні зникає дідова рука.

— У нас скоро жнива,— каже батько, його бас аж гуде.

— Тому я й вирішив провідати вас саме зараз. На жнива й не посидиш,— відказує дід м'яко, наче наспівує.

Батько сполоснув руки.

Вони стоять один проти одного. Батько, як той дуб, що йому не страшний ніякий вітер, а дід, мов той одземонок, що його нізащо не вирвати із землі. Вони балакають про жнива, про всякі господарські речі.

Артемко слухає їх, краєм ока дивиться, як кінь їсть сіно. Рудий згорнувся клубком біля коня. Вартує.

Дід все розпитує батька, батько коротко відповідає, але сам в діда ні про що не допоминається.

Чути, як кінь хрумкає сіно. І Артемко святкує. Сьогодні це ще ніщо. А от завтра вони з дідом поведуть коня купатися. І Артемко знову їхатиме верхи. На заздрість усьому селищу, на заздрість усьому світові. Завтра дід покаже, де саме в озері він ховався від басмачів, бо йому все не випадало показати те місце. І хлопець хоче бути схожим на старого Іманова. Він і собі широко розставляє ноги, ступає розкарячкувато. Жаль, що в нього нема ні коня, ні пасемистого халата.

А у вікнах уже спалахує світло. Вечеря на столі. І мати кличе їх усіх. Вона не вибігає на поріг. Тільки чути її тонкий голос.

Артемко сам не свій: це ж він повинен був уткнути кифкар у готовий плов, і плов мав зробити паф! Моркву рвав, рис перебирав — і прогавив. Дід і батько ще за порогом, а він уже в хаті. Повисив рушника, поставив кружку і порядкує біля столу.

— Сідай на своє місце і не крутись, — гримасе мати.

Над столом світить лампа: в радгоспі ще нема електрики. А плов парує. Він у широчезній тарелі. Посеред столу. В ньому стирчать білі зубці часнику. Плов завітчаний зеленню. Прямо на цераті лежать помиті огірки.

Дід сідає з одного боку стола, мати з другого. Артемко біля неї. А батько посередині.

Мати забулася глянути початку налити дідові гарячого чаю. Дід вступив у хату, глянув на стіл, на матір, і вона сама здогадалася піднести піалу — величєнську чашку. Поки дід, тримаючи піалу на долоні, п'є чай, всі на нього чекають. Чаю ніхто не п'є, окрім діда. А він не квапиться. Сьорбає поволеньки.

Старий Іманов нарешті повагом ставить порожню піалу.

Тоді всі підіймають чарки. Цокаються. Артемко терпляче чекає, коли візьмуться до плову, і гризе ложку.

Випивши чарчину й поставивши її догори дном, на знак того, що більше пити не буде, дід витягає свого ножа, відв'язує його від ланцюжка і ріже огірок на кружальця.

А всі вже вечеряють, дістають плов ложками з широчезної тарелі, кожний із свого боку.

Дід кидає в рот кружальце огірка і бере плов рукою.

Хлопець дивується, що гарячий плов не пече діда в руку. Він і дрібочки не губить. Їсть чистенько.

Лампа висить над головами. На столі видніє жовте коло, а навкруги нього стеля темнувато-синя. І тому, що світло не яскраве, у хаті дуже затишно.

Артемко скоро наїдається. Плов ситний.

Батько вечеряє швидко. Огірок хрумтить на його зубах. Він не любить, щоб огірки нарізували. Він любить, щоб цілі. Тому мати й не нарізала.

Старому Іманову за столом незручно. Високий стіл йому заважає. Своїм ножиком, що скидається на кинджалика з поцяцькованою ручкою (Артемкова задрість), він поволеньки нарізає огірок, поволеньки бере плов. З його боку чимало вже надібрано.

— Я виголодпився,— каже дід. Його борода похитується, наче її хтось невидимий посмикує з-під столу.

— Довга дорога,— тихенько вимовляє мати.

Артемкові хотілося б попоїсти рукою, а не ложкою, та він не зважується. Дід патрапляє на шматочок м'яса і простягає його снукові.

— Їж, швидше ростимеш.

Онук бере м'ясце. З дідової руки воно смачне-пресмачне.

— Як там ваші вівці? — питає батько у діда й скидає очима на плиту, де стоїть чайник.

— Пасуться,— коротко мовить чабан і далі вечеряє. Йому незручно сидіти на високому стільці. Він то закладає ногу за ногу, то з гупанням знову їх переставляє. Приминая пальцями плов, пабирає на великий палець височеньку вежку, підіймається, вона не падає з його пальця; дід перехиляється через стіл, головою ледве не зачіпаючи лампу, й питається онука:

— Як тебе звати?

— А-а...— не встигає обізватися хлопець, бо дід годує його.

Артемко не сподівався, що його частуватимуть. Він затуляє руками рота й заповзято плямкає.

Мати каже, що це знак великої шаноби, і всміхається.

— Правда, смачно? — дід підморгує.— А якби ти покуштував того плову, що ним нас колись кишлак частував! — і похитує білою головою.— Як ми вибили басмачів, кишлак нам десять баранів зарівав. Казан,— він розвів руками, показуючи, який був казан.— А кифкар? Як весло! — на нього нахлинули спогати.— Та на нас, на червоногвардійців, наскочили басмачі...

Артемко зазирає дідові в очі.

— Басмачі виманили вас у степ,— вставляє батько.

— Так,— каже дід і додає: — Я це вже, здається, колись оповідав, — й знову береться до плову.

— Цей плов теж дуже смачний,— каже дід.— Відколи ти, Зульфіє, пішла з дому, я такого й не їв.

— А в нас на весіллі? — озивається батько.

Старий Іманов наче пригадує, але не може пригадати і вечеряє далі.

— Значить, у вас жнива? — каже він.

— Жнива! — вигукує батько.— Степ аж дзвенить! Я й не знаю, як ми впораємося.

Мати радіє, що вони знайшли спільну мову. Тільки Артемкові жаль, що дід ще раз не розмовів про Мавляна. Йому хочеться домовитися, щоб дід завтра конче показав, де саме в озері вони переховувались, але не личить перебивати розмови.

— Пшениця — як з води! І де, на дикій землі?! — вигукує батько.

Дід дорізує останній огірок, клацає ножиком, прив'язує його до ланцюжка і ховає в кипінню.

— На цій землі багато і всякого було, — каже він.

— Тепер нам бракує робочих рук, — веде далі батько. Він говорить це із запалом, ніби думає, що хтось йому перечитиме.

Хлопець дивиться на них, як вони сидять за столом. Один з білою головою, трохи похилий, а другий з довгим русим чубом, прямий. Обидва міцні й кремезні. І дідова тінь, яка підіймається аж до стелі, і батькова тінь, яка лягає аж до порога, надають їм ще більшої сили й величності. А мати з Артемком малі, і сидять вони в такому місці, що навіть тіней від них не видно.

Батько випиває свій чай, стукає порожньою склянкою об стіл, а дід щойно доїдає останнє кружальце огірка. Мати швидко подає дідові миску з теплою водою, і він, не встаючи з-за столу, мие руки.

— Літня ніч коротка, — вибачливо каже батько, і Артемко розуміє, що йому соромно за оту свою різкість.

— Покурив би, Фроле, — це мати.

Батько відсовується од столу. Але не встає, сидить і не дістає цигарки. Курити не з руки, коли тесть п'є чай. І знову починає мову про жнива, про комбайни, до яких бракує запчастин, згадує, що матері, мабуть, доведеться йти на роботу. Його ніхто не перебиває.

Чай допито.

Дід відразу встає з-за столу, дякує матері, витягає свою люльку, сідає на доріжці коло порога, підгинає під себе ноги. Пахає його люлька.

Закурює також і батько.

Вони ні про що не розмовляють. Вони думають. Два володарі степу. Артемко гріється вогниками дідової люльки і батькової цигарки. Йому тягне примоститися побіля дідових колін. Він нишком підкрадається, сідає, але його не помічають.

Батько розчиняє двері. В хату запливає тепла літня ніч.

Всі виходять надвір.

Дід спатиме на сні, біля коня. Він завжди, коли тільки не праїжджає, спить на сні й кладе собі під голову сідло.

Рудий скаче по подвір'ю.

Дід іде до повітки. В потемках горить його люлька. Артемкові вже й не видно з порога дідової постаті, але похитується маленький вогник люльки, чути, як кінь хрумкає сіно і гасає Рудий.

І хлопець думає, що він завтра про все, про все розпитається, коли поведуть з дідом купати коня до озера...

А коли сіріє, Артемко знов на порозі.

— Ге-ге... — і затявся.

Дід вже осідлав коня і прощається з матір'ю.

— Прощай і ти, — каже і подає йому свою стару мозолясту руку.

— Як же? — вихоплюється в Артемка.

Дід уже на коні. Мати каже, що йому треба на своє пасовисько. Він від'їжджає.

Артемко біжить слідом. Дід спочатку їде тихою рисою, потім пускається швидше.

Хлопець добігає до комор. Вдалині сонно вихитується озеро. Але не блищить. Ще не сходило сонце. А кінь несе діда, і здається, що дід із степового шляху в'їжджає просто у небо.

— Що це ти сьогодні безмовний? Наш радгосп без тебе цілий день проспить, — гукає до Артемка сторож.

— А-ге-гей! — розлягається раптом навкруги.

Відлуное озеро.

З М І С Т

<i>Віталій Дончик. Дитинство наше і ваше</i>	5
ЙОСИП З ГРОША ЗДАЧІ	10
КРИЖІ	88
ТЕПЛИЙ ПОПІЛ	198
ДІАНА	264
КАБЕЛЬ	298
ПУЩА-ВОДИЦЯ	306
САШКО-ПЕРЕСЕЛЕНЕЦЬ	308
КАРА	312

Борис Никитович Харчук

ТЕПЛЫЙ ПЕПЕЛ

Повести и рассказы
(На украинском языке)

Для среднего школьного возраста
Предисловие
Виталия Григорьевича Дончика

Рисунки
Анатолія Емельяновича Михайлюка

Издательство «Веселка», 252004,
Київ-4, Басейная, 1/2

Редактор В. М. Малець
Художній редактор В. Ю. Тернавський
Технічний редактор Л. В. Маслоva
Коректори Е. І. Саталкіна, Т. М. Тютюнник

Информ. бланк № 2156

Здано на виробництво 01.07.81. Підписано до друку 06.11.81.
БФ 20600. Формат 60×84¹/₁₆. Папір друкарський № 1. Гарнітура звичайна нова. Друк високий. Умовн. друк. арк. 19.06.
Умовн. фарб.-відб. 19,52. Обл.-вид. арк. 21,08. Тираж 50 000.
Зам. № 1—1350. Ціна 89 к.

Видавництво «Веселка». 252004, Київ-4, Басейна, 1/2.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфікнига», 252057, Київ, вул. Довженка, 3.

80 КОП.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
PRESS